

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ЛИСТОПАД
ГРУДЕНЬ

2013

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства (на матеріалах української мови кінця XX — початку XXI ст.). IV	3
	Архангельська А. М. До проблеми словотвірної фемінізації в українській мові новітньої доби: традиція і сучасність. I	27
	Матвіяс І. Г. Відображення гуцульського говору в мові творів Гната Хоткевича	41
	Дьячок Н. В. Лексикологічні особливості вербальних реалізацій номінатем типу «словосполучення + еліптичний універб» у російській мові	46
	Материнська О. В. Моделювання меронімічних відношень у лексичній системі мови	58
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Тараненко О. Університетська україністика в актуальних епістемах сучасного мовознавства	68
	Загнітко А., Путіліна О. Reciprocal constructions	71
	Аніщенко Л., Биховець Н., Калинович Л., Пономаренко В., Тараненко А. Langues Baltiques, Langues Slaves	74
	Мізін К., Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти	85
	Скопненко О., Гапоненко І. А. Лексика беларуской літаратурнай мовы XIX — пачатку XX ст.	89
	Тетяна Купріянівна Черторизька	93
	Зміст журналу «Мовознавство» за 2013 рік	95

CONTENTS	Taranenko O. O. Formation of the new system of social values and priorities of the Ukrainian society (based on the late XXth — early XXIst century Ukrainian language materials). IV	3
	Arkhanhelska A. M. On the problem of derivational feminization in present day Ukrainian language: tradition and modernity. I	27
	Matviyas I. H. The reflection of Hutsul dialect in the language of the works by Hnat Khotkevich	41
	Diachok N. V. Lexicological peculiarities of the verbal realisations of «word-combination + elliptical univverb» nominatemas in the Russian language	46
	Materynska O. V. Modelling of the meronymic relations in the lexical system of a language	58
	REVIEWS AND ANNOTATIONS	
	Taranenko O. University Ukrainian studies in the topical epistemes of the contemporary linguistics	68
	Zahnitko A., Putilina O. Reciprocal constructions	71
	Anischenko L., Bykhovets N., Kalynovuch L., Ponomarenko V., Taranenko A. Langues Baltiques, Langues Slaves	74
	Mizin K. Savchenko L. V. The phenomenon of ethnic codes of the spiritual culture in the Ukrainian phraseology: etymological and ethnolinguistic aspects	85
	Skopnenko O. Haponenko I. A. Lexis of the 19-early 20th century Belarussian literary language	89
	Tetiana Kupriianivna Chertoryzka 	93
	Contents of the «Movoznavsto» journal for 2013	95

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ І ПРІОРИТЕТІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (на матеріалах української мови кінця XX — початку XXI ст.). IV¹

У статті розглядаються основні тенденції номінативно-аксіологічної переорієнтації в розвитку лексико-фразеологічного складу, системи словотворчих засобів та арсеналу стилістичних засобів української мови кінця XX—початку XXI ст., яка відбувається насамперед у суспільно-політичній та суспільно-економічній тематичних сферах. Вони полягають в орієнтуванні, з одного боку, на нове, критичне осмислення попередньої системи соціально-політичних і морально-духовних цінностей суспільства, а з другого, — на формування нової системи суспільних цінностей: це, по-перше, актуалізація традиційних і «загальнолюдських» соціальних, моральних, духовних орієнтирів і пріоритетів, по-друге, відродження і посилення мовної репрезентації національно-державних аспектів України і, по-третє, рівняння на «європейські» та «світові» цінності.

Ключові слова: «переоцінка цінностей» у мові, ключові слова в українській мові новітнього періоду, номінативно-аксіологічні тенденції в українській мові новітнього періоду.

4.2. Різке розшарування суспільства за різними ознаками (див. 3.6) не могло, природно, оминути сферу національно-політичних і національно-культурних та мовних відносин, виявляючись у номінативно-оцінних групуваннях різних сторін цих відносин (суспільних кіл, груп, окремих осіб) з погляду як самих учасників процесу національно-державної розбудови України і всього українського, так і їхніх опонентів.

4.2.1. У межах українського національно-державницького дискурсу актуалізувалися й постійно поповнюються групи номінативно-оцінних опозицій з такими національно / політично маркованими протиставленнями (у позначеннях осіб іменники вживаються переважно в множині; іменники жіноч. р. уживаються значно рідше, ніж іменники чоловіч. р.):

1) з одного боку, це *патріот, державник* (ідержавницький, державництво), з другого, — значно ширший і експресивніший ряд: *непатріот* і сильніше *антипатріот* (антипатріотичний), *антидержавник* {антидержавницький}, *космополіт*, «*інтернаціоналіст*» (слово саркастично марковане й пишеться звичайно в лапках); {про)український — антиукраїнський {сили, кола, політики, позиції та ін.}, *антиукраїнець*, *антиукраїнськість* (як відповід-

¹ Початок статті див.: Мовознавство. — 2012. — № 3. — С. 3-31; № 5. — С. 13-40; № 6. — С. 3-22.

на ознака кого-, чого-небудь і як відповідне ставлення до всього українського: «демонструвати свою *антиукраїнськість*»), *антиукраїнство* (те саме, що *антиукраїнськість*, і як збірна до *антиукраїнців*: Микола Мушинка. *Антиукраїнство* набирає на силі: 3 приводу відкриття відділу русиністики та Другого семінару русинологів у Пряшеві. — Урок української, 2000, № 1, с. 51); прикметники з префіксом про- від іменників *Росія, Москва, Кремль, імперія* (мається на увазі СРСР або сучасна Російська Федерація): *проросійський, промосковський, прокремлівський, проімперський* {*сили, політик, ЗМІ, позиція, інтереси* і под.); *великодержавник* (усередині України це про того, хто в політичному плані орієнтується на об'єднання з Росією або на відновлення СРСР); *шовініст*, експресивні *шовіноґа, шовіняка, імпер-шовініст*; *українофоб, українофобство (українофобія), українофобський* ² (характерно, що відомі ще з царських часів *українофіл* з похідними не актуалізувалися), відомі вже понад століття експресивні *україножер (україножерство, україножерський, україножерний)* і новіші *україноненависник (україноненависництво, україноненависницький)* ²³; «*п'ята колона*». Наприклад:

«А *антиукраїнська* кадрова політика (Президента України. — О. Т.) навіть по відношенню до відвертих *антиукраїнців*...» (ВК, 7.03.1997, з листа читача); «Усі *антиукраїнці* хочуть розвалити країну заради завоювання державного керма — корита для себе. Тому ліві ніколи не поступляться *патріотам* України» (Ю. Потятя, читач. — Час, 27.11.1998); «Україною намагаються правити відверті *антиукраїнці*, які, скориставшись незалежністю, прибрали до рук найцінніші багатства, які Україну бачать без українців» (К. Левчук, читач. — УМ, 22.10.2009); «*антиукраїнство* нашої влади» (Урок української, 2003, № 1, с. 53); «*великодержавники з антиукраїнського* Громадянського конгресу» (ЛУ, 24.04.1997) ; «...ліві, *шовіністичні, проімперські* кола почали галасливу кампанію за надання російській мові статусу офіційної» (Січеславський край, 1997, № 11-12); «*Українофоби* всіх мастей з-за кордону та їхня численна агентура в Україні навімітали зі своїх запліснявілих московсько-петербурзьких та інших засіків останні ресурси *україноненависництва*» (І. Драч. Доповідь на засіданні Національної ради Конгресу української інтелігенції. — ЛУ, 12.11.1998), «Потрібен щоденний терплячий ґрунтовний діалог з російськомовною частиною населення, серед якої трапляються войовничі настрої *шовіністів, українофобів*». — ЛУ, 3.08.1989), «Нещодавня поява в Києві останньої газети [“Киевлянин”] завершує процес відродження імперської публіцистики воістину з триумфом, адже відновлює найбільш *україножерну* з дореволюційних київських газет» (Л. Масенко. — УС, 2.08.2001); «... саме у цей день (9 травня, коли в країні офіційно відзначають День Перемоги. — О. Т.) в Україні активізується “*п'ята колона*” в особі комуністичних і прокомуністичних сил» (УС, 15.05.1997), «Російська діаспора в Україні, надзвичайно численна за рахунок російськомовних хохлів і малоросів, ... має всі ознаки “*п'ятої колони*”» (І. Драч. — Незалежний погляд: Додаток до газ. «Вечірній Київ», 21.08.1997) ; *оказіоналізм антидержавники-п'ятиколонники* (Народна газета, 1997, № 27).

У радянський час опозиція *інтернаціоналіст* (зі знаком «плюс») — *націоналіст* (зі знаком «мінус») у застосуванні до сфери міжнаціональних відносин у СРСР набула розширеного трактування з розмитими поняттєвими межами значень обох членів, функціонуючи не тільки в царині ідеології, а й у розмов-

² Характеристики *українофоб* і под. у сучасному вжитку застосовуються переважно щодо певних російських або проросійських політичних кіл чи окремих осіб, проте можливе їх використання й щодо відповідних кіл з країн по той бік західних кордонів України, наприклад: «Звироднілі *українофоби* вчинили у Перемишлі небачену в цивілізованому світі наругу над визначною пам'яткою української культури та історії — собором святого Івана Хрестителя» (ЗВУ, 26.07.1997).

³ Цей ряд продовжує поповнюватися. Пор., наприклад, *оказіональні українозневажник, українозневажаєць, українопринижувальник* (у мн.) в ідіостилі відомого громадського діяча та публіциста А. Погрібного, наприклад у його кн.: По зачарованому колу століть, або Нові розмови про наболіле. — К., 2001. — С. 198, 205.

но-побутовій сфері: *інтернаціоналіст* — це не тільки і, власне, не стільки «той, хто дотримується принципів рівності та солідарності людей незалежно від їхньої національної належності й активно проводить ці принципи в житті», як це слід було розуміти з офіційної ідеології (такі люди в побуті, природно, нечасто зустрічалися), а насамперед «той, хто принципово (нібито) не акцентує уваги на ознаці національності як щодо себе, так і щодо інших, однак переконаний у неможливості існування іншого державного устрою, ніж СРСР з домінуючою роллю в ньому російського народу, та доцільності єдиного або переважного функціонування російської мови й культури як загальнозрозумілих», — *націоналіст* — це не тільки «той, хто переконаний у вищості своєї та нижчості інших націй і активно проповідує ці ідеї, прагне до виходу своєї нації зі складу СРСР» (людей, які б відверто поширювали такі погляди, у побуті також, звичайно, нечасто можна було зустріти), а насамперед «той, хто (нібито) намагається постійно підкреслювати, що він неросіянин, і спілкуватися своєю національною мовою» (особливо коли це були українці та білоруси, які користувалися своєю літературною мовою) ⁴. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років у зв'язку із загостренням національного питання в СРСР і загрозою розпаду федерації вживання слів *інтернаціональний*, *інтернаціоналіст* навіть активізувалося — як реакція відповідних суспільно-політичних кіл на активізацію *національний*, *націоналіст* (так, у деяких республіках СРСР були створені організації російськомовного населення під назвою *Інтернаціональний фронт*, скорочено *Інтерфронт*: див. 3.6). Люди, які вважають себе інтернаціоналістами (найчастіше це етнічні росіяни та зросійщені представники інших народів), стали говорити про те, що «в СРСР усі народи жили дружно» і «ніхто не цікавився, хто якої національності». Однак зі становленням української державності функціонування слів *інтернаціоналізм*, *інтернаціоналіст* та інших членів цього гнізда значно скоротилося, лишившись переважно в мововжитку лівих політичних сил. У 90-х роках поза межами лівого політичного дискурсу вже нелегко було натрапити навіть на нейтральне, позаідеологічне вживання слів з цією основою (на зразок «*інтернаціоналізація* економічної діяльності»), не кажучи вже про такі контексти, як, наприклад: «Побут дітей помітно *інтернаціоналізується*, що знайшло відображення в іграх... Частина з них проводиться російською мовою» (Бойківщина.— К., 1983, с. 192). У межах українського національно-державницького дискурсу ці слова щодо сфери відносин російського і неросійського населення на пострадянському просторі вживаються з негативною конотацією у протиставленні до *патріотизм*, *патріот*, а в мовній практиці його радикальнішого крила — також до *націоналізм*, *націоналіст*. Щодо іншої подібної опозиції: *патріот* («плюс») — *космополіт* («мінус»), теж відомої з радянського часу (див. нижче), то в українському національно-державницькому дискурсі вона також функціонує і з таким самим розставленням оцінок, тільки патріотизм уже, природно, передбачається не радянський, а український. Наприклад:

⁴ «Усіх тих (серед етнічних неросіян.— О. І), хто цурався рідної мови, національної гідності, виступав за асиміляцію і “злиття” мов, користувався скрізь лише однією мовою, тобто російською, у нас називали *інтернаціоналістами*, а хто, знаючи російську мову, відстоював право на існування ще й своєї рідної, того називали *націоналістом*» (М. Косів.— Жовтень, 1989, № 11, с. 76). Пор. характерну назву відомої праці І. Дзюби «*Інтернаціоналізм чи русифікація?*» (за кордоном вийшла 1968 р. а в Україні лише 1990 р.).

«Голова Проводу Конгресу українських націоналістів (Слава Стецько. — О. Т.) зазначила, що не мала в житті змоги вивчити російську мову, тому у Верховній Раді зчаста не розуміє, про що ведуть мову російськомовні депутати-“інтернаціоналісти”, які свідомо ігнорують державну мову» (В. Герман. — СП, 1997, ч. 10); «Не дивно, що на витолоченій українофобами та їх помічниками-яничарами українській Луганщині укорінилися отруйні плоди пролетарського *інтернаціоналізму* та *космополітизму*» (із «Заяви» Луганського обласного об'єднання Товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка. — СПб., 1997, ч. 6); «*Націоналіст* завжди поважає мову і свою, й іншої нації. *Космополіт* під гаслами *інтернаціоналізму* буде нести хаос і руїну в життя народів» (П. Рибін. — Шлях перемоги, орган Конгресу українських націоналістів, 19.06.1997);

2) у межах самого етнічного українства (при моделюванні ситуації з погляду кіл української національно-державницької орієнтації) це також протиставлення *свідомий українець*, рідше *щирий українець*⁵ або просто *українець* (в опозиції до *малорос*, *хохол* і т. ін.), *національно свідомий {українці, кола, політики, виборці та ін., пор. навіть як одне поняття—з написанням через дефіс: «чекісти полювали на національно-свідомих: українців»: Р. Федорів. — ЗВУ, 19.07.1997), національно {зорієнтований {сили, кола, партії та ін.} — відступник (відступництво, відступницький), «малорос» (малоросійство, малоросійський), хо(а)хол {хохлацький і хохляцький, хохлацтво і хохляцтво}*⁶, *яничар*

⁵ Зворот *щирий українець* (як і деякі інші подібні словосполучення з означенням *щирий*), який має вже досить тривалу традицію функціонування, ставши й певним штампом (пор., наприклад: «У політику тоді (на початку 1990-х.— О. Т.) прийшли патріоти, і газетні шпальти заповнили словосполучення, що з роками, на жаль, знецінилося, — “*щирі патріоти*”»¹. О. Зварич.— УМ, 20.09.2012, с. 6), і, звичайно, не міг не активізуватися у вжитку в цей час, продовжує використовуватися з трьома стилістично-оцінними конотаціями. У межах середовища з українськими орієнтаціями це, з одного боку, вживання, природно, з виразно позитивною конотацією, наприклад: «*Щирий українець* Павло Попович, хоч і людина “простонародного” походження, міг стати тільки четвертим [космонавтом]» (С. Грабовський.— День, 12.04.2011, с. 6), але, з другого боку, при прагматичнішому підході до української проблематики та зі стриманішими оцінками — із незлою іронією (добре відомою загалом ще з оповідання В. Винниченка «“Уміркований” та “щирий”», 1907 р.): «Що ж стосується ідеї згуртування всіх “*щиро українських*” політичних сил, незалежно від ідеології, то, як доводить досвід історії ХХ століття, таке згуртування ніколи й ніде не було досягнуте» (С. Грабовський.— Час, 5.06.1997) (див. у п. 4.1 подібну стилістично-оцінну амбівалентність і у вживанні звороту *ленька Україна*). Такий іронічний колорит експлуатується поза межами українського національного дискурсу — в серії «українських» анекдотів з персонажем, що «любить сало» й «не любить москалів»; напис *«Щирий українець»* стали використовувати кмітливі виробники футболок, постільної білизни в подарункових наборах тощо. І третя не менш виразна стилістична лінія — зло-іронічна — характеризує дискурс суспільних кіл, критично настроєних до українського національного руху (див. 4.2.2).

⁶ Семантико-аксіологічне протиставлення *України* і *Малоросії* (з переосмисленням розуміння останньої як соціально і духовно «малої Росії»), *українця* і *малороса* поступово розвинулося, як відомо, до поняття *малоросійства* (у трактуванні М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського, Є. Маланюка) — це комплекс національної меншовартості, психологія значної частини етнічних українців, які, ще пам'ятаючи про своє етнічне коріння, в умовах майже постійної бездержавності України прагнуть національно розчинитися в «російському морі» (див., зокрема: Маланюк Є. Малоросійство // Є. Маланюк. Книга спостережень: Від Кобзаря до нації.— К., 1995.— С. 219-233). Ще одним членом такого протиставлення стало *хохол*. Так, за М. Грушевським, «*малороси*» знають, що вони українці, але говорять російською чи польською мовою, бо бояться свого народу й ненавидять його; «*хохли*» ж говорять мішаною українсько-російською чи українсько-польською мовами, їм байдуже, якої вони національності, так само, як байдужа їм доля України і всього українського; «*українці*» ж знають і люблять рідну мову, історію, народ, його віру і звичаї, роблять усе залежне, щоб повернути українцям волю і незалежність (див.: Римаренко Ю. Комплекс української меншовартості (за М. Грушевським) // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред. Ю. І. Римаренко.— К., 1996.— С. 703).

(яничарський, яничарство, з 'яничаритися, з'яничарений)⁷ ⁸ (манкуртство, манкуртизм, манкуртизація, (з)манкуртизований) та деякі ін. щодо зденаціоналізованих і просто національно байдужих представників українства (деривати жін. р.: манкуртка, яничарка та ін.). Наприклад:

«Чому вони (про представників влади. — О. Т.) так не люблять української мови, української історії та української церкви? Бо вони бояться національно свідомого українця — патріота своєї держави» (Б. Козлов, читач. — УМ, 6.09.2012, с. 10); «Голова Горлівської міськради NN у 1992 році заснував газету "Вечерняя Горловка". Редколегію підібрав із запеклих українофобів... Листи свідомих українців, які стоять на державницьких позиціях, ці україножери не друкують» (В. Сенчило, читач. — УС, 7.08.1997); «На відміну від інших регіонів країни (СРСР. — О. Т.), де виявилися конфлікти міжетнічні, на Україні головним... лишається конфлікт іншого роду: не між представниками корінної національності і "пришельцями" (хоч і тут, звичайно ж, існують свої проблеми), а міжукраїнцями і "малоросами", між людьми, які люблять свою мову, традиції, культуру, і "землячками" (натяк на відоме Шевченкове "землячок з цинковими гудзиками"). — О. Т.)» (Ю. Щербак); «Якби ти (до Бога. — О. Т.) знав, що значить між хохлами / Молились до Шевченкових терпінь, / Манкуртам будувати школи й храми, / Житами засівати мертву рінь; / ... І Якби ти знав, що значить просто бути / Посеред тих, що від печалі мруть, / Де повна яничарської отрути / Оселя рідна й матирина груди» (Д. Павличко. Покаянні псалми. — Сучасність, 1994, ч. 2, с. 58); «Знущення чашу випили по вінця ми, / Та будемо голодними і босими, / Допоки ми не станем українцями, / А будемо хохлами й малоросами» (Ю. Кругляк. Мініатюри. — ЛУ, 9.10.1997); «А справжню Україну матимемо тільки тоді, коли українською стане духовність її керманців, яка сьогодні замерзла десь нарівні "ідейного хохляцтва"» (В. Чорновіл. — Час, 1997, № 20, с. 1); «І ще вони східно поставили питання: боротьби з ким? Відповідаю. З манкуртами, безбатченками, малоросами і малоросійством як явищем, з русифікаторами, з тими, хто хоче, щоб Україна залишалася неукраїнською, щоб вона продовжувала бути російською, з тими, хто хоче, щоб українці і далі були національною меншиною» (А. Черненко. — УС, 15.05.1997); «Ця підступна хвороба — малоросійство: якщо не вжити заходів, — ми зникнемо» (Л. Марчук, читач. — УС, 24.03.2004); *перевертні і безбатченки* (О. Гончар. — Вісник МАУ, 1991. № 1, с. 16); «Державу будують патріоти. Ні один яничар, навіть мудрий яничар, держави не збудує» ([Із інтерв'ю з В. Ющенком]. — Перший канал Українського радіо, 27.03.2002); Л. Пастушенко. *Яничарність* (ЛУ, 28.06.1990); В. Карпенко. Як повернути манкурту пам'ять?.. (К., 1997; публіцистична збірка).

⁷ Слово *яничар* у метафоричному значенні «той, хто зрікся рідного народу і став вірно служити його ворогам», як і похідний уже від цього значення іменник з абстрактним значенням яничарство, також уже мають досить тривалу історію вживання (наприклад: М. Шаповал. *Новітнє яничарство*. — Нова Україна, Прага, 1922, № 8-9). Пор. сучасне публіцистичне сл. *janicār* у переносному значенні — про етнічних словаків, зокрема політиків, що ще недавно обстоювали доцільність перебування Словаччини в одній федеративній державі з Чехією (див., наприклад: Бузашиова К., Ондрейович С. Словаки и чехи. Словацкий язык и чешский язык : Этносогнификативный, культурологический, психологический и социолнгвистический аспекты отношений двух наций и их языков // Язык — культура — этнос, — М., 1994, — С. 123).

⁸ Образ *манкурта* походить з популярного у 80-і роки роману Чингіза Айтматова «И долгие века длится день» («Буранный полустанок»), 1980 р., де під такою назвою зображено людей, яких у сиву давнину жорстоким способом позбавляли в дитинстві пам'яті і потім робили покірними рабами. Образ «людини без пам'яті» набув символічного трактування передусім у соціально-моральному плані, наприклад: «Та ніколи не маємо права, не повинні ми бути Іванами безродними, "манкуртами", котрі не пам'ятають своєї вітчизни і материзни» — про те, що «хлібороб втратив відчуття господаря землі» (Ф. Зубанич. Жмут пшениці та будяк посередині. — Вітчизна, 1988, № 8, с. 157), ввійшовши в таку інтерпретацію до образної системи сучасної російської мови: «Про людину, що забула минуле, відмовилася від національних традицій, звичаїв, втратила моральні орієнтири, цінності» (Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. — СПб., 1998. — С. 519). В українській мові цей образ трактується насамперед у національно-моральному плані — щодо людини, яка втратила національне коріння.

Це, нарешті, протиставлення *українець* і *українець* (останнє — російською мовою з натяком на особливості наголошування частиною носіїв російської мови членів цього гнізда: *Україна, українский, українець* — наголошування, що його в певних колах української орієнтації також можуть сприймати як недружнє щодо українців. — О. Т.⁹), наприклад: «Прийнято вважати, що основними складовими тут (у національній структурі України. — О. Т.) є: *українці* + *росіяни* + інші національні меншини. Насправді... реальний національний склад української держави є такий: *українці* + *українці* + *росіяни* + інші національні меншини. “*Українці*” є новою національною категорією. Вони не є росіянами, хоча користуються російською лексикою. Водночас їх уже не можна вважати українцями, бо мовою своєї нації вони не користуються і її доля та майбутнє їх зовсім не хвилює.... *Українці* є українцями іншого сорту»¹⁰;

3) у межах самого середовища української державно-політичної орієнтації це зіставлення або протиставлення *національно-демократичні* — *національно-патріотичні сили* {кола, партії, погляди, позиції тощо}, або *націонал-демократи* — *націонал-патріоти*. Ці два номінативні ряди можуть уживатися як синонімічні за денотатом: «Все це спонукало *націонал-демократів* з усією гостротою ставити питання... про порятунок української мови в незалежній Українській державі. *Націонал-патріотичним* силам ціною неймовірних зусиль вдалося закріпити конституційно державний статус української мови» (В. Карпенко. Антиукраїнські тенденції в Українській державі. К., 2001, с. 35-36), як тематично дуже близькі: «...А солідарність і тісна співпраця та організаційне блокування між “*націоналістами*” та “*націонал-демократами*” — політично ніяка не проблема, бо маємо тут справу тільки з різними назвами одного й того самого українського змісту — “*націонал-патріотизму*” на ґрунті демократії» (Ю. Бадзьо. За крок до катастрофи і координати порятунку. — ЛУ, 17.06.1999, с. 7), але можуть і протиставлятися між собою, коли другий з цих номінативних рядів, що підсиленіше виражає ідею відданості нації й державі порівняно з першим, стосується тільки «*націоналістів*», які самі відмежовуються від «*демократів*» (див. 4.1 п. 2в):

«Що таке комуністична ідея, наш народ, як жоден інший, відчув на власній шкірі — концтабори, голодомори, розстріли, тотальний геноцид. А тепер люди усвідомлюють, що і західний лібералізм з його бездуховністю, космополітизмом в ім'я лише власної вигоди та наживи також не для нас. Ми, *націоналісти*, пропагуємо третій шлях, саме український — консолідація навколо *національної ідеї*. .. Переваги *націоналістів* і в тому, що вони ще не були при владі, на відміну від комуністів чи так званих *демократів*» ([Із інтерв'ю з І. Губкою, головою Львівської обласної організації Конгресу українських націоналістів]. — Шлях перемоги, 29.10.1997, с. 6); «До парламентських перегонів ще понад рік, а *націонал-патріоти* (про партію “Свобода” під керівництвом О. Тяпшбока. — О. Т.) вже почали публічну дискусію про те, хто достойніший “танцювати” для західноукраїнського виборця. .. Партія Тяпшбока закликала представників... *націонал-демократичних сил* гарантувати, що ті поповнять лави опозиційних фракцій, якщо потраплять до парламенту за мажоритарною системою» (Н. Васюнець. Битва за «західняків». — Е, 26.07.2011, с. 4).

⁹ Пор., наприклад, такий коментар щодо наголошування *українский, українець* (досить частотного в російському мовленні, але позанормативного) відомого російського мовознавця (на прикладі радіовиступу одного з депутатів Державної думи Російської Федерації): «Можливо, це була лише одна з орфоепічних помилок, на жаль, досить характерних для мовлення депутатів Державної думи. Можливо, однак, це й навмисна спроба “реанімації” внутрішньої форми слова *Україна* та його похідних, які в разі переставлення наголосу прозоро натякають на “*окраинный*” (порівняно з “центральною” Росією) locus цієї країни» (Мокиєнко В. М. Актуальные процессы в восточнославянских языках // Wissenschaftliche Beiträge der Ernst-Moritz-Amdt-Universität Greifswald: Beiträge zur Slawistik II. — Greifswald, 1995. — С. 97).

¹⁰ Гнаткевич Ю. Двомовність як проблема двозначна І І ЛУ. — 1998. — 22 жовтн. Див. також: Погрібний А. По зачарованому колу століть... — С. 245-246.

У межах українського національно-державницького дискурсу поняття *націонал-патріотизму* нерідко застосовують (або закликають до такого застосування) лише до ідеології сучасного російського великодержавництва¹¹ (див. про останнє нижче), наприклад: «Розмови про кризу *націонал-демократії* точаться в Україні вже кілька років... Як видається, надзвичайно небезпечною для *націонал-демократів* є зміна самоназви — на “*націонал-патріотів*”. До речі, у етапі Ю. Гнаткевича ці терміни використовуються як синоніми. Але! “*Націонал-патріотами*” почали на початку 90-х називати себе російські червоно-коричневі, себто відверті націонал-соціалісти. ...Навіщо пов’язувати себе з вочевидь дискредитованою назвою...?» (С. Грабовський. Парадокс української націонал-демократії. — УС, 18.01.2001, с. 5). Пор. також позицію категоричної незгоди з тим, щоб до людей, які сповідують український патріотизм, застосовували назви з основою *націонал-* (безперечно, тому, що це може нагадувати горезвісний німецький націонал-соціалізм): «Зумисне усічення слова — “*націонал-демократичні сили*” (а не *національно-демократичні сили*), “*націонал-демократи*” (і ніколи: *національні демократи*) ... — все це неспроста, все це майже стало зброєю в дечийих руках» (В. Дончик. — ЛУ, 24.05.2001, с. 3).

Більшу схильність до вживання слів на позначення національно-державних «антицінностей» виявляють, природно, представники радикальнішого крила кіл української національно-державницької орієнтації, тоді як у середовищі ліберальнішого крила вважають за доцільне оперувати номінаціями зі стриманішою емоційною тональністю й більш диференційовано застосовувати такого роду найменування, пор., наприклад: «Та найпростіше оголосити (за мовною ознакою. — *О. Т.*) *перевертнями* та *яничарами* половину українського народу (а в Білорусі, можливо, всі 90 відсотків) — складніше подати руку цим людям. Не треба особливого розуму й на те, щоб назвати всю російськомовну вітчизняну пресу та російськомовну інтелігенцію “*рукою Москви*” та “*и ’ятою колоною*” — справедливіше й далекоглядніше використати їхній потенціал і їхню аудиторію для утвердження українського — хай не етнічного, а громадянського, проте українського націоналізму» (Н. Білоцерківець. — Критика, 1998, ч. 2).

З боку українських «*національних лібералів*» — людей, які намагаються підходити до національної проблематики з прагматичніших позицій, — виходять і ущипливі характеристики на адресу самих українських «*національних патріотів*» на зразок «*професійний українець {патріот}*», *радикал-патріот*, «*фольклорний патріот*» і под. (ці ж характеристики, до речі, використовують і відверті політичні опоненти, але вже щодо кіл української національно-державницької орієнтації в цілому: див. 4.2.3):

«Не претендуючи у своїй книзі на остаточне з’ясування цієї проблеми («формування модерної української нації». — *О. Т.*), я все ж сподіваюся дещо поглибити усвідомлення її певних аспектів, пропонуючи науково-раціональний, принципово антимифологічний підхід до традиційно міфологізованого в українській інтелектуальній традиції поняття “*народу*” та, відповідно, його романтизованої історії й містифікованого сьогодення. ...Свій підхід, з певним спрощенням, я б окреслив як “*ліберально-націоналістичний*”. Цей підхід, зрозуміло, навряд чи сподобається *професійніш українським патріотам*, котрі пишуть “*Народ*” виключно з великої літери...»^{11 12}; «Наші *професійні патріоти* так часто виглядають (і такими є насправді) людьми байдужими, купленими чи проданими,

¹¹ Див., наприклад: *Римаренко Ю.* Націонал-патріотизм // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — С. 727-728.

¹² *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. — К., 2000. — С. 5-6.

або ж просто, даруйте, недалекоми в інтелектуальному плані. їх так легко вмонтовувати в спектаклі, ними легко маніпулювати» (С. Тримбач. — ЛУ, 14.06.2012, с. 11); «Затяжний конфлікт між українськими лібералами і націоналістами є... протистояння... між двома національними програмами, інакше кажучи, національними ідеями, українськими “мріями”. Нагадаємо їхні програмні засади. *Фольклорно-патріотична* — більш романтична. .. Українці, стверджують *патріоти*, є вічним, прадавнім народом, на кшталт біблійних євреїв, а їхньою місією упродовж тисячоліть було безкорисливе поширення добра. .. Вся історія українців відтоді (після періоду Київської Русі. — О. Т.) — пекельне мучеництво. Обсілі з одного боку монголами і їхніми прибічниками руськими князями, а з іншого — поляками, з півдня — кримськими татарами, наші пращури були рабами перших, других (особливо) і третіх. Але у своїх стражданнях вони безкінечно загартувалися, співали пісні, збирали врожай і тікали до Запорозької Січі. Принаймні саме така картина змальовується сучасними підручниками з історії України, що їх масово пишуть і видають *фольклорні патріоти*» (М. Михайленко. Українська ідея, або Як примирити лібералів із націоналістами. — Газ. «2000», 28.05.2004, с. F8).

Номінативно-оцінний комплекс, побудований навколо понять національного, патріотизму й державництва, активізувався в досліджуваний період, хоча й різною мірою, і в мовах інших постсоціалістичних країн, у тому числі і в російській, — на зміну тенденціям до національного нігілізму й на протигагу поняттям наднаціонального (особливо «радянського») патріотизму й пролетарського та соціалістичного інтернаціоналізму, що офіційно культивувалися протягом попередньої історичної епохи.

Значно частотнішим стало, зокрема, вживання етронімів — назв відповідних національностей та їхніх дериватів; посилилася увага до номінативного охоплення різних аспектів національного — розмежування етнічного і мовного {*русский* — *русскоязычный*, *polski* — *polskojęzyczny* і т. ін.), етнічного вітчизняного і зарубіжного (активізація в різних слов'янських мовах поняття національних *діаспор*, у російській мові — також номінації *русское зарубежье*, пор. уже традиційне п. *Roïonia*), неприхильне ставлення в певних патріотичних колах російського суспільства до поширення назви *россияне* (у значенні «населення, громадяни Російської Федерації») і наполягання на назві *русские* і в цьому значенні; у Росії поширилася навчальна комплексна дисципліна *россиеведение* (*россиевед.*, *россиеведческий*); розширився номінативний комплекс на позначення державного будівництва: наприклад, рос. *государственник* (словники радянського часу подавали це слово як застаріле), нові: *антигосударственник*, *государственнический* {*идеология* та ін.}, *государственничество*, *государствообразующий* / *державник*, *державнический*, *державотворческий*, *державообразующий* (останні — особливо в російській мові України)¹³; на позначення осіб з неприязним ставленням до відповідної нації та самого такого ставлення: рос. *русофоб*, *русофобский*, *русофобство*, *русофобия* (відомі й раніше, але тепер вони значно активізувалися у вжитку, і їх

¹³ Пор., наприклад, у сучасному російському офіційному дискурсі: «Спасибо всем, кто сказал “Да!” великой России! ... *Слава России!*»: так новообраний («новий старий») президент Російської Федерації В. В. Путін дякував своїм прихильникам на мітингу на Манежній площі в Москві 4 березня 2012 р. після президентських виборів, звинувачуючи своїх опонентів у спробах «развалить российскую государственность». З іншого боку, ось міркування щодо цих аспектів офіційної російської ідеології відомого російського «ліберала» — письменника й телеведучого В. Шендеровича: «...мне кажется, что новым президентом станет тот, кто громче всех крикнет слово “*державна*”. У кого будет больше денег, чтобы это слово прокричать. Хорошего в этом мало. Сейчас, увы, мы прямой дорогой идем в сторону национализма. Как только где-нибудь громко начинали кричать о *национальном возрождении*, кончалось все более-менее одинаково — замыканием в себе, окукливанием, провинциализмом в лучшем случае. Ну а в худшем — концлагерями, войнами...» (Московский комсомолец, 20.08.1998).

фіксують сучасні словники неологізмів ¹⁴), *русоненавистник*, перев. у мн. ¹⁵; активізація давніше відомих п. *polakożerca*, *polakożerczy*, *polakożerstwo*; активізація вже наявних і творення нових серб, *србофоб*, *србофобия*, *србождер*, *србождерски*, *србомрзац* ^{16 17}; бр. *антыбеларус*, *антыпатрыёт* ¹⁷. У різних слов'янських мовах — як мовна реакція на посилення уваги суспільства до національної проблематики та на загострення міжнаціональних відносин — відбулася активізація вживання і творення відетнонімних дериватів з префіксом не-, наприклад: серб, *несрбин*, *нехрват*, *немуслиман*, *несловенац*, *неалбанац* ¹⁸. В українській мові зі зрозумілих причин найактивнішими виявилися — крім, звичайно, дериватів від *українець*, *український*, *Україна* (див. пп. 4г, 6.1) — похідні від *російський*, *Росія* (як в етнічному, так і в державному аспектах): «*неросійські народи СРСР*», «*неросійські республіки СРСР* (країни колишнього СРСР)», «асиміляція *неросійських народів* (етносів) Російської Федерації»; «Коли малий Влад переїхав до батьків у Донецьк, то наразився на кпини однолітків через свою *неросійську мову*» (Н. Тисячна.— День, 24.12.2009, с. 1); «шукати джерела поставок *неросійського газу* (газу *неросійського* походження)». Проте найповніше ця модель активізувалася в етнічному значенні у російській мові — від *русский* (як у власне прикметниковому, так і в субстантивованому значеннях), оскільки в ній уже досить давно існує розвинена семантико-аксіологічна опозиція *русский* (зі знаком «плюс») — *нерусский* (зі знаком «мінус») як із розширеним семантичним обсягом: *русский* «справжній; найкращий серед подібних; нормальний; зрозумілий» {*русский гриб* «білий гриб», *русским языком говорит*, *быть на руси* «почуватися у звичних обставинах») і т. ін. — *нерусский* «неправильний; незвичний, не такий, як усі», *нерусь* «про нетямущу людину» і т. ін.¹⁹, так і у власне етнічному значенні (наприклад, *лицо*, *внешность*, *выговор*, *фамилия*) ²⁰. У сучасному вжитку — наприклад, за мовними даними в пошуковій системі Інтернету «Google»: *нерусский* — переважно про представників корінних народів Кавказу, Середньої Азії, Казахстану {*человек, народ*}, «позвонил какой-то *нерусский*»; «*русских женщин оскорбляют нерусские*»; «лица *нерусской* национальности» — у мовній практиці правоохоронних органів Російської Федерації); «*Нерусь* (у значенні збірності. — О. Т.) в России» (стаття в одному з журналів російських національно-патріотичних кіл) ²¹. Означення *нерусский* у звертаннях набуває конотацій приниження: «Андзор Дзавашвили спал возле окна... Фидель (кличка одного із солдатів в охороні ув'язнених табору, росіянина за національністю. — О. Т.) разбудил его и говорит: — Слышь, *нерусский*, дал бы чачи. — Дзавашвили проснулся в испуге... и говорит: — Какая чача, дорогой, спать надо! —.. Тут Фидель как закричит: — Как же это ты, падла, *русскому* солдату

¹⁴ Катлинская Л. П. Толковый словарь новых слов и значений русского языка.— М., 2008.—С. 301.

¹⁵ Див., наприклад: Дуличенко А. Д. Русский язык конца XX столетия.— Мюнхен, 1994.— С. 200-209.

¹⁶ КнqjИ И. Лексика // Српски језик / Red. nauk. M. Radovanovic.— Opole, 1996.— С. 57.

¹⁷ Див.: Басова А. Оказиональные наименования лиц в современной публицистике // Антропоцентричний підхід у дослідженні мови : Мат-ли VII міжнар. Карських читань.— Ніжин; Гродно, 1998.— С. 205.

¹⁸ КлаjИ И. Зазнач, праця.— С. 56.

¹⁹ Див., наприклад: Березовий Е. Л. Деривационная семантика *русского* в русских народных говорах // Русский язык в научном освещении.— 2011.— № 2.— С. 13, 17, 26.

²⁰ Большой академический словарь русского языка.— М.; СПб., 2009.—Т. 12.— С. 244.

²¹ Дуличенко А. Д. Зазнач, праця.— С. 204.

чачи не даешь?!» (Сергей Довлатов. Зона: Записки надзирателя; 1960-і рр.), «Эй, *нерусские*, стоят!» (один з перших епізодів кінофільму режисера С. Бодрова-старшого «Кавказский пленник», 1996 р., коли прапорщик російської армії звертається саме так до групи чеченців); у складі ж різного роду оцінних словосполучень у постпозиції до відповідного іменника воно має образливу конотацію, хоча внаслідок тривалого вживання в такій функції ця конотація для самого мовця вже може й не відчуватися: «Шевели копытами, *черт нерусский*^» (тюремний наглядач до ув'язненого-американця: т/с «Зона», Росія, 2006 р.); «— Экзотики здесь хоть завались,— рассказывает один из наших, капитан (назовем его Сергей), второй пилот МИ-17, прилетевший сюда (у Камбоджу до складу миротворчої місії ООН. — О. Т.) полгода назад из Торжка. Мы сидим с ним у входа в дешевый отель и пытаемся отвязаться от очередной проститутки... — Ай донт лайк секс, я импотент, черт побери, ну сколько раз тебе говорит, *чуело нерусское*, — беззлобно ругается Сергей» (И. Черняк. — Комсомольская правда, 6.05.1993).

Проте, якщо брати осмислення таких зовні подібних номінативно-оцінних блоків у різних слов'янських мовах на сучасному етапі їхнього розвитку, воно далеко не завжди є тотожним, і основна причина можливих відмінностей полягає, звичайно, в усвідомленні носіями відповідної мови своєї належності до нації, яка була і все ще прагне бути панівною серед певного кола інших націй, чи до нації, яка була й, можливо, все ще лишається залежною від іншої нації. Так, принципові відмінності в осмисленні номінативних комплексів «патріоти» та «державники» в Україні й Росії полягають у тому, що, по-перше, російські *патриоты* й *государственники* {*державники*} незалежно від їхніх загальнополітичних платформ, як правило, змикаються в питаннях активної зовнішньої державної політики, в закликах відновити велику Росію або СРСР з лівими силами, а російські ліві всі є *патриотами* й *государственниками*, тоді як в Україні *патриоты* {*державники*} і ліві перебувають на різних державницьких позиціях (ліві, як відомо, орієнтуються в політичному плані на Росію або й на відновлення СРСР); якщо, наприклад, російські комуністи є водночас російськими націоналістами, то й українські комуністи симпатизують російському націоналізму, тоді як український націоналізм є їхнім чи не найпершим політичним супротивником. По-друге, якщо в Україні переважна більшість українських «патріотів», крім «націоналістів» (див. 4.1 п. 2в), є «демократами», а всі «демократи» виступають як «патріоти» {«державники»}, то в Росії «патриоты» {«государственники»} і «демократы» {«либералы»} — це політичні антагоністи. Так, у російському «демократичному» дискурсі цього періоду слово *патриот* уживається переважно на позначення членів та прихильників політичних течій націоналістичного характеру, набуваючи таким чином негативної оцінності в очах інших суспільних кіл (пор. ситуацію кінця XIX — початку XX ст., коли це слово виступало фактично в значенні «монархіст» і також мало негативну оцінку серед прихильників демократичного шляху Росії)²²; словник нових явищ російської мови прямо відсилає тлумачення слова *патриоты* до статті *национал-патриоты*, а *национал-патриотизм* подає як «ідейно-політичний рух кінця 80-90-х років, який виступає за збереження національних історичних культурних цінностей і традицій Росії на

²² Ферм Л. Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет).— Uppsala, 1994.— С. 27-28. Див. також: Ермакова О. П. Семантические процессы в лексике // Русский язык конца XX столетия (1985-1995).— М., 1996.— С. 61.

грунті крайнього націоналізму»^{23 24}. У межах українського національно-державницького дискурсу номінації з одиницею *патріот*, уживаючись однозначно позитивно щодо власної політичної платформи, мають негативні конотації в застосуванні до відповідних позицій певних кіл російського суспільства нібито з аналогічною орієнтацією, однак з такою принциповою відмінністю, як яскраво виражена експансіоністська, великодержавна зовнішня політика, зокрема й щодо України: «...активізуються (в Росії. — О. Т.) антисемітські, чорносотенні сили *ура-патріотичного* товариства “Пам’ять”, шовіністично настроєних періодичних видань, які потрапляють в Україну» (ВК, 21.11.1991); «...російські націоналісти, запеклі *патріоти* Росії, новоявлені “собиратели” тепер уже “советских земель в единую и неделимую Россию”» (В. Захарченко, письменник. — ЛУ, 21.08.1997). По-третє, якщо для політичної ситуації Росії, як і майже всіх інших постсоціалістичних країн, зовсім не характерний такий чинник, як вибір мови спілкування, то в Україні, як і в Білорусі, він є одним з основних показників диференціації суспільно-політичних сил на *патріотичні* і *непатріотичні*.

Опозиція *патріот* — *космополіт* / *антипатріот* не може, звичайно, не викликати асоціацій, по-перше, з кампанією проти космополітизму в СРСР кінця 40-х—початку 50-х рр.²⁴ («безрідні космополіти», «космополіти-антипатріоти», «антипатріотична група» і под.), відгомін якої лунав і в наступні десятиліття радянської історії; по-друге, з полемічним наступом з боку певних кіл сучасного російського суспільства, які позиціонують себе як «*патриоты*» (їх ще іменують поверненим з 60-х років XIX ст. словом «почвенники»), що ведеться ще з кінця 80-х рр. (від «перебудови») проти іншого крила інтелігенції — «*демократов* / *либералов*», наприклад: «Михаил Алексеев (відомий російський письменник, головний редактор журналу «Москва». — О. Т.) зачитывает записку из зала: “...ни один... *патриотический* журнал не интересуется тем, что делает *национально-патриотический фронт* “Память”... — Ну, что же ответит?... А все те статьи, которые появляются в “Нашем современнике”, “Москве”, “Молодой гвардии”, где ведется совершенно бескомпромиссная — даже не борьба, а война, по сути дела, с *антипатриотами*, разве это не помощь “Памяти”?!» (див.: Огонек, 1990, № 14, с. 28) ²⁵.

4.2.2. Самі ж представники кіл української національно-державницької орієнтації загалом недиференційовано й незалежно від ступеня радикальності їхніх поглядів іменуються (частіше в межах російськомовного дискурсу, але не обов’язково) з боку їх опонентів — представників суспільно-політичних кіл з лівими та проросійськими політичними орієнтаціями, радикальнішого крила російської культурно-мовної орієнтації — як *націоналісти*, *націонал-*

²³ Толковый словарь русского языка конца XX в. : Языковые изменения / Гл. ред. Г. Н. Спяревская.— СПб., 1998.— С. 416, 459. Пор., з іншого боку, категоричну незгоду з таким одностороннім, на думку автора, розумінням слова «*[русский] патриот*»: «Уже сейчас на языке нынешней российской демократии (автор наводит приклады на зразок: “Так называемые патриоты провели вчера пикетирование Белого дома”, “Национал-патриотам не терпится...” — О. Т.) *патриот* — шовинист, фашист, чорносотенец, антисемит и т. п. Вся российская демократическая печать, яростно клеветая на патриотов, представляет их сборищем тупых, недоразвитых дебилов...» (Дуличенко А. Д. Значч, праця.— С. 188-189).

²⁴ Див., наприклад: Keipert H. *Космополитизм: Ein brisantes Wort in der russischen Lexikographie des 20. Jahrhunderts* // Rostocker Beiträge zur Sprachwissenschaft.— 1998.— Heft 6.— S. 67-90.

²⁵ Пор. уживання слова *антипатриот* («по наветам *антипатриотов* народных») значно давніше — автором «Истории русов» : История русов.— М., 1846.— С. 122.

патріоти, націонал-радикали, зневажливо нацики, пацюки, з підсиленням градації — як націонал-шовіністи й навіть (націонал-)фашисти, коричневі (див. 3.6), як жовтоблакитники і петлюрівці (ще від часів громадянської війни), бандерівці, у розмовній мові частіше бендерівці (від прізвища С. Бандери з асимілятивною заміною а на е), ба(е)ндери (з другої половини 40-х років — див. також 4.2.5) та ін., наприклад:

«Українців-патріотів називають мазепинцями, петлюрівцями, бандерівцями, навіть фашистами та антисемітами. Парадокс: коли росіянин захищає інтереси Росії, то його вважають патріотом, коли ж українець стоїть на таких самих позиціях, його називають націоналістом» (К. Левчук, читач. — УМ, 22.10.2009, с. 10); «Комуністи у газеті “Приазовская правда” зарахували нас до категорії людей, “отравленных ядом национализма и извергающих этот яд на окружающих”, назвали “нациками”» (Г. Александрова, читачка, м. Маріуполь. — День, 11.01.2002); «...набиваючи калитку, не забували (голови колгоспів на Полтавщині. — О. Т.) відновлювати осередки Компартії і виховувати “овечок” (колгоспників. — О. Т.) в дусі непримиренності до “бендерівців”, американського імперіалізму, який ось-ось скупить нашу землю, і Чорновола з Пинзеником» (Г. Дениско — МУ, 28.03.1997); «І поки в Україні одні горлали: “тю бандерами”, а другі — “ганьба комунякам!”», хитромудрі громадяни прибрали до рук усе, що погано лежало» (А. Логвин, читач, — УС, 20.07.2000).

Поширилася низка іронічних і зневажливих номінацій: поряд з уже досить давно відомим «щирий українець» або «щирий» (як субстантиват), це «(національно) свідомий», «(професійний) патріот», ще з новіших — національно стурбований (зклопотаний) (як калька рос. национально озабоченный за зразком сексуально озабоченный — з відомої пісні В. Висоцького), наприклад:

«“Свідомі” розперезалися (заголовок). У Тернополі є прекрасний пам’ятник генію, прекрасній людині — О. С. Пушкіну. На жаль, його розмальовано фарбою. Неандертальці, вони і є неандертальці, хоч і “національно свідомі”» (М. М. Фукс, читач. — Комуніст, 1997, № 7); «Але біля оперного театру на нас (учасників демонстрації лівих сил та ветеранів Великої Вітчизняної війни на честь чергової річниці визволення Львова від німецьких окупантів. — О. Т.) вже чекали “національно свідомі” хулігани і провокатори... І якби не було міліції, “патріоти” розтерзали б тих, хто воював проти фашистів, визволяв Львів і... дожив до зустрічі з новими фашистами» (Д. Камишан. — ВУ, 1997, № 15); «...вичерпали себе ура-патріоти на кшталт “Просвіти”» (О. Четвер. — КВ, 15.08.1997); «...Звідси — розмаїті суспільні неврози (у психології російськомовної інтелігенції в сучасній Україні. — О. І), вражаючи глухота до... постколоніальних проблем, якими не знати чого переймаються “національно стурбовані”...» (Т. Кузьо, Г. Гамалій. — Критика, 1997, ч. 1, с. 11); явище кількох останніх років, що поки що обмежується функціонуванням переважно у відповідних російськомовних дискурсах, — зневажл. свідоміт (від свідомий і, очевидно, содоміт).

Якщо з боку «(українських) патріотів» звичайним є звинувачення своїх опонентів у проросійських симпатіях, то для останніх не менш традиційним є інкримінування «патріотам» симпатій проамериканських і взагалі прозахідних, а також схиляння їх перед західною українською діаспорою:

«На початку квітня ц. р. в 14 номері свого розкішного, добре профінансованого часопису “Час-Тіме” (дві державні мови рухівської України?) В. Чорновіл — найагресивніший і найгаласливіший “патріот” — рішуче скинув націонал-патріотичну маску і показав свою справжню волю вірно служити міжнародному, передусім американському, капіталові, продавати йому Україну, ставити її під команду американських й інших “цивілізованих” генералів. Парадна сторінка номера була прикрашена великою “світлиною” — фото, у центрі якого — самовдоволенний командуючий об’єднаними збройними силами НАТО в Європі генерал Джордж Джоувлен з вельможною й заохочувальною простягнутою рукою, а по боках — вгодовані генерали напівголодної армії “демократичної” України» (В. Богданов. В’ячеслав Чорновіл — голый король Руху. — ВУ, 1997, № 15, с. 3).

Проте «позитивна» точка відліку для подібних негативних характеристик опонентів не має готового номінативного вираження, вона розуміється імпліцитно — щось на зразок «нормальні люди», лише у «високому» стилі тут може за радянською традицією фігурувати одиниця *інтернаціоналіст*. Формування цієї опозиції, таким чином, ще не завершене.

4.2.3. Існує також така відмінність у самопозиціонуванні / самоназиванні кіл української національно-державної орієнтації, з одного боку, і кіл лівих політичних орієнтацій та ширше — кіл, що звично для себе оперують кліше радянського часу, з другого боку, як більша схильність до використання слів *нація* і похідних або *народ* і похідних. Так, з одного боку, *антинаціональний*: «Та вже час схаменутися та скинути широкий московський зад, що засів на карку українського народу завдяки українофобам, манкуртам, безбачкам, зайдам, які віддавна ведуть *антинаціональну* політику!» (М. Корінь, читачка. — УМ, 19.05.2011, с. 10), коли під поняттям нації цілком однозначно вгадується саме українська нація; з другого боку, — *антинародний* {режим, влада, курс та ін.}: «Чому комуністи і соціалісти не миряться між собою, що ви не поділили? Хіба ж вас не навчила поразка 1994 року, коли була можливість змінити сьогоднішній *антинародний курс*!» (Г. Никоненко, читач. — Товариш, 1997, № 36, с. 2), що широко вживається в сучасному мовленні щодо державної влади та її політики, але активніше все-таки в дискурсі лівих та ширших соціальних кіл, які поділяють їхню ідеологію (див. 3.6); з одного боку, *національно-демократичний*, *національно-патріотичний* (див. 4.2.1), з другого, — *народно-демократичний*, *народно-патріотичний*: «При підтримці *народно-патріотичних сил* Соціалістична партія України висунула Олександра Мороза кандидатом у Президенти» (ГУ, 8.09.1999).

4.2.4. Для характеристики розподілу населення за основною (єдиною) мовою спілкування — ознакою, що також стала розцінюватися як дуже важлива в суспільному житті країни, — сформувалася опозиція *україн(ськ)омовний* — *російськомовний* {населення, клас [у школі], школа, регіон і т. ін.; література, засоби масової інформації, термінологія, комп'ютерна програма і т. ін.}; щодо людей ці прикметники вживаються також як субстантивати, переважно у формі множини. Вона сформувалася наприкінці 80-х—на початку 90-х років і є аналогом уже відомих опозицій на основі мовних ситуацій деяких інших країн (наприклад, для характеристики мовної ситуації Канади: *англомовний* — *франкомовний*, *англофон* — *франкофон*). Але безпосереднім зразком для неї стали протиставлення *рускоязычный* — *украиноязычный*, *молдавоязычный* і т. ін. та *рускоязычное население* {Естонии, Латвии та ін.} — *эстонцы, латыши* та ін., що виникли в російській мові цього періоду в зв'язку із загостренням потреби номінативного виділення різних мовних груп населення «національних» союзних республік унаслідок активізації там антиросійських настроїв, а також протиставлення *русский* — *рускоязычный* з двома семантичними відтінками в значенні останнього слова: а) «який користується російською мовою як основною (єдиною), але не проживає в Росії»: *рускоязычное население бывших союзных республик* (як відомо, Російська Федерація, розглядаючи таку мовну ознаку фактично як етнічну і навіть як ознаку громадянства, кваліфікує цю категорію як «соотечественников за рубежом», які потребують підтримки, а в разі потреби — й захисту з боку історичної батьківщини); б) у слововжитку певних суспільно-політичних груп у Російській Федерації: «який користується російською мовою як основною (єдиною), але не належить до етніч-

них росіян»: *русскаяязычные писатели, русскаяязычная литература* ^{26 27}. Незважаючи на те що для сучасної мовної ситуації в Україні протиставлення *україн(ськ)омовний —російськомовний* є надзвичайно важливим і мало кого, очевидно, залишає байдужим, у стилістично-оцінному плані ця опозиція лишається нейтральною: «Більшість респондентів (як українсько-, так і російськомовних) визнають: підписаний Договір (між Україною і Росією. — О. Т.), особливо угоди щодо Чорноморського флоту, — не на користь України» (В. Плющ.—ЛУ, 5.06.1997, с. 1). Можливо, певні розмежування в цьому плані відбуваються серед похідних іменників *україномовець —російськомовець, українськомовний (рідко українськомовник) —російськомовник* (переважно у множині), що вживаються в українському національно-державницькому дискурсі (пор., наприклад, у контекстах з виразною неохвальною конотацією: «Навіть комуністи, навіть найзапеклішіросійськомовники в парламенті...»: В. Пархоменко.— День, 24.07.1997; «Чимало російськомовників, особливо керівного клану, вважають нинішню Україну тимчасовим явищем, а тому не обтяжують себе вивченням мови народу, серед якого живуть».— Час, 1997, № 20; пор. також «суржикізм» *«рускоязычник»* з відвертою зневажливою конотацією); у всякому разі між ними вже існують відмінності в частотності вживання (так, пошукова система Google в Інтернеті станом на початок жовтня 2012 р. подавала для *україномовець* 627 випадків уживання і для *українськомовець* — 1, тоді як для *російськомовець* — 75, але для *російськомовник* — 42, тоді як для *українськомовний* — тільки 8, і то в значенні «учитель української мови»).

4.2.5. Основною номінативною опозицією, що вказує на регіональне (власне, регіонально-культурне, регіонально-мовне й навіть значною мірою регіонально-політичне) розмежування населення України, яке не збігається з його етнічним розмежуванням¹¹, виступає протиставлення *східняки — західники, западенці* (останнє — від рос. *Запад* — у розмовній мові населення Східної України є значно поширенішим від літ. *західняки*), під якими розуміються переважно *галичани* (рідше вживаються форми однини: *східняк, ж. східнячка, західник, західнячка, западенець, западенка*). Ця опозиція стала формуватися ще з 1939 р. після приєднання основної частини західноукраїнських земель до СРСР, але найгостріше емоційно-оцінне протиставлення в цих опозиціях припадає на другу половину 40-х — першу половину 50-х років у зв'язку з антирадянською партизанською війною в Галичині й на Волині, що її більшість населення Східної України під впливом офіційної пропаганди сприймала негативно. Перший із цих полюсів (з точкою відліку з боку «Заходу») має синоніми *москалі, совіти*, а другий — просторічні пейоративні синоніми *бандерівці, бандери*, значно частіше у формі *бандері(о)вці, бандери*. Якщо раніше ці слова функціонували переважно в усно-розмовній мові, то тепер вони не рідкість і в мові художньої літератури та публіцистики (як наслідок, з од-

²⁶ «Нас иногда упрекают, что мы... делаем разграничение между русской литературой и русскоязычной. Несмотря на это я повторю, что сегодня существует русская литература и русскоязычная литература. (Аплодисменты)» ([3 матеріалів про збори групи російських письменників, що позиціонують себе як «патріоти»: виступ С. Викулова].— Огонек, 1990, № 14, с. 28).

²⁷ Див. докладніше: Тараненко О. О. Мовна ситуація і мовна політика часів «перебудови» та державної незалежності України (кінець 80-х — 90-і роки) // Українська мова [seria «Najnowsze dzieje j^zyków słowiańskich»] / Red. nauk. S. Jermolenko.— Opole, 1999,— С. 36-42.

ного боку, реактуалізації в масовій свідомості відзначеного протиставлення, а з другого, — лібералізації мовних норм), наприклад:

«...розрив між стандартами, винесеними з двох різних світів — радянського і галицького, виступив уперше яскраво після Другої світової війни між “східняками” і “західняками”, й він по сьогоднішній день повністю не відійшов у минуле» (Б. Осадчук. — Час, 1997, № 34); «У першій стадії революційного розвитку (1985-1991) різний рівень громадянської активності й національної свідомості *східняків* і *західняків* поділяв Україну на дві нерівні частини» (Л. Лук'яненко. — УГ, 23.01.1997); «—...Подивися на вуйка, що вже три години у черзі по молоко нидіє, подумаєш: чого ж його там, у нас (у Східній Україні. — О. Т.), *бандерою* називають? Хіба тільки через те, що намалював на стіні своєї хати Тараса Шевченка, над ганком почепив жовто-блакитний прапор та на мітинги ходить з гаслами ... “Ні новому московському ярму!”» (М. Рябий. — ЛУ, 1.05.1991).

4.3. Серед дериватів від імен відомих політичних діячів сучасної України найширше представлені похідні від прізвища Л. Д. Кучми — другого Президента України (1994 — початок 2005 рр.), особливо під час його другої каденції з 1999 р., переважно з несхвальними й відверто глузливими конотаціями в системі «антицінностей» суспільства або його окремих верств. Це іменники *кучмізм*, рідко *кучманізм* «сукупність суспільно-політичних явищ, переважно негативних, що характеризують період правління Л. Кучми; режим Л. Кучми» (*ідеологія, ера кучмізму*), *кучмівщина*, *кучміст*, рідко *кучманіст* (обидва — переважно у мн.), *кучмократія*, *кучмономіка* (*Кучма* + *економіка*, пор. давно вже відоме *рейганоміка* — від прізвища президента США Р. Рейгана), *кучмагейт* «гучний скандал, який спалахнув наприкінці 2000 р. після оприлюднення “плівок майора Мельниченка” — працівника державної охорони, що протягом тривалого часу [нібито] вів таємні диктофонні записи розмов у кабінеті Л. Кучми, які засвідчили українському суспільству і всьому світові дуже непривабливу “кухню” діяльності Президента і його найближчого оточення, зокрема [нібито] його причетність до зникнення і вбивства журналіста Г. Гонгадзе; “касетний скандал”» (за зразком інтернаціональної моделі творення слів на позначення гучних політичних скандалів, що її започаткувала в англійській мові 1972 р. під час чергової президентської кампанії в США назва готелю «Watergate» у Вашингтоні), на позначення України часів президентства Л. Кучми: *Кучмостан* (*Кучманістан*), *Кучмоленд*, *Кучмоляндія*, прикметники *кучмівський*, рідше *кучминський* і присвійний прикметник *кучмин* (*період, доба, режим, курс* та ін.), *про-* або *антикучмівський*, рідше вживані *посткучмізм*, (*де*)*кучмізація*, okazіональні *кучмолиз*, *кучмоноїд*, *кучмуватися* та деякі інші (див. також у 3.6 групу жартівливих утворень на позначення ручного візка: *кучмові(о)з* та ін. — це, мабуть, чи не єдині з таких слів, що виникли в народній гушці, а не з уст політичних опонентів Л. Кучми). Наприклад:

«Я тепер, коли особливо охоплює біль за все, що творить *кучмівщина* в Україні, часто шукаю розраду в “розстріляному відродженні” двадцятих-тридцятих років» (І. Бокий. Окупант у хаті! — Товариш, 2002, № 10); «Правозахисне об’єднання “Ми” .. поширило дані про те, що “*кучмократія* продала міжнародним олігархам незалежність України в телеінформаційній сфері”» (ВК, 20.10.1999, с. 4); «За офіційними даними, загальна кількість зареєстрованих безробітних за період *кучмономіки* (1994—1999 рр.) зросла у 12 разів» (ВК, 20.10.1999, с. 1); «Зараз практично всі мас-медіа — і державні, і муніципальні, і приватні — працюють на одну людину. .. Наче Україна вже перетворилася на такий собі бантустан *Кучмоленд*, де діють совєтсько-мафіозні правила гри» (О. Чиче. — УС, 23.09.1999); «Вважаю, що єдине, до чого люди звикнути не можуть, з чим не змиряється, — це вимирання нації. Це горе жінки, що не може, не має права народити дитину в державі *Кучмоляндії*» (І. Сірий. — ВУ, 2003, № 12); *Кучмівські реформи* — то пряма дорога до повного занепаду України (Ф. Тимків. — ВУ, 1999, № 13, с. 2); «Як же живеться

вдовам нинішнього *кучмівського лихоліття?*» (Сільські вісті, 21.03.2002, с. 3); «Кажуть, що вчені знайшли в “чайці” тайник, у якому лежав манускрипт “Наш вибір — Президент Леонід Кучма”. “Кучмуймося, бо ми того варті”, — було написано в ньому» (Козацьку «чайку» піднято! —ГУ, 16.10.1999).

Прізвище Л. Кучми фігурувало на початку 2000-х років у назвах масових антивладних політичних акцій «Україна без Кучми», «За Україну без Кучми!», у вигуках учасників мітингів і демонстрацій протесту «Кучму геть!». Масовість подібного роду похідних від прізвища Л. Кучми була зумовлена, безперечно, не тільки відповідними позамовними чинниками, а й «зручністю» для таких словесних маніпуляцій самого прізвища²⁸. Пішовши з президентського поста, Л. Кучма якось невесело пожартував, що хотів би ще трохи пожити, щоб подивитися на «Україну без Кучми». І справді, майбутнє невдовзі показало, що він, очевидно, має шанси лишитися в громадській думці в будь-якому разі все-таки не найгіршим Президентом в історії України.

5. Рівняння на «європейські» і «світові» цінності. 5.1. Зорієнтованість сучасної України на нові моделі суспільно-політичного, економічного, культурного життя, характерні насамперед для країн західної цивілізації, та її відкритість в умовах сучасної глобалізації та інформатизації суспільства для масової експансії реалій і явищ світової матеріальної й духовної культури та однієї з найпоширеніших світових мов — англійської (переважно в її американському варіанті), з одного боку, а з другого, — досить традиційне для широких кіл українського суспільства орієнтування на стандарти й цінності західного світу та культивування певної соціальної престижності основних західноєвропейських мов стали основою для формування в українській мові від початку 90-х років потужного комплексу номінативно-аксіологічних явищ, що групуються в дві основні тенденції — а) увиразнення мовних ознак «європейської» орієнтації України; б) вияви мовної глобалізації.

5.2. «Європейський вибір» України. Орієнтація на систему «європейських» (тобто західноєвропейських) і «світових» (крім західноєвропейських, це насамперед, зрозуміло, американські) матеріальних і морально-духовних цінностей, яка різко увиразнилася в сучасному українському суспільстві (причому, на відміну від попереднього періоду радянської історії, навіть з офіційного «благословення» влади, ще від часів «перебудови» з її закликом «рівнятися на світові стандарти»), не стала, звичайно, несподіванкою і виникла не на порожньому місці. Вона незмінно існувала в свідомості певних суспільних кіл протягом кількох останніх століть, сформувавши, зокрема, в мові кілька яскравих номінативно-оцінних опозицій з основою протиставлення «вони (зі знаком «плюс», часто, звичайно, ідеалізованим) — ми» (зі знаком «мінус», з можливою заниженою самооцінкою), опозицій, що виражали різкі відмінності в політичному устрої (рівень демократії), економічному житті (рівень добробуту) і культурі побуту українського суспільства на тлі країн «європейської» цивілізації: а) *Європа* (*європеєць, європейський, по-європейському, європейськість*) — *Азія* (*азіат, азіатський*): «—...Вік мотузяного хазяйства зступає з шляху і дає дорогу машині, *азія* дає дорогу *європії*» (В. Винниченко. «Малорос-європеєць», 1907 р.); б) *Захід* (*західний*) — *Схід* (в обох цих опозиціях по-

²⁸ Виступити на захист особи Л. Кучми від такої словесної агресії — як «засобу, дуже далекого від шляхетства» — вважав своїм моральним обов'язком навіть дехто з відомих українських мовознавців: «Але скільки злови в “новотворах”, що їх ізмайстрували опоненти Л. Д. Кучми від його прізвища!» {*НімчукВ. Про прізвище Президента України // Літ. Україна.*— 2000.— 24 лют.— С. 8}.

люси виражають географічні поняття не в їх строгому трактуванні: так, *Європа* розуміється при цьому в синекдохічному значенні «Західна Європа», а з утворенням СРСР і особливо з формуванням після Другої світової війни на полюсі «Схід» «соціалістичного табору» до «Заходу» стали відносити, наприклад, і Фінляндію, і Японію); в) зневажлива самохарактеристика *совок* (*совковий*, *совкізм* та ін.) на полюсі «ми» (див. пп. 2.2, 5.2.2); г) у площині матеріального добробуту і моди в повоєнний період в СРСР — досить промовисте протиставлення «*імпортне* (*закордонне*) — *наше*» (той, хто мав можливість одягатися в «імпортне» й користуватися іншими імпортними речами, особливо з «капіталістичних» країн, перебував, у сприйнятті масової свідомості, на вищому щаблі суспільної ієрархії)²⁹.

Уявне перенесення «дуже хороших» реалій матеріального життя «Заходу» на вітчизняний ґрунт сприймалося й продовжує сприйматися, хоча вже й меншою мірою, звичайно із самоіронією. Так, *фазендою* (назва великого, багатого маєтку бразильських латифундистів, яка поширилася в СРСР після демонстрації в 1988-89 рр. бразильського телесеріалу «Рабиня Ізаура») стали іменувати скромні, невеликі заміські будинки, хати, а особливо «дачі» «простих» людей на «шести сотках» (часто це досить бідні споруди): «Я не знаю, про що Левко та його чарівна дружина Надія говорять віч-на-віч у своєму скромному будиночку в селі під Києвом... на “*фазендГ*» (Л. Єфремов. Переднє слово.— В кн.: Л. Лук’яненко. Сповідь у камері смертників.— К., 1991, с. 6); «Проте селяни та городяни, які гнуть спину на власних “*фазендах*”, так само чухають потилиці, бо ціна на “другий хліб” (картоплю. — О. Т.) щороку дедалі нижчає» (Н. Малімон. — День, 14.09.2012, с. 12); «Ми облаштовували свої шість соток і називали це *фазендою*». З масовим поширенням у нас від початку 90-х років долара США як «справжньої» валюти («... “курс долара” став не менш актуальною інформацією, ніж зведення погоди»³⁰; саме до його назви існує найбільше синонімів порівняно з найменуваннями інших грошових одиниць: розм. «*зелений*», сленг, *бакс*, рідше *грин*, напівофіційний і напівевфемістичний перифраз *умовна одиниця*, частіше скорочено у. о., які вживаються переважно у множині, збірн. *зелень*, *капустя*) майже так само широко стала вживатися й сленгова зневажлива характеристика «наших» грошей (карбованців СРСР після їх інфляційного обвалу, а потім і українських купонокарбованців) як «*дерев’яких*»; до категорії мільйонерів у нас звичайно відносять (зрозуміло, не в офіційній статистиці) «*доларових мільйонерів*» (переважно без застосування цього означення), тоді як щодо осіб, мільйонні статки яких обчислюються у вітчизняній валюті, уживають уточнення «*гривневий*»; кажучи й чуючи жарг. *штука* у значенні «тисяча [грошових одиниць]»: «Це обійшлося йому в *десять штук*», усі розуміють і без конкретизації, що маються на увазі саме долари; дотепники переінакшують текст Державного гімну України: «... Ще нам, браття молодії, усміхнеться *доляр*» (замість «доля» в оригіналі).

²⁹ Пор. подібні протиставлення в сучасних стереотипних уявленнях наших найближчих західних сусідів: так, для значної частини польського суспільства, яка відносить Польщу до «Центральної», або «Центрально-Східної», Європи, «Схід» — це й Україна, Білорусь, Литва, але насамперед Росія, з «Азією» також нерідко асоціюються стереотипні образи росіянина, українця, тоді як, наприклад, в очах певної частини сучасних чехів і Польща не сприймається як частина «Центральної» Європи (*Bartmiński J.* O j^zykowym obrazie świata Polaków końca XX wieku // *Polszczyzna XX wieku: Ewolucja i perspektywy rozwoju.*— Warszawa, 2001.— S. 44-47).

³⁰ *Китайгородская М. В.* Современная экономическая терминология (Состав. Устройство. Функционирование) // *Русский язык конца XX столетия (1985-1995).*— М., 1996.— С. 163.

5.2.1. Найперше, що привертає увагу в мовному вираженні цього явища, — це, звичайно, значна активізація частотності вживання та продуктивності творення слів з морфемами *європ-*, *євро-*, розширення лексичної сполучуваності прикметника *європейський*, що відбуваються в кількох номінативно-аксіологічних напрямках:

а) у суто номінативному значенні — як позначення нових реалій країн Євросоюзу (*євроструктура*, перев. мн., *єврочиновник*, перев. мн., *євровалюта* і под.) та різних аспектів орієнтації України на зближення з Євросоюзом: *європерспектива* (перев. мн.) *України*, *євроцентризм*, *європейська інтеграція* (*євроінтеграція*), *євроінтегруватися*, *єврореформи*, мн., (*про*)*європейський* — *антиєвропейський* (*курс*, *вектор*) та ін. (див. 5.2.2)³¹; як позначення тих речей, послуг і т. ін., якими користуються в країнах Західної Європи (і ширше, звичайно) і які стали запроваджуватися і в Україні (в основному починаючи з 1993-94 рр.), які об'єднують країни Західної Європи: *євророзетка*, *єврооблігація*, *євродиплом* (університету), *європейське співтовариство*, *європейська спільнота*, *євроринок*,

б) у майже такому ж значенні, але вже з нашаруванням оцінної конотації — «такий, як у Європі (що, до речі, не завжди можна перевірити), а отже, кращий, ніж у нас» (часто в назвах товарів для продажу, в рекламі послуг): *євроалюміній*, *єврорубейд*, *єврочерепиця*, *єврошифер*, *євробалкон*, *євровікна*, *євродвері* (пор. в образно-символічному вживанні: М. Соколовська. Обережно, *євродвері* зачиняються! — ГУ, 26.07.2005: про обмеження на вступ до Євросоюзу нових членів), *євромеблі*, *євроматеріали*, *євротуалет*, *євроресторан*, *євростиль* («*Євростиль* для села»: УК, 19.09.2001 — про нові тенденції в будівництві сільського житла; пор. уже і як автономізований незмінюваний прикметник: «будиночок у стилі *євро*»), *євродизайн*, *євротехнології* та ін. (з реклами: «Дерев'яні *євровікна*, виготовлені з тришарового *євробруса*». — Е, 5.08.2004; «Школи спалюють *євродровами*... Паливні брикети, або *євродрова*, — спеціальні поліна з наскрізними отворами, виготовлені з деревної тріски й тирси». — ГПУ, 25.10.2013, с. 38); назвою одного з «престижних» явищ нового життя заможних людей стало слово *євроремонт* (уже з похідним прикметником: *євроремонтні хори* і под.) — на позначення певного комплексу робіт щодо обладнання житлового або службового приміщення (з його переплануванням — так, щоб це навіть віддалено не нагадувало «совкового» стилю, з використанням імпортованих будматеріалів); у власних назвах: «*Євротаксі*» (кіївська фірма); з диференціацією «європейського» / «світового» за конкретними країнами: «*Американська* (*італійська*, *німецька*, *швейцарська*) *хімчистка*», «*Німецькі євровікна*» (на вивісках, у рекламі);

в) уже з переважанням оцінно-позитивної конотації над номінативним значенням — на побутовому рівні життя (в рекламі товарів і послуг, в оцінці якості робіт тощо): «*Європейська якість*» — українські (або: низькі, помірні і т. ін.) ціни» (до речі, цілком порівнянні з європейськими: часто не менші або й більші); «Оптимальна ціна в поєднанні з *німецькою якістю*» (з реклами [нібито] німецьких «євровікон», німецького пива та ін.); «*Американська хімчистка* — *американська якість*!», «*Вибери справжній американський!*», «*Американ-*

³¹ У цей час виникла й омонімічна модель творення складних слів з *євро-* (від *євро* у значенні єдиної грошової одиниці для ряду країн Євросоюзу): *є(Є)врозона* (сукупність країн Євросоюзу, що перейшли на користування *євро*), *євроготівка*, *євроценти* і под.

ський стиль», «Американська мрія», «Американська насолода» (з реклами американських сигарет у 90-і — на початку 2000-х рр.);

г) як ідеалізована характеристика європейських матеріальних і духовних реалій та європейської культури, цивілізації в цілому, які, принаймні за мовними даними, перебувають на значно вищому рівні на оцінній шкалі відповідних суспільних верств, ніж українські, і орієнтирів цієї культури, на які слід рівнятися, та шляхів до неї (відносний прикметник *європейський* тут набирає вже виразних ознак якісного)³²:

«— Коли наша залізниця стане справді *європейською*, такою, щоб подорожувати була змога у швидкісних потягах, без бокових плацкартних місць й одного-єдиного туалету на вагон?», «*Європейський* сервіс на нашій залізниці можливий, якщо квитки подорожують у... вісім разів!» (інтерв'ю з одним із керівників Львівської залізниці і висновок самої журналістки: Е, 16.08.2001, с. 6), «Разом із директором підходимо до обшарпаних колишніх колгоспних будівель, у яких розмістилася ферма. Зізнаюся, я була трохи розчарована, бо хотілося побачити справжню *євроферму* з побіленим фасадом, обсаджену квітами та декоративними кущами» (Е, 29.07.2004), «Минулого тижня Ківерці прийняли першу електричку, яка прийшла із Рівного. А на місці провінційної станції засяяв сучасний *євровокзал*» (Н. Романиук. — УМ, 17.01.2001); *[спільний] європейський дім, європейські [демократичні] цінності, країни європейської демократії*, «NN - справжній (або ж: зовсім не) *європейський політик*», готель (судно і т. ін.) *європейського класу {рівня}*, «NN —учений (поет і т. ін.) *європейського рівня*», *європейські стандарти* і т. ін.: «Перед нами є два шляхи. Один — імперський, історично збанкрутілий, що веде у безвихідь, у безодню, і другий — це шлях суверенітету, котрий є для нас шляхом порятунку й життя. Саме він виведе Україну до *європейського дому*, до інтеграції з європейською культурою, до реальної співдружності зі всіма народами» (О. Гончар, із записників 1991 р.— Час, 2.04.1998), «Я хочу, щоб у нашій державі панівними були *європейські гуманістичні цінності*» (А. Некрот, читач. — УМ, 15.03.2012, с. 10), «Ми зробимо столицю України справді *європейським містом*» (О.Омельченко, голова Київської міськради. — РІО, 1997, № 16), «Київ — *європейська столиця*!» (гасло одного з виборчих блоків під час виборів до Київської міськради в березні 2006 р.), «Збудуємо *Європу* в Україні!» (одне з гасел Соціалістичної партії України під час виборів до Верховної Ради України 2006 р.), «"Торнадо" [відлякувач гризунів] повністю безпечний і відповідає *європейським стандартам* якості» (з реклами цього засобу, 2009 р.), «І політикум, і французький загал відкрили для себе Україну, визнали — як би це пафосно не звучало — нашу *європейскість* і готові сприяти Україні» (УМ, 16.07.2005, с. 1).

У значенні, фактично тотожному номінативно-оцінному протиставленню *Європа — Азія*, продовжує вживатися опозиція *Захід* (полюс, який повніше, яскравіше представлений у сучасному мовному житті й, очевидно, є актуальнішим для суспільства, ніж його опозит) — *Схід* (полюс, який здебільшого розуміється імпліцитно): *західна демократія, західні цінності, стандарти*', з полюсом *європейський {західний}* у певних контекстах синонімізується означення *світовий*: «Потрібно створювати абсолютно нові навчальні заклади за *європейським зразком*, починаючи все з нуля. І тільки тоді ми наблизимось до *світових стандартів*» (І.Львова. — Е, 13.12.2012, с. 20). Розвинулася опозиція *цивілізований {країни, світ}*, тобто «*європейський*», — «менш цивілізований» (полюс, який охоплює й сучасну Україну, але в такій чи подібній вербально експлікованій формі щодо неї звичайно не виражається, лише мається на увазі: «У *цивілізованих країнах* податки платять, в Україні — збирають» і под.) (характеристика «цивілізовані країни» вживалася щодо країн Заходу й у радянський час, але звичайно в «іронічних» лапках — як цитата з «чужого»

³² Пор. також, наприклад: Яворська Г. М., Богомолов О. М. Непевний об'єкт бажання: Європа в українському політичному дискурсі.— К., 2010.— 133 с.

дискурсу)^{33 34}. Опозиція «імпортне — наше» в сучасних умовах масової наявності на вітчизняному ринку товарів закордонного виробництва, причому далеко не завжди належної якості, втратила свою актуальність.

5.2.2. Політика *європеїзації, європеїзму (євроцентризму)* (з її прихильниками *європеїстами, євроцентристами, євросимпатиками*) / курс на *європейську інтеграцію (євроінтеграцію, з похідними євроінтеграційний: ідея, напрям або вектор, прагнення, перев. у мн., процес, євроінтегруватися) / (про)європейський вибір (курс, вектор) України*³⁴ перебувають у протиставленні до багатьох інших суспільних явищ і тенденцій як *неєвропейських (неєвропейський: підхід, шлях до чого-небудь, законодавство, судова практика, «У чому причини нашої неєвропейськості»)*, крайнім виявом яких є *антиєвропейський (курс, напрям, вибір)*.

По-перше, це дві найзагальніші (політичні, ідеологічні, ментальнісні, культурні, мовні) опозиції до тепер уже зовнішніх щодо України полюсів (на «вертикальному» й на «горизонтальному» рівнях). На «вертикальному» рівні це, як уже відзначалося, протиставлення «совкові» і всьому «совковому»:

«Ми переконуємо світ, що Україна — *європейська країна*, а отже, її мешканці — теж *європейці*. А тут, у фешенебельних, відремонтованих за світовими зразками магазинах, з довгоногими кралями за прилавками, часто-густо панує дрімуча, ще «совкова» невихованість, якщо не справжнє хамство. *Європейський фасад* лише зовні прикриває гнилу суть. Бо оголосити себе *європейською нацією* ще не означає мислити та поводитися, як личить *справжнім європейцям*... Рецидиви «совкового пофігізму» потрібно рішуче викорінювати..., бо інакше нас ще десятки років вважатимуть *задвірками Європи*» (Р. Дурбак. — Укр. шлях, м. Львів, 10.08.2000); «Україна розділена... між двома ідентичностями — потенційно *європейською* та совково-люмпенською» (О. Пахльовська. — День, 8.06.2012, с. 4); «Переважає більшість населення поки що є неорганізованою, *постсовківською масою*, з неусвідомленою національною гідністю, низьким рівнем патріотизму» (М. Кужель, читач. — ВК, 6.03.1997).

На «горизонтальному» рівні це протиставлення в синхронній площині *проросійському курсові (векторові) або курсові на євразійську інтеграцію, в євразійський простір* (назву *проросійський курс* уживають його опоненти, тоді як прихильники віддають при цьому перевагу назвам, утвореним від *Євразія*, відомим у певних колах російського суспільства вже близько століття, але тепер знову актуалізованим) (використовується також опозиція «західний — східний вектори [України]»): «Треба розуміти: куди б ми не йшли, наш шлях лежить через *Європу*, інакше ми опинимося в *Азії*. Не в тій Азії, яка процвітає та асоціюється з Сингапуром і Гонконгом, а в страшній, де деспотія й відста-

³³ Див. докладніше: Трифонов Р. А., Колоколова А. О. Нормативна оцінка і категоризація знань про країни в українській публіцистиці (про цивілізовані та інші країни) // Лінгвістика. — Луганськ, 2013, — № 2, — С. 157-166.

³⁴ Ще одним спалахом номінативної активності в цьому напрямі стало *Євромайдан* (з похідними *євромайданівці*, мн., *євромайданівський: штаб, рух*, а також з рядом *Майдан — майданівці — майданівський*), як стали називати (за аналогією до *Майдан* під час «Помаранчевої революції» в листопаді — грудні 2004 р.) з 21 листопада 2013 р. (після того, як керівництво України перед самітом Європейського Союзу у Вільнюсі 28-29 листопада, де мало розглядатися питання щодо підписання угоди про асоціацію України з ЄС, оголосило про те, що Україна «бере паузу» у своєму євроінтеграційному просуванні), по-перше, місяця проведення масових мітингів і демонстрацій на підтримку курсу євроінтеграції України і з протестами проти намірів влади призупинити цей рух (у Києві це, звичайно, як і 2004 р., майдан Незалежності, але також і деякі інші центральні площі міста: *вийти на Євромайдан*), а по-друге, самі такі громадські акції (*учасники Євромайдану, розгін Євромайдану* 30 листопада). Хвиля «*євромайданів*» відразу ж охопила обласні центри країни (*львівський, запорізький, одеський* та ін. «*євромайдани*»), а також прокотилася столицями ряду європейських країн, містами США і Канади (*варшавський, брюссельський* та ін. «*євромайдани*»).

лість. Не думаю, що це те, чого хоче наш народ. Все ж таки люди в нас *європейські*» (Валерій Шевчук. Про втечу від імперії. — День, 20.07.2012, с. 18); *Євразійство* чи трансатлантизм? (О. Дубина. — УС, 28.09.2000, с. 9); саму назву *Євразія* противники зазначеного курсу можуть уживати з переставленням компонентів цього слова (з настановою на асоціювання з відомим непристойним словом): «Хочемо жити в *Azioni*?» (заголовок. — День, 15.10.1999).

Ставлення різних верств суспільства до «*європейського вибору*» (як у настроях людей, так і в схильності до оперування відповідною лексикою), звичайно, різне. Переважає його схвалення³⁵ — від стримано-реалістичного до захопленого; нерідко про це говорять як про відновлення історичної справедливості для України: «Ми просто зобов'язані відчувати себе в *Європі*, згадати, що до московського поневолення Україна була *європейською державою*, і світ це визнавав» (із листа читача з Полтави. — Урок української, 2001, № 9, с. 11); «*Європейський вибір* [України] втілює в собі історичне прагнення української нації повернутися в *європейську сім'ю* народів» (із «Звернення Верховної Ради України до парламентів, урядів та громадськості держав — членів Європейського Союзу». — ГУ, 26.06.2002). Представники найвищого керівництва України незмінно декларують свою відданість такому векторові зовнішньої політики України, практичною реалізацією якого міг би стати вступ країни до Європейського Союзу, заявляючи про його «*безальтернативність*» для України, вони є «*єврооптимістами*»: «Ми, як ніколи, наблизилися до *Європи*» і под. (на що політична опозиція відповідала (до 2013 р.): «Ми ще ніколи не були так далеко від *Європи*»), У межах тих суспільних кіл, які думають інакше, є побутові «*євроскептики*», які загалом, можливо, й хотіли б цього, але «ніхто нас там не чекає», «кому ми там потрібні?!», і цілеспрямовані противники — це переважно ліві та інші політичні кола, що орієнтуються на «традиційні східнослов'янські цінності», на нове зближення з Росією³⁶ (у цих колах виникло ірон. *євроінтегратор*, перев. у мн.). Надмірне цілком щире захоплення лексикою «європейського вибору» або ж свідоме маніпулювання нею в сфері бізнесу, реклами викликають критичну реакцію: «У країні, більшість населення якої ніколи не була в Європі й навіть не має закордонних паспортів, складову «*євро-*» приклеєну до найрізноманітніших українських слів, слід однозначно вважати словом-паразитом. Найбільш курйозно ці слова звучать у рекламних текстах: *євроремонт, євроруберойд, єврогардини, європідлоги*. ...Неважко, мабуть, здогадатися, що тут звукосполучення «*євро-*» виконує лише роль

³⁵ Такі висновки можна зробити, наприклад, за даними опитувань, що їх проводить соціологічна група «Рейтинг». Так, на початку 2012 р. 52 % громадян України підтримували приєднання України до ЄС, 34 % не підтримували, а 15 % ще не визначилися; найбільше прихильників євроінтеграції — на заході України (78 %), дещо менше — в центрі (59 %) і на півночі (55 %), найменше — на сході й півдні (див.: І. Коваленко. Хочемо в Європу. — Е, 22.03.2012, с. 2); подібний розподіл настроїв зберігався й восени 2012 р., причому курс на Європу підтримало майже дві третини молоді, тоді як більшість старшого покоління висловилося за зближення з Росією (ГПУ, 10.01.2013, с. 8). Пор., однак, і скептицизм щодо цього всередині цього ж таки «просвіщеного» середовища: «І хоча, зауважує автор, прихильники європейської України вже не є тією маргінальною групою, як на початку 1990-х, вони... все ще не становлять більшості у суспільстві — надто багато в ньому громадян, які... вважають російську та советську історію «теж нашою», а себе ідентифікують із російською / советською / російською державою» (В. Пономарьов. — Критика, 2009, ч. 7-8, с. 8 — це рец. на кн.: Рябчук М. Улюблений пістолет пані Сімпсон. Хроніка помаранчевої поразки. — К., 2009, — 240 с.).

³⁶ Див., наприклад: Толочко П. П. Украина в оранжевом интерьере. — К., 2012. — С. 173-174.

приманки на кшталт “еліта” чи “ексклюзив”³⁷; «... так званий “одяг з Європи” завозять в Україну за ціною ганчір’я, а продають зі 100-1000-відсотковим наваром» (Г. Голодна. Найбільший київський секонд-хенд таки знищили? — УМ, 22.05.2012, с. 3).

По-друге, це вже внутрішня опозиція в межах «українського» — між «європейським» курсом / рухом «уперед» і свідомим або несвідомим замиканням у рамках вузьконаціонального — провінційно-маргінального («хutorянського», «загумінкового»³⁸, «містечкового»: *містечкова ментальність, культура і под.*) або етнографічного («шароварного») ³⁹:

«— Мандруючи світом, я намагався не бути загумінковим хutorянином, який хвалить своє болото» ([Із інтерв’ю з Борисом Олійником]. — Книжник-review, 2001, № 2); пор. як заклик: «Слід покінчити з хutorянством — “моя хата скраю, я нічого не знаю”» (Є. Стецьків. Чи є в українців національна гордість?: З листів до друга в Україні.— УС, 28.10.1999, с. 2), надію: «Схоже, що відходить у минуле політичне українське хutorянство, коли єдиний спосіб заявити про громадянську активність бачиться в тому, щоб неодмінно створити свій політичний гурт, чи то, пак, приватну партію...» (І. Драч.—ЛУ, 12.11.1998), розчарування: «На жаль, колосальна енергія її [Помаранчевої революції] вибуху не була використана для створення демократичної європейської України через “хutorянство” більшості лідерів, зокрема Президента Ющенка, за відсутності у них державного мислення» (Т. Палладіна, професор, біохімік.— День, 14.09.2012, с. 12), «Національно-демократичні кольори представлені [у Верховній Раді України] менш, ніж є електорату, прихильного до них. Причина цього — традиційно-українська: отаманищина і хutorяниця» (С. Чалий. — УС, 9.04.1998); «Після силуваної, штучної, повсюдно накиненої “боротьби за дружбу народів” у колишньому Радянському Союзі, коли фальшивий інтернаціоналізм мав категорично заступити своє, питоме... тут же впадаємо в іншу крайність (за “законом маятника”). Повсюдно шароварицина заповнила телеекран, сцени клубів і поважних культурних установ. ... Ясно: шароварицина як явище — наслідок плеканой імперією провінційності, загумінковості. Наче й не наша тут вина... Але! ... Отже, український маскульт — шароварництво — успішно процвітає. А культура висока, елітарна — в загоні. Ось так і залишається українська культура в зачарованому колі етнографізму. ... “Українськість — європейськість — універсальність” — це гасло Юрія Шевельова підтримую всією душею» (Людмила Таран, письменниця. — УК, 24.02.1994).

5.2.3. Елементами українського конотативно забарвленого ономастикону з образно-символічним розширенням значення дедалі більше стають закордонні географічні назви, рідше оніми інших типів, та їхні деривати:

³⁷ Павлів В. «Європа» як слово-паразит: Апологія українського євроскептицизму // Урок української.— 2000.— № 7.— С. 59. Див. також: Гриценко О. Доба євроремонту // Урок української.— 2001.— № 9.— С. 11-15.

³⁸ Загумі(е)нок — 1) місце за гумном (у селянській садибі або за селом); 2) перев. мн., перен.: околиця; глушина; 3) перев. мн., перен.: периферійне, провінційне місце. Останнє значення поширилося, очевидно, з мовної практики Галичини та західної української діаспори, пор., наприклад: «Універсалістичне, вселенське мислення Митрополита [Андрея Шепицького] диктувало йому справу з’єдинення і єдності Церкви розглядати не з якогось вузького загумінку і не з становища якихось примиряючих і часових вимог, а, можна сказати, з точки зору ненавчє вічності» (Іван Гриньох. Благовісник Єдності.— Мюнхен, 1961).

³⁹ Ця опозиція існує ще від початку ХХ ст. і особливо актуалізувалася до цього в період українізації 20-х років: «Ми ... організовували тоді якраз український театр новітнього, “європейського”, як казали ми тоді, напряму — в протигагу старому, традиційно-етнографічному, який вважали відсталим і нездатним виконати громадянсько-активну, мистецько-революційну функцію» (Смолич Ю. Розповідь про неспокій триває.— К., 1969.— Ч. 2.— С. 151). На сучасному матеріалі див. докладніше: Тараненко О. О. Суперечності між національним і соціальним у розвитку літературної мови // Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві.— К., 2012.— С. 107-116.

а) як узагальнене місце розкошування, насолоджування відпочинком, як земний рай — це насамперед *Канари*: «Іван копіює мову циган: —.. Вижу, що пан багатим буде. І віллу на *Канарах* матиме, і лексуса, і файну коханку» (Л. Межва, П. Паламарчук. — ГПУ, 10.01.2013, с. 2), «Щиро віримо, що, відпочивши та набравшись сил на нашій нев'янучій... природі (бо навряд чи хто з вас мандруватиме по Кримах чи *Канарах*), ви повернетесь із свіжими намірами до роботи» (ЛУ, 1.07.1999, с. 1: зі звернення редакції до читачів), «Кому на-ри, а кому — *Канари*» (одна з паремій нового часу); у значенні престижного місця відпочинку — й деякі інші топоніми: «— ...Робота роботою, але є ще сім'я та діти, яким треба приділяти увагу. Цього року я з родиною поїду в Крим. Ніяких *Єгипту* чи *Туреччини*!» (Із інтерв'ю з артистом розмовного жанру В. Моїсеєнком. — Е, 18.07.2013, с. 19);

б) як найпрестижніший заклад освіти: «Мої діти в *Гарвардах* не навчались» (О. Кузьмук, міністр оборони України: т/к «Студія “1+1”», «Телевізійна служба новин», 6.03.1999); «“Український *Оксфорд* Ні, не чули”. Більшість працевлаштувачів не знає у нас жодного вишу, що відповідає світовим стандартам якості» (І. Львова. — Е, 13.12.2012, с. 20);

в) як місце заробітків для потоків українського населення — як у своїх прямих, але вже типізованих референційних віднесеннях: «...Але є ще люди, котрі працювати уміють. Ті — хто куди. Хто в *Польщу* — картоплю копати, хто в *Чехію* — моркву саджати, хто в *Підмосков'я* — дачу будувати, хто в *Грецію* — гній кидати, хто в *Ізраїль* - на верстаті точити, а хто і в *Штати* — комп'ютерні програми писати. Копають, саджають, будують, кидають, пишуть, та й осідають в далеких палестинах на віки вічні» (День, 18.06.1999, с. 23), так уже й метафорично: «Все зароблене в *італіях* і *португаліях* мої земляки вкладають на малій батьківщині — у будинки, автомобілі, освіту, дітей» (ВЗ, 26.07.2011, 3 листа читача);

г) як місце виробництва товарів (як правило, низькоякісних), що їх масово стали завозити до України з кінця 80-х — початку 90-х років (спочатку це була Польща, трохи пізніше й аж дотепер Китай і Туреччина): «— .. з сицилійцями не варто мати справ, вони надійні, що *китайські* петарди» (Л. Дереш. Культ, повість); «Не їж, Іванку, *китайського*, бо трупиком станеш. Китайці й самі занепокоєні якістю своїх продуктів харчування» (С. Ферт. — УМ, 26.07.2013, с. 24); «...сільські інтелігенти, обтяжені господарством, ...покірно вбираються в *турецьке* ганчір'я, а спитай— яку останню серйозну книжку тримали в руках? — мало хто відповість» (В. Михайленко, бібліотекарка. — ЛУ, 26.03.1998): «— Ну, такі кумедні, незграбні, з лохматими головами, золотими зубами... які ще? — із засмаглими мордами, в дешевому *турецькому* чи *китайському* шматті» (А. Дністровий. Місто уповільненої дії, роман) (пор., з іншого боку, словосполучення *китайські авторучки, плащі, сорочки*, які для людей старшого покоління у 50-60-х роках мали цілком позитивні конотації).

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ГАЗЕТ:

БК — «Вечірній Київ»; ВУ — «Вільна Україна» (м. Львів, орган Соціалістичної партії України); ГПУ — «Г азета по-українськи»; ГУ — «Г олос України»; Е — «Експрес» (м. Львів); ЗВУ — «За вільну Україну» (м. Львів); КВ — «Київські відомості»; ЛУ — «Літературна Україна»; МУ — «Молодь України»; РІО — «РІО: Реклама. Інформація. Оголошення» (м. Київ); СП — «Слово Просвіти»; УГ — «Українська газета»; УК — «Урядовий кур'єр»; УМ — «Україна молода»; УС — «Українське слово».

ДО ПРОБЛЕМИ СЛОВОТВІРНОЇ ФЕМІНІЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ НОВІТНЬОЇ ДОБИ: ТРАДИЦІЯ І СУЧАСНІСТЬ. 1¹

У статті здійснено спробу визначити лінгвістичний статус процесу словотвірної фемінізації в українській граматиці в період українізації 20-30-х років XX ст. Автор аналізує відображення словотвірної фемінізації в граматиках кінця XX — початку XXI ст., а також у мовознавчих дослідженнях учених, які стояли на позиціях дерусифікації та націоналізації української мови.

Ключові слова: фемінінне словотворення, фемінатив, українізація, маскулінізм, генералізувальна функція.

Тектонічні зрушення в українському соціумі на межі тисячоліть не могли не позначитися на динаміці мови. Бурхливі та суперечливі процеси оновлення українського лексикону, зокрема й сучасна українська неофемінінна словотворчість, зумовлені загальними тенденціями демократизації та лібералізації суспільних і мовних норм та покликані забезпечити розвиток мови відповідно до її нового соціально-політичного статусу. Водночас аналіз змін в українській мові новітньої доби охоплює весь комплекс проблем сучасної мовознавчої науки, серед яких — проблеми націоналізації (автохтонізації) української мови, мовного нормування, визначення засад формування нового літературного взірця української мови на тлі розмаїття її сучасних функціональних стилів та комунікативно-прагматичних різновидів, вироблення нових методологічних підходів і способів дослідження, пояснення та оцінки нових мовних явищ.

Активізація процесів фемінінного словотворення на межі тисячоліть викликала до життя широку й барвисту палітру нових найменувань жінки: *мовкиня, мовознавка, філологиня, критична, політична, теоретикиня, директриня, міністерка, канцлериня, правдописка, прозаїчна, списконоша, старостка, психоаналітична, консулка, багатоборка, можновладця, оскажниця, одержимця, велетка, олігархиня, синоптикня, фтізіятриня* тощо². Проте в час, коли ліберальне суспільство надало носієві мови «максимальну кількість»

¹ Дослідження виконане за фінансової підтримки проекту *Zahraníční mobilita akademických pracovníků Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci* (2013) та гранту FF_2013_015 *Kultura a struktura slovanských jazyků v období globalizačních protěp: lingvoekologický přístup*.

² *Архангельська А.* Систематизований покажчик слововживань неологізмів-фемінативів в українському мовленні кінця XX — початку XXI століть // *Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах*. — Рівне ; Оломоуць, 2011. — С. 188-243.

свободи у виборі слів і висловів, які йому більше до душі (напр.: жінка-міністр: *міністр* vs. *міністра*, *міністерка*, *міністриня*, *міністреса*, *міністерша*!); жінка-політик: *політик* vs. *політична*, *політикиня*, *політикеса*?; жінка-політолог: *політолог* vs. *політоложка*, *політологша*, *політологиня*У; жінка-вчитель: *учителька* vs. *учительша*, *учителькиня*, *учителиця*?; жінка-професор: *професор* vs. *професорка*, *професориня*, *професориця*, *професореса*, *професориса*, *професорша*, *професориха*!³), мовознавці не повинні стояти осторонь і мовчки споглядати процес демократичного загальнонародного вибору між *-тичками*, *-ложками* та *-телищами* (нехай, мовляв, народ самостверджується!), але й оцінювати та по змозі впливати на результат такого вибору⁴.

Торкаючись питань норми та її кодифікації, Г. Яворська зауважує: «При описі цих проблем дослідникові надзвичайно важко утриматися від оцінних суджень, зберегти об'єктивний погляд на речі, побудувати виклад за принципом *sine ira et studio*, без гніву та упереджень. Вихідів з цієї ситуації може бути два. Перший — взагалі утриматися від спроби об'єктивно проаналізувати сучасний стан речей, дати процесам відстоятися і тоді спокійно описувати їх результати. Цей вихід має свої переваги, не кажучи вже про те, що є безпечнішим. Другий потребує насамперед вироблення адекватного методу опису таких явищ»⁵. Він є складнішим і «небезпечнішим», проте, за І. Огієнком, «без якоїсь настанови, як бути, мова позостається як череда без пастуха: кожен буде опиратися на свій смак і свої бажання, а це веде тільки до анархії в мові»⁶.

Відомо, що демократичні тенденції далеко не завжди справляють беззастережно позитивний вплив на подальший мовний поступ. Ламаючи обмеження, визначені чинною нормою, яка в українській мові в більшості випадків тяжіє

³ Приклади вибрано з контекстів актуальних слововживань у сучасному українському мовленні, в окремих випадках — із виданих словників та реєстрів неологізмів, уміщених у словниках: Словник староукраїнської мови ХГV-XV ст. : У 2 т.— К., 1978 (далі — ССУМ/XIV-XV ст.); Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. / Відп. ред. Д. Гринчишин, М. Чікало.— Л., 1995-2000.— Вил. 2-7 (далі — СУМ/XVI — пер. пол. XVII ст.); Нові слова та значення : Словник / Уклад.: Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. — К., 2009. — 271 с.; *Віняр Г. М., Шпачук Л. Р.* Словник новотворів української мови кінця XX століття.— Кривий Ріг, 2002.— Вип. 2.— 180 с.; *Мазурик Д.* Нове в українській лексиці: Словник-довідник.— Л., 2002.— 130 с.; Нові й актуалізовані слова та значення : Словникові матеріали 2002-2010 : 1550 слів і словосполук/Під ред. В. О. Балог та ін.— К., 2010.—280 с.; *Стишов О. А.* Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації).— 2-е вид.— К., 2005.— 388 с.; Словотворчість незалежної України. 1991-2011 : Словник / Уклад. А. Нелюба.— Х., 2012.— 608 с.

⁴ Див. про це: *Архангельська А.* Новотвори-фемінативи в українській мові нової доби: неологізми, okazіоналізми чи ефемеризми? // Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах.— Рівне ; Оломоуць, 2011.— С. 67-122; *Архангельская А.* Сексизм в языке: мифы и реальность.— Оломоуць, 2011.— С. 188-234; *Архангельська А.* Неофемінативи як «гра за правилами порушення відомих правил» і проблеми перекладу / I I Наук. зал. Нац. ун-ту «Острозька академія» : Сер. «Філологічна».— Острог, 2013.— Вип. 36.— С. 293-297; *Архангельська А.* Жінка і політика: нове в новому українському назовництві / I I Rossica Olomucensia.— 2013.— Vol. 52. N 1.— С. 5-11; *Архангельская А.* Гендерно-чувствительное реформирование славянских языков и задачи лингвоэкологии // Slavia. Česká lingvistika : Příspěvky k XV mezinárod. sjezdu slavistů. Minsk, 20-27.8.2013.— 2013.— Seš. 1-2.— С. 1-14; *Архангельська А.* Неофемінативи в новітній українській мові: лексикографічний і транслятологічний аспект // 36. наук, праць Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Актуальні питання сучасної філології : Мовознавчі студії.— Рівне, 2013.— Вип. 21(3).— С. 59-64.

⁵ *Яворська Г.* Норми літературної мови // Українська мова / Наук. ред. С. Єрмоленко.— Ороіе, 1999.—С. 201.

⁶ *Огієнко І.* (Митрополит Іларіон). Наша літературна мова : Як писати й говорити по-літературному. Мовні нариси / Упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик.— К., 2011.—С. 167.

до маскулінізмів у генералізуювальній функції на позначення особи жіночої статі за професією, родом діяльності, соціальною функцією чи статусом (*професор, доктор філологічних наук, відомий соціолінгвіст, теоретик мовознавства Марія Петренко*), носії мови, захопившись процесом нового, вільного від будь-яких обмежень фемінічного мовотворення, часто демонструють відсутність належних знань про мову, мовної інтуїції, мовного смаку, мовної культури, того, що чеський учений, представник Празької школи Б. Трнка свого часу дуже вдало назвав *proživdnijazyka*⁷ і що ми називаємо внутрішнім чуттям мови.

Активізація процесів словотвірної фемінізації на межі тисячоліть зумовлена в українському лінгвокультурному просторі взаємодією кількох чинників. О. Тараненко виокремлює головні: демократизація суспільного життя, національно-мовний пуризм та вплив ідей феміністської, або тендерної, лінгвістики (вчений визначає його як менш значний на тлі інших чинників, що стимулюють цей процес⁸). Проте ідеологічний імператив праць представниць цього напрямку досліджень таки справляє свій вплив на свідомість мовців: жінка має бути звільнена від деспотизму маскуліноцентричної мови за будь-яку ціну!⁹ Наслідком загальних процесів демократизації стала снага українського суспільства до повнокровного самостійного розвитку своєї мови, що тривалий час перебувала під потужним впливом сильніших мов сусідніх народів. У загальній спрямованості цих процесів, за О. Тараненком, простежується складна взаємодія *національно-мовного* (прагнення до обмежень наслідків іншомовних впливів на структуру української мови й розширення наявності її питомих, органічних елементів) та *соціально-мовного* (прагнення до очищення словникового складу української мови від мовних залишків радянського минулого)¹⁰. Як наслідок — перегляд нормативних засад української літературної мови в напрямку відштовхування від іншомовних впливів, пошуку національної самобутності та активізації мовностилістичних домінант, сформованих у попередні періоди і задекларованих у період українізації 20-30-х років минулого століття. Процес активізації творення фемінативів супроводжується стилістичним перерозподілом уже наявних у мові дериватів на позначення особи жіночої статі, зафіксованих словниками з обмежувальними позначками *розм., рідко, заст. (філософка, літератка, інженерка)*, та актуалізацією фемінативів, наявних в українській мові періоду українізації і засвідчених у мові української діаспори (*лідерка, членкиня, прем'єрка* тощо)¹¹.

Безумовно, тенденція до суфіксального творення іменників зі значенням жіночої статі від маскулінних номінантів внутрішньо властива системі української мови як мови з розвиненою категорією роду. У новітній академічній гра-

⁷ *Tmka B.* Jazykozpyt a myšleňkovd struktura doby // *Slovo a slovesnost*. — 1948. — R. 10. ř. 2, — S. 78-79.

⁸ *Тараненко О. О.* Принцип андроцентризму в системі мовних координат і сучасний тендерний рух // *Мовознавство*. — 2005. — № 1. — С. 22.

⁹ Див., напр.: *Синчак О.* Як мова вбиває експертку // *Критика*. — 2011. — Ч. 11-12 (169-170). — Листоп.-груд. — С. 33-35; *Чусіківа О. В.* Тендерна проблематика на заняттях з «української мови (за професійним спрямуванням)» // *Наук.-практ. конф. наук.-пед. працівників, науковців, аспірантів та співробітників Української інж.-пед. акад.* (18-25 лютого 2011 р.): 36. тез доп., — Х., 2011. — Ч. 5. Розд. 1, — С. 52.

¹⁰ *Тараненко О. О.* Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української мови і явище пуризму (на загальнослов'янському тлі) // *Мовознавство*. — 2008. — № 2-3. — С. 159.

¹¹ *Тараненко О. О.* Мова української західної діаспори і сучасна мовна ситуація в Україні (на загальнослов'янському тлі) // *Мовознавство*. — 2013. — № 2-3. — С. 76.

матиці зазначено, що «в сучасних тенденціях стосовно родової категоризації іменника помітним явищем (розрядка наша. — А. А.) постає співвідносність назв осіб чоловічого й жіночого роду. Ця співвідносність є найтипівішим і найпродуктивнішим способом творення іменників на позначення осіб в українській мові. Вона втілюється в суфіксальному різновиді афіксальної деривації. За допомогою суфіксів утворюються співвідносні іменники жіночого роду від іменників чоловічого роду на позначення осіб за фахом, суспільною діяльністю, національністю, територіальною належністю»¹². Проте «в деяких випадках співвідношення “назва особи чоловічої статі” — “назва особи жіночої статі” не має регулярного, обов’язкового характеру, оскільки значну частину іменників у формі чоловічого роду використовують для позначення осіб як чоловічої, так і жіночої статі, наприклад, численні назви за професією, тому відповідні іменники виступають насамперед як узагальнені особові назви»^{12 13}.

Яким же явищем в українській мові є моцїйна кореляція: помітним чи послїдовним, системним; обов’язковим чи необов’язковим, з високим ступенем регулярності¹⁴ чи регулярним; історично сформованим як відносно стабільний процес у словотвірній системі української мови чи таким, що розвивається за принципом «пиків»? Важливо також визначити, наскільки питомим для української мови є маскулінізм у генералізувальній функції (*агроном, адвокат, прокурор, хїрург* та ін. на позначення жінки) і наскільки внутрішньо властивими системі та структурі української мови є лїнгвальні чинники, що обмежують і стримують творення парних іменників жіночого роду від маскулінічних номінантів *академік, кардіохїрург, ад’юнкт, поліглот, посол, пішохід, екскурсовод, іракець, закарпатець, пілот, штукатур* тощо¹⁵; в якому співвідношенні щодо стримування процесу словотвірної фемінізації перебувають чинники лїнгвальні та нелїнгвальні.

Захисники й прихильники обов’язковості та питомості для української мови процесу словотвірної фемінізації кінця ХХ — поч. ХХІ ст. наполягають: українська мова — невичерпна, універсальна і водночас унікальна за своїми словотвірними можливостями, а отже, проблеми називання жінки, визначення її

¹² Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматика української мови / За ред. І. Вихованця. — К., 2004. — С. 91; Клименко Н. Ф. Моція // Українська мова : Енциклопедія. — 2-е вид., перероб. та доп. / Редкол.:

В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. — К., 2007. — С. 384; Ковалик І. І. Питання слов’янського іменникового словотвору. — Л., 1958. — 156 с.; Фекета І. І. Розвиток жіночих особових назв у сучасній українській мові // Мовознавство. — 1975. — № 2. —

С. 21—25; Брус М. Фемінітиви української мови в переплетенні давніх і сучасних тенденцій // Вісн. Львів, ун-ту : Сер. «Філологія». — 2009. — Вил. 46. Ч. 1. — С. 61-69.

¹³ Грищенко А. П. Іменник ІІ Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — К., 1997. — С. 331.

¹⁴ ВалухЗ. Реалізація модифікаційної словотвірної семантики в українських фемінітивах // Проблеми сучасної філології: лінгвістика, літературознавство, лінгводидактика : 36. наук. праць. — Полтава, 2013. — Вип. 6. — С. 20.

¹⁵ Див. традиційно-нормативний погляд на такі явища у працях : Словотвір сучасної української літературної мови / Відп. ред. М. Жовтобрюх. — К., 1979. — С. 95; Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови : Морфологія. — К., 1993. — С. 54—63; Клименко Н. Ф. Зазнач. праця. — С. 384.; Тараненко О. О. Принцип андроцентризму... — С. 23; ГорпиничВ. О. Морфологія української мови. — К., 2004. — 336 с.; Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови: Морфологія. Синтаксис. — Д., 2011. — С. 149-157; Недбайло Л. І. Утворення іменників жіночого роду — назв осіб за професією. — <http://www.kultura.movy.org.ua/KM/pdfs/Magazine4-5pdf>; Масенко Л. Назви професій і звань у сполученні з жіночими прізвищами. — <http://www.kultura.movy.org.ua/KM/pdfs/Magazine17-16pdf>.

місця і значущості в спільноті може повністю задовольнити дериваційно-номінативна система української мови. «Жіноче словотворення» у радянські часи перебувало під потужним диктатом штучно визначених і силоміць нав'язаних жорстких правил, інспірованих нормою російської мови. Вони обмежували як використання готових словотвірних фемінативів (*майстриня, кравчиня, лікарка*), так і творення нових, що призвело до масового спустошення іменникових парадигм (від значної кількості тогочасних назв чоловіків не утворено жіночих номенів). Радянська наука намагалася науково обґрунтувати небажаність творення лексем на позначення жінок через їхній позакультуromовний статус. В українській мові жодних власне лінгвальних системотвірних обмежень для фемінінного словотворення немає^{16 17}, є лише лжестримувачі, і саме у зв'язку з таким здебільшого штучним станом у системі «жіночого словотворення» сформувалася небезпідставна думка про неможливість творення назв жінок від низки іменників на позначення чоловіків¹⁸. На цій ланці українська мова не виявляє жодної словотвірної недостатності¹⁸, а закономірності фемінізації («словотвірний аванс») в українському «жіночому назовництві» просто неспрацьовані. Українське фемінінне словотворення нової доби жодним чином не порушує «словотвірного спокою». Єдиним природним обмежувачем для словотвірних процесів на позначення особи жіночої статі була і залишається неактуальність референтів¹⁹.

Інші дослідники зосереджуються на дещо інших, проте також головно позамовних обмежувальних чинниках²⁰. Частина вчених, беручи до уваги системотвірні характеристики української мови, наполягають: уживання маскулінізму в генералізувальній функції на позначення жінки (*професор Ніна Озерова, жінка-професор*) — факт, що суперечить морфолого-синтаксичним нормам української мови²¹. Настав час ламати традицію і щодо місця феміна-

¹⁶ У сприятливих умовах серед слів *стрілець, ловець, борець, іздець, митець, охоронець, топограф, біолог, академік, продавець, виборець* є ті, які зреалізували свої словотвірні можливості (*мисткиня, продавчиня, біологиня, виборчиня*), а інші — виявляють свої приховані можливості до принагідного природного продовження ланцюжка (*стрілець -> стрільчиня, ловець -> ловчиня, топограф -> топографиня*) (*Нелюба А. М. «Гендерна лінгвістика» і малопродуктивні словотвірні засоби I I Лінгвістика : 36. наук, праць.— Луганськ, 2011, — № 1, — С. 137*).

¹⁷ Там же, — С. 137.

¹⁸ Пор. думку З. Валухо про «нульову спроможність» деяких іменників чоловічого роду (*стрілець, ловець, борець, охоронець, топограф, біолог, виборець, академік*) до творення корелятивних пар зі значенням жіночого роду (*Валухо З. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові.— Полтава, 2005.— С. 107*).

¹⁹ *Нелюба А. М. «Гендерна лінгвістика»... — С. 135-137; Нелюба А. М. Стримувані у словотвірних процесах української мови I I Лінгвістичні студії : 36. наук, праць.— Донецьк, 2009.— Вип. 18.— С. 135; Нелюба А. Балотеса, дойчення, Guten-Morgen-івець: чи порушують вони словотвірний спокій // 36. Харків, історико-філол. т-ва : Нова серія.— 2009.— Т. 13.— С. 159-172; Гінзбург М. Гендерні особливості української мови, на які треба зважати // Українознавчий альманах.— К.; Мелітополь, 2012.— Вип. 9.— С. 81; Пузыренко Я. Маскулінізація як фактор впливу на агентивно-професійно-номінацію жінки // *Žalba, diskursas, kultūra: problemos ir sprendimai* : Матеріали междунар. науч. конф. «Человек в пространстве языка», Каунас, 16-17 мая 2008.— Каунас, 2008.— С. 222-223.*

²⁰ *Брус М. Зазнач, праця.— С. 61-69; Мороз Т.Ю. Явище семантико-граматичної асиметрії в системі морфологічних категорій іменника.— Х., 2009.— 184 с.; Пузыренко Я. В. Агентивно-професійні назви осіб жіночої статі в лексикографічному описі та узусі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2005.— 21 с.*

²¹ *Пономарів О. Д. Культура слова : Мовностилістичні поради.— К., 1999.— С. 164; Федурко М. Словотвірна морфологія українських фемінативів у лінгвокультурологічному аспекті // Відображення історії та культури народу в словотворенні.— К., 2010.— С. 439.*

тивів у стилістичній стратифікації сучасної української мови²², до того ж чи не найвагомішим стримувальним чинником широкого функціонування фемінативів у інших стилях, ніж розмовний та публіцистичний, є обмежувальна позначка *розм.*, також інспірована в українській лексикографічній традиції переважно позамовними чинниками.

Деякі мовознавці застерігають: більшість із фемінінних інновацій усе ж містять відтінок розмовності²³, проте далі наголошують, що в мові ЗМІ зафіксовано приклади, коли в процесі активного функціонування, інтенсивного «розкручування» в мові мас-медіа деякі з них здатні поступово втрачати відтінок розмовності і ставати нейтральними (*плавчиня, борчиня, членкиня*), проникаючи в усі різновиди української мови, навіть ставати надбанням офіційно-ділового і наукового стилів²⁴. На думку Б. Ажнюка, сьогодні «відбувається помітне розширення сфери функціонування форм жіночого роду іменників на позначення професій, посад тощо. Донедавна вони сприймалися здебільшого як елементи просторіччя та побутового мовлення (*директорка, менеджерка*), проте останнім часом форми на зразок *лідерка, конгресменка, прем'єрка* дедалі активніше вживаються в засобах масової інформації й поступово втрачають маргінально-просторічне забарвлення»²⁵. Варто зауважити, що М. Брус пише про «виведення назв жінок на рівень загальноновживаних стилістично нейтральних слів» як про «давню тенденцію розвитку фемінітивної системи української мови»²⁶.

Виходячи з розуміння прибічниками новітньої словотвірної фемінізації як «давньої мовної традиції *послідовного* вживання іменників жіночого роду»^{27 28}, «дериваційної *закономірності*»²⁸ (курсив наш. — А. А.), що корелює з поняттям обов'язковості, регулярності, повторюваності мовного явища, яке «має силу правила, обов'язкового, що відбувається, здійснюється, проводиться систематично, рівномірно»²⁹, спробуємо з'ясувати, чи справді фемінінне словотворення в системі й структурі української мови в часовій проекції визначається послідовністю, чіткою повторюваністю або ж принаймні виявляє стійку тенденцію до регулярності і чи є вагомі підстави надавати йому в новітній українській мові статусу обов'язковості.

У сучасних працях з історичної морфології української мови чітких та однозначних свідчень про систематичне і послідовне творення в нашій мові більш ранніх періодів її розвитку парних іменників на позначення особи жіночої статі виявити не вдалося³⁰. Спеціальні дослідження назв осіб, зокрема й

²² Пономарів О. Д. Іменники жіночого роду у назвах за професіями // Філософсько-антропологічні студії : Спецвипуск. — К., 2001. — С. 185; Пузиренко Я. До проблеми номінації осіб жіночої статі в українській мові (тендерний аспект) // І І Наук. зал. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». — К., 2001. — Т. 18. — С. 39.

²³ Стишов О. А. Номінації осіб у сучасній українській мові (на матеріалі дискурсу ЗМІ) // Мовознавство. — 2012. — № 6. — С. 28.

²⁴ Там же.

²⁵ Ажнюк Б. Інновації в системі української мови та тенденції її розвитку // Освіта і управління. — 2008. — Т. 11. № 2-3. — С. 37—42.

²⁶ Брус М. Зазнач, праця. — С. 62.

²⁷ Федурко М. Зазнач, праця. — С. 435.

²⁸ Нелюба А. «Тендерна лінгвістика»... — С. 137.

²⁹ Сучасний словник іншомовних слів / Укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. — К., 2006. — С. 585.

³⁰ Див.: Крижанівська О. І. Історія української мови : Історична фонетика. Історична граматики. — К., 2011. — С. 72-74; Наєнко Г. М. Історична морфологія української мови : Динаміка граматичної форми. — К., 2010. — С. 13-15.

фемінативів в українській мові, починаючи з XI ст. і до сьогодення³¹, на жаль, не дають вичерпної відповіді на це питання: частина праць присвячена найменуванням осіб взагалі або лише осіб чоловічої статі, частина — осіб жіночої статі; вони виконані на дещо відмінному стильовому матеріалі та ілюструють не цілком тотожні підходи до його аналізу.

За нашим глибоким переконанням, аналіз суто жіночих номінантів (фемінативів) поза системою відповідних чоловічих (маскулінізмів) є методологічно недостатнім і дослідницьки недоцільним. Він не дає можливості простежити вектори розвитку, динаміку формування парних іменників жіночого роду на базі чоловічих чи інших наявних у мові найменувань, які є твірними, у ретроспективі, виявити інтенсивність фемінізувальних процесів у різні періоди розвитку української мови та доказово підійти до кваліфікації такого явища, як фемінізація, у староукраїнській мові, новій українській мові, українській мові радянської доби та українській мові на межі тисячоліть. Це саме стосується і номінантів *feminina tantum* або таких, що утворювалися (у певні періоди і з певною інтенсивністю) «черезкроковим»³² шляхом. Строга статистика, кількісна оцінка демаскулічних фемінативів, кодериватів відприкметникового, віддієслівного, відіменникового походження, дефемінінних слів і принагідно фемінативів, утворених іншим, ніж названі, шляхом, надійні узагальнення розкрили б дослідникам словотвірної фемінізації реальний стан розвитку та становлення цього явища, його продуктивність та інтенсивність в українській мові на різних часових зрізах, починаючи з XI ст. й до сьогодні. Крім того, надзвичайно важливо розрізняти серед досліджуваних фемінативів релятивні (зокрема й демографічні³³ — назви за расовою, національною, територіальною ознакою тощо) та квалікативні й оцінні найменування³⁴, адже активність продукування, скажімо, релятивних статусних найменувань осіб жіночої статі (за професією, родом занять, соціальним станом і статусом) зумовлювалася в усі періоди переважно нелінгвальними (соціокультурними) чинниками, натомість у інших групах фемінативів такі чинники не мали вирішального значення.

Попри наявність спеціальних історичних словників української мови у названих вище працях не завжди чітко відмежовано жіночі назви, що були,

³¹ Білоусенко Т. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду).— К., 1993.— 214 с.; Брус М. П. Фемінітиви в українській мові XI-XV ст. // Вісн. Запоріж. нац. ун-ту. Філол. науки.— Запоріжжя, 2006.— С. 28-34; Гумецька Л. Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV-XV ст.— К., 1958.— 298 с.; Брус М. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI-XVII століть: словотвір і семантика : Автореф. дис.... канд. філол. наук.— Івано-Франківськ, 2001. — 20 с.; Кровицька О. В. Назви осіб в українській мовній традиції XV-XVIII ст.: Семантика і словотвір.— Л., 2002.— 211 с.; Семенюк С. П. Формування словотвірної системи іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Запоріжжя, 2000.—19 с.; Семенюк С. Формування підсистеми фемінітивів нової української мови (суспільно-політична лексика) // Вісн. Львів, ун-ту : Сер. «Філологія».— Вип. 34. Ч. 1.— С. 261-267.

³² Черезкроковий словотвір - явище пропускання ланок під час словотвірних процесів, пропущений дериваційний крок (*форум* -> «?» -> *форумчанка*). Див. докладніше: Нелюба А. М. Черезкрокове словотворення й інноваційні явища в українській мові (на зразках суфіксальних дериватів) // Вісн. Дніпропетр. нац. ун-ту. Сер.: «Мовознавство».— 2009.— Вип. 15.— Т. 1.— http://www.nbuv.gov.ua/Portal/NaturaWdpu/Movozn/2011_17_1/article/5.pdf.

³³ Гак В. Г. Человек в языке // Логический анализ языка. Образ человека в языке и культуре.— М., 1999.— С. 74.

³⁴ Див. докладніше: Архангельська А. 'Чоловік' у слов'янських мовах.— Рівне, 2007.— С. 99-101.

власне, *утворені*, а не засвідчені чи виявлені, у пам'ятках або текстах у аналізований авторами період. Скажімо, номінант *богъ* засвідчений у ССУМ ХГV-XV ст.³⁵, проте *богиня* з'являється лише в СУМ XVI — перша пол. XVII ст.³⁶; *братъ*, *братаничъ* «син брата» і *братанича* «дочка брата» містяться в ССУМ XIV-XV³⁷, а *братана* ще не фіксується СУМ XVI — перша пол. XVII ст. Номінант *вуй* засвідчений у СУМ XVI — перша пол. XVII ст.³⁸, тому є цілком об'єктивні підстави вважати фемінативи *братана*, *вуйна* утворенням, датованим починаючи з другої половини XVIII ст. У словнику Є. Тимченка³⁹ та ССУМ ХГV-XV не засвідчено номінанта *другъ*, тому можна передбачити його появу і, відповідно, жіночих корелятивів *друга* та *другиня* у пізніший час. Не лише жіночий номінант *блудниця*, але пару *блудникъ* — *блудниця* засвідчено в мові значно раніше, ніж це впливає з дослідження С. Семенюк, — у словнику СУМ XVI — перша пол. XVII ст. Подібна заувага стосується і найменування *княжна*, аналізованого дослідницею знову ж таки чомусь у межах *нової* української мови⁴⁰, у той час як він разом з відповідним маскулінізмом *князь* відображені у ССУМ ХГV-XV ст.⁴¹. Спрямоване дослідження буде, безперечно, дуже складним і копітким з погляду праці з лексикографічними джерелами, але підхід, зорієнтований на вияв інтенсивності, особливостей, векторів, тенденцій розвитку і становлення «жіночого словотворення» на кожному часовому проміжку, уможливить бачення того, як у часі кількісно і якісно формувалася підсистема фемінативів, зокрема й словотвірних, які жіночі назви виникли більш-менш одночасно з відповідними чоловічими, а які — значно пізніше від них, наскільки активно поповнювався жіночий лексикон демаскулінними і не-демаскулінними номінантами особи жіночої статі в певні періоди. Лише комплексний і цілеспрямований підхід до системи українських фемінативів — разом із характерним для сучасних досліджень (безперечно, важливим) визначенням продуктивності фемінізувальних формантів і опису лексико-семантичних груп фемінативів — у ретроспекції дасть нам реальне уявлення про стабільно інтенсивне / хвилеподібне, послідовне / непослідовне творення фемінативів у різні періоди розвитку мови та його проекцію на сьогодення.

Проблеми деривації, зокрема й у сфері жіночих найменувань, в українських граматиках XIX — поч. XX ст. розглядалися лише принагідно. Більшість граматистів цього періоду просто перелічують окремі форманти в рамках словотвору певної частини мови (М. Лучкай. «Грамматика слов'яно-руська», М. Осадець. «Грамматика русского языка», О. Огоновський. «Грамматика русского языка для школ средних», М. Левицький. «Українська грамматика для самонавчання», М. Наконечний. «Українська мова»). Інші — подають у певний спосіб систематизований опис «жіночого словотворення»: у «Руській граматиці» С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера (1914) представлено не лише розгалужену систему словотвірних формантів, а й уміщено класифікацію назв осіб за морфологічним вираженням мотивувальної основи. В «Українській

³⁵ ССУМ ХГV-XV ст.,— Т. 1,— С. 481.

³⁶ СУМ XVI — перш. пол. XVII ст.,— Вип. 3,— С. 64; Вип. 5,— С. 72.

³⁷ ССУМ ХГV-XV ст.,— Т. 1,—С. 122,119.

³⁸ Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст. : У 2 т. / Підгот. до вид. В. В. Німчук, Г. І. Лиса.— К. : Нью-Йорк, 2003.— Т. 1.—С.

³⁹ СУМ XVI — перш. пол. XVII ст.,— Вип. 2.— С. 121-122; Вип. 7,— С. 10.

⁴⁰ Семенюк С. П. Формування словотвірної системи іменників...— С. 15.

⁴¹ ССУМ ХГV-XV ст.,— Т. 1,— С. 481.

граматиці для школи» Є. Тимченка (1907) бачимо спробу структурного аналізу мотивувальних основ, від яких творяться назви осіб жіночої статі. З подібних позицій представив свій виклад питань «жіночого словотворення» І. Нечуй-Левицький у «Граматиці української мови» (1914, Ч. 1). В. Сімович у «Граматиці української мови» (1918) подає лексико-словотвірну класифікацію жіночих особових найменувань. Зауважимо, що всі названі граматики мали не теоретичне, а практичне спрямування. Вони, за В. Сімовичем, «мають собі за завдання в найкоротшому часі зазнакомити читачів з найважливішими законами української мови та прикласти ті закони до життя, себто використовувати ті закони в мові та на письмі»⁴².

Проте і для практичного вивчення й користування мовою людині потрібно мати якусь настанову: творення парних найменувань жіночого роду — явище послідовне, системне, обов'язкове чи ні?; чи є в українській мові якісь слова чи групи слів, від яких жіночі назви не творяться?; які чинники творення жіночих корелятив стримують і які, навпаки, стимулюють? Таких коментарів граматики XIX — поч. XX ст. не містять.

У пошуках відповіді на поставлене питання звернімося до імен учених, праці яких відображали й розвивали національно свідому наукову думку доби українізації 20-30-х років XX ст. і були за радянських часів замовчувані. Якщо фемінізація справді була глибоко закорінена в систему української мови дорадянського і початку радянського періоду, виразно відрізняючи її від російської, а дериваційна закономірність утворення жіночих назв від назв чоловіків за видом діяльності, професією, як її розуміє А. Нелюба⁴³, все ж існувала, то праці, зорієнтовані на проблеми й шляхи дерусифікації української мови і пізнішого, ніж доба українізації, періоду, не мали б оминути увагою цього явища. Вони, як відомо, не відповідали русифікаційній політиці тогочасної влади, однак «для вільного українського слова ... й далі лишаються найвищим авторитетом у справі норм української літературної мови»⁴⁴. За Ю. Шевельовим, праці українських граматистів цієї когорти «виявляли національні питоменості української мови і виводили на світло денне чуже, позбавлене коріння і ґрунту»⁴⁵.

Говорячи про снагу українських мовознавців до нормалізації літературної мови, відмежування норм української мови від норм російської, маємо передусім згадати ім'я одного з непересічних харківських україністів 1920-х рр., одного з її унормовувачів у дусі поєднання народномовних рис із кращими зразками нової літературної мови XIX-XX ст. М. Сулими. Його «Українська фраза: коротенькі начерки», що вийшла друком у Харкові 1928 р.⁴⁶, містить цікаві, проте не завжди однозначні спостереження й думки щодо українського фемінінного словотворення та слововживання. Дозволимо собі їх розлогіше цитування, аби якнайточніше ідентифікувати зміст міркувань видатного вченого стосовно розвитку українського «жіночого назовництва».

⁴² Сімович В. Праці: У 2 т. Мовознавство.— Чернівці, 2005.— Т. 1.— С. 54.

⁴³ Нелюба А. М. «Тендерна лінгвістика»...— С. 137.

⁴⁴ Телемко О. Олекса Синявський // Передмова до видання «Олекса Синявський. Норми української літературної мови.— Л., 1941».— <http://ru.scribd.com/doc/96346547/Slov-Nyk>.

⁴⁵ Шевельов Ю. В. Нормалізація літературної мови // Передмова до видання «Олекса Синявський. Норми української літературної мови.— Л., 1941».— <http://ru.scribd.com/doc/96346547/Slov-Nyk>.

⁴⁶ Сулима М. Українська фраза: коротенькі начерки.— Х., 1928.— 99 с.

«Професійні й інші подібні до них назви в українській мові бувають здебільшого осібні для чоловіків і осібні для жінок, — зазначає М. Сулима. — Українська мова взагалі уникає вживати в спільному роді тих слів, що означають посаду, професію, звання, рангу тощо, й надавати тим словам ознак граматичного (формального) чоловічого роду без огляду на статі. У російській мові, як відомо, такі слова, як *от автор, композитор, писатель*, а так само, напр., *товариш, приятель*, однаково можуть стосуватися до осіб жіночої статі, як і чоловічої. В українській фразі буває інакше: він — *автор*, вона — *авторка*; він — *композитор*, вона — *композиторка*; він — *письменник*, вона — *письменниця*; він — *лікар*, вона — *лікарка*; він — *професор*, вона — *професорка* й т. ін.»⁴⁷. Однак автор не уточнює, про який тип мовлення йдеться. Народно-розмовного мовлення його слова стосуються повного мірою (цьому типу мовлення розрізнення за статтю було і є притаманне, цей факт годі заперечувати), а от чи актуальна така закономірність щодо інших стилів, не зрозуміло.

І далі: «... на професійні й інші аналогічні до них назви для жінок українська мова широко використовує відповідні формальні закінчення жіночого роду (граматичного)⁴⁸, а втім це буває не завжди»⁴⁹. У наступних рядках автор визнає, що вживання фемінізованої назви не завжди доречне: «Коли професійні жіночі назви можуть причинитися до плутанини, коли зміст фрази стосується не до самих жінок, а й до чоловіків, взагалі — до людей, то ми вживаємо чоловічих назв і для жінок. Наприклад: *Лесь Українка — один із найкращих поетів*», коли б ми були сказали тут «одна з найкращих поеток», то цим би ми підкреслили вагу Лесі Українки лише серед жінок-поеток, а не серед усіх поетів взагалі». Або: «Через це, говорячи, припустім, про якусь жінку, що вона — *професорка історії*, іноді треба буває сказати, що вона — видатний *професор* (знавець) *історії*, вона — один із найкращих *професорів* (знавців) *історії*. З тих самих міркувань загального характеру ми кажемо про жінок іще й так, напр.: вона — *секретар Сільради*, вона на посаді *рахівника, діловода, статистика, лаборанта, асистента*», вона — *завідувач школи* й ін.»⁵⁰.

В основі явища, про яке йдеться в наведених міркуваннях М. Сулими, лежить генералізувальна функція маскулінізмів — питома, характерна особливість слов'янських мовних систем, яка має давнє, ґрунтовно вивчене і пояснене дослідниками походження⁵¹ та цілком об'єктивні рефлексії і в українській мові. Це визнає й сам автор: «Професійні чоловічі назви, окрім свого спеціально-чоловічого значіння, мають ще й загальну силу, характеризуючи всіх людей якоїсь професії чи стану без огляду на натуральний рід, на статі. А жіночі назви мають завжди обмежене, специфічно-жіноче значіння. Згадаємо тут до речі оці слова: *людина, чоловік, жінка*. Слово *чоловік* у нашій літературній мові означає особу чоловічої статі, *жінка* — жіночої статі, *людина* об'єднує в со-

⁴⁷ Там же. — С. 11.

⁴⁸ Приклади, які далі наводить М. Сулима (*танцюрист і танцюристка, учитель і вчителька, селянин і селянка, служник і служниця, робітник і робітниця, в'язальник і в'язальниця, політник і політниця, викладач і викладачка, асистент і асистентка, актор і акторка*), жодних заперечень не викликають — це нормативні, усталені в літературній українській мові фемінативи, не вживати які в контекстах, що не суперечать стильовій нормі, немає підстав.

⁴⁹ Сулима М. Зазнач, праця. — С. 11.

⁵⁰ Там же. — С. 11-12.

⁵¹ Шульга М. В. Славянський граматический род: привативная оппозиция // Вопр. языкознания. — 1997. — № 3. — С. 26-39; Безпояско О. К., Городенська К. Г., Ру синівський В. М. Зазнач, праця. — С. 60-80; Архангельская А. Сексизм в языке... — С. 42-54.

бі обидва ці значіння. Коли ми, маючи на увазі цю схему, кваліфікуватимемо значіння, напр., слів *поет* і *поетка*, то нам доведеться сконстатувати, що *поетка* йде рівнобіжно до жінки, а слово *поет* становить собою паралелю до *чоловік* і, опріч того, до *людина*. Отже значіння чоловічих назв — ширше, а жіночі назви — індивідуалізовані, обмежені на змісті». М.Сулима зауважує, що «звучи жінку чи дівчину *товаришкою* (а не товаришем), ми тимчасом можемо сказати так: *Серед усіх моїх товаришів вона — найкращий мій товариш*. Так само й це: *Вона—моя велика приятелька*, але вона—*найбільший приятель мені серед усіх моїх приятелів*. Вона —*революціонерка*, але вона належить до найвидатніших *революціонерів*. Вона *письменниця*, але вона — найпопулярніший тогочасний *письменник* і т. ін. Коли б і вдруге ми сказали були, напр., “*письменниця*” (а раніше — “*революціонерка*” тощо), то це не характеризувало б загальности, промовляло б лише за певне вузьке коло жінок, а не за всіх взагалі діячів якоїсь категорії»⁵².

Але ж як тоді бути з виголошеним М. Сулимою переконанням у тому, що лише в російській мові, на відміну від української, слова *автор*, *композитор*, *писатель*, так само як і *товариш*, *приятель* тощо, можуть «однаково стосуватися до осіб жіночої статі, як і чоловічої»; що українська мова «взагалі уникає вживати в спільному роді тих слів, що означають посаду, професію, звання, рангу тощо, й надавати тим словам ознак граматичного (формального) чоловічого роду без огляду на стать»?

Проте будьмо об'єктивні: рекомендації М. Сулими щодо доцільності вживання як несуперечливих природі української мови фемінативів, так і чоловічих родо-особових назв на позначення жінки цілком слушні. У російській мові у сфері професійних (ширше — статусних) найменувань активність фемінізації є справді значно нижчою, ніж в українській мові, головним чином завдяки меншій мірі продуктивності фемінізуючого суфікса **-к(а)** ⁵³. Інша справа—стилістична стратифікація української мови і доцільність перенесення народнорозмовних елементів на всі без винятку сфери спілкування⁵⁴. Зважимо і на те, що в 20-х роках минулого століття стилістична система української мови ще не була усталеною. У кожному разі, це — погляд вченого на творення й функціонування фемінативів в українській мові, який ще раз підтверджує: не все тут так просто.

Про О. Синявського Ю. Шевельов висловлювався з найглибшою повагою і шаную: «Синявський, науковець і професор університету, що вніс у проблеми нормалізації глибоке знання, науковий досвід і методу не тільки відчуття тенденцій розвитку, а й розуміння їх»⁵⁵. У розділі «Словотвір» О. Синявський пише: «...без доброго ознайомлення з словотворчими засобами мови й їх уживанням не можна належно знати мови, особливо коли взяти на увагу те, що інтелігенція на Україні не одномовна, а це стоїть на перешкоді до розвитку

⁵² Сулима М. Зазнач, праця.— С. 12.

⁵³ Див. докладніше: Федотова М. Е. Лексические инновации в сфере наименований женских профессий // Слово в динамике : Сб. науч. тр. Твер. гос. ун-та.— Тверь, 1997.— С. 90; Архангельська А. Новотвори-фемінативи...— С. 77; Годована М. П. Словник-довідник назв осіб за видом діяльності / За ред. Л. В. Туровської.— К., 2009.— 176 с.

⁵⁴ Свого часу В. Сімович зазначав: «Щоб навчитися по-українськи, треба прислухатися до *старих дідусів* (курсив наш. —А. А.), і то неписьменних, та до жінок, головню, до наших *сільських бабусь* (курсив наш. — А. А.), які не мали ще нагоди зіпсувати собі своєї гарної мови», наголошуючи при цьому і на орієнтації на мову письменницьку, бо й «мова письменниця у своїй основі народня» (Сімович В. Зазнач, праця.— С. 65).

⁵⁵ Шевельов Ю. Зазнач, праця.

поправного натурального словотвору»⁵⁶. У цій праці автор подає семантико-словотвірний огляд іменникових приростків (суфіксів), подекуди доповнюючи його характеристикою твірної основи, проте назви жінок та засоби їх творення в «Нормах української літературної мови» не виокремлено і жодних коментарів щодо самого явища фемінізації не подано⁵⁷.

Не згадує про фемінативи й О. Курило у своїх «Увагах до сучасної української літературної мови», що вперше вийшли друком у 1920 р., пізніше — у значно більшому обсязі в третьому виданні — у 1925. Ця праця, як відомо, набула статусу одного з найкращих за всі часи підручника зі стилістики української мови, хоч і тут жодних зауваг щодо природності регулярних назв осіб жіночої статі не знаходимо⁵⁸.

До тих українських учених і мислителів, що зосереджували увагу на фактах руйнівного впливу російської мови на українську мовну систему, безперечно, належить і І. Огієнко з його відомою працею «Наша літературна мова»⁵⁹. «Достеменно знаючи усі рифи прямої і прихованої русифікації українців, що з роками набувала чимраз ширшого наступу, автор книги закликає читачів пам'ятати про притаманні ознаки української мови і, за прикладом українських письменників, не допускати її суржикізації», — зазначає в передмові до сучасного перевидання книги М. Тимошик⁶⁰. Проте і в праці І. Огієнка про вияви русифікації в царині «жіночого словотворення» навіть не згадується. Автор лише принагідно наводить думку про те, що «наша мова витворила паристі форми для назв істот: чоловічі й жіночі, напр., *учитель* — *учителька*, *професор* — *професорка*, *гість* — *гостя*, *друг* — *другиня*, *учень* — *учениця*»⁶¹, а під фемінізацією (якій справді присвячена чимала частина авторових зауваг) розуміє так зване ожіночення — надання українським іменникам, на противагу російській мові, закінчення **-а, -я**: *роля*, *бензина*, *керосина*, *вазелина*, *паралеля*, *кляса*, *педаля*, *дублета*, *ранга*, *шприца*⁶² тощо і намагається переконати читача в неприродності для нашої мови російських очоловічених форм: «У нашій мові у певних групах помічається вперта боротьба чоловічого роду з жіночим. І звичайно жіночий бере гору: *дублет* — *дублета*, *шприц* — *шприца*. Насиллям і силою накинених нам російських форм не приймаємо і не приймемо»⁶³.

Подібну думку свого часу обстоював і В. Сімович стосовно форми жіночих прізвищ в українській мові: їх маскулінізація (*пані Дуб*, *пані Стефанів*) — це вживання на московський спосіб, для нашої мови неорганічне, противиться і традиції, й вуху! Природним маркером жіночості в українській мові, на переконання вченого, мав би стати суфікс **-ова**⁶⁴. Проблеми вживання жіночих

⁵⁶ Синявський О. Н. Норми української літературної мови. — Л., 1941. — С. 86.

⁵⁷ Там же, — С. 87-97.

⁵⁸ Курило О. Уваги до сучасної літературної мови. — К., 2004. — 303 с.

⁵⁹ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Наша літературна мова : Як писати й говорити по-літературному. Мовні нариси. — Вінніпег, 1958. — 424 с.

⁶⁰ Тимошик М. Урок синівського вболівання за долю української мови: до передруку в Україні головних праць І. Огієнка І І Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Наша літературна мова / Упоряд. М. С. Тимошик. — К., 2011. — С. 32.

⁶¹ Огієнко І. Наша літературна мова. — С. 168.

⁶² Там же. — С. 190.

⁶³ Там же. — С. 168.

⁶⁴ Сімович В. Зазнач, праця. — С. 286-287. Проте в українській офіційній мові на межі 1920-х — 1930-х років було усунуто цілком народні «присвійні» жіночі прізвищеві форми на зразок Марія Грінченкова, Олена Курилова як такі, що «ніби знаменують приниження жінки, залежність від чоловіка, присвійність її чоловічій статі (С. Єфремов) і замість них прийнято без змін прізвища чоловіка (Марія Грінченко, Оксана Орел)» (Тараненко О. Суперечності між національним і соціальним у розвитку літературної мови // Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві: 36. наук, праць. — К., 2012. — С. 93).

прізвищ у маскулінізованій чи фемінізованій формі торкається й І. Блажкевич у статті «Як писати?»⁶⁵: «Так воно все вимішується, що я сама вже не знаю, хто я: *Блажкевич* чи *Блажкевичева*». Проте далі вона звертає увагу не лише на своє власне, але й загальне нерозуміння закономірностей уживання в тогочасній мові «таких протилежних назв жінок, як *посол*, але *сенаторка*, *провідниця*, *секретарка*, *директор-справник*, *директор-бухгалтер*, але *директорка*». І розмірковує: «Переживши свій вік на селі, звикла я до того, що селяни ніколи не скажуть “склепар”, “поштар” чи “директор”, якщо це становисько займає жінка, але називають (на мою думку правильно): *склепарка*, *поштарка*, *директорка*, *молочарка* і т. п., а там: *Круглячка*, *Шекеричка*, *Блажкевичка*, *Купчиха* і т. п. Належало б отожд і в письмі ці назви усталити, а то виходить трохи смішно: навчальна *редакторка* і *видавець* О. Кисілевська. А що на це філологи-україністи?»⁶⁶. Погодьмося — І. Блажкевич усе ж говорить про селян і живу народнорозмовну мову, яку, на її думку, слід усталити «в письмі» як взірць літературної норми.

Досліджуючи жіночі та чоловічі маркери статей у західноукраїнських часописах для жінок 20-30-х років ХХ ст., О. Пода теж виявляє виразну неусталеність у функціонуванні жіночих назв: вони часто уживалися разом з іншими статевими дистинктивами, що, ймовірно, засвідчувало незвичність словотвірної фемінізованої назви для українського жіноцтва: *жінка-режисерка*, *жінка-патріотка*, *жінка-геройка*, *читачка-господиня* тощо. Водночас досліджений нею матеріал фіксує й самостійні фемінативи (яких, до речі, порівняно з рідними назвами жінки, наведеними у статті, кількісно не так уже й багато, щоб можна було виявити якусь більш-менш стабільну тенденцію. — А. А.) *інструкторка*, *літературна лавреатка*, *редакторка*, *організаторка*, *передплатниця*, *пожертвувачка*, *емігрантка*, *читачка*, *письменниця*, *помічниця*, *артистка*, *геройка*, *патріотка*. Однак далі дослідниця зауважує, що в періодичних і неперіодичних виданнях були наявні й іменники чоловічого роду *агроном*, *інструктор*, *письменник*, *рільник*, *учитель*, *книговодчик*, *видавець*, *редактор* тощо, у деяких випадках — і на позначення жінки⁶⁷.

Українізація 20-30-х років ХХ ст., яка на практиці була тимчасово зорієнтована на дерусифікацію, стала унікальним стимулом до потужного розвитку української мови, оприявлення її питомих ресурсів, повернення українців, зокрема й через мову, до свого коріння (пор. питому назву тогочасної більшовицької політики *коренізація*). Проте, як бачимо, у працях українських граматикистів кінця ХІХ — поч. ХХ ст., у пізніших, замовчуваних або й заборонених

⁶⁵ Блажкевич І. Як писати? // Жіноча доля. — 1931. — Ч. 1-2. — С. 21.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Пода О. Ю. Фемінативи і маскулінітиви як тендерні маркери журнальних заголовків у контексті тендерної політики західноукраїнських часописів для жінок // Держава і регіони. — 2008. — № 3. — С. 87-95. Порівнюючи дані, отримані на підставі іншого дослідження (Пода О. «Газети Радянської України 20-40-х рр. ХХ ст.: проблема тендерного маркування назв» // Психолінгвістика. — 2008. — Т. 1. — С. 197-204), автор зазначає, що внаслідок жорсткого контролю державними ідеологічними структурами у назвах газет 20-40-х років домінували іменники чоловічого роду *будівельник*, *газетяр*, *друкар*, *інженер*, *лінгвіст*, *медик*, *робітник* тощо («Народний учитель», «Текстильник», «Голос тракториста» та ін.) і що в жіночих виданнях такого жорсткого контролю не було. Проте кількісна перевага маскулінітивних номінантів у назвах газет того часу порівняно із заголовками в жіночих журналах є природним наслідком генералізувальної функції маскулінізму (номінант чоловічого роду позначає і особу взагалі, без огляду на стать, і чоловіка і жінку одночасно, і водночас є назвою самої професії), а не якогось жорсткого контролю «згори» над маскулінізмами і фемінативами в мові преси.

за радянських часів граматиках та спеціальних мовознавчих студіях про фемінізацію як явище послідовне і закономірне або хоча б як про стабільну тенденцію в розвитку «поправного натурального словотвору», свідчень немає. Натомість учені, що зосереджуються на аналізі творення та вживання в українській мові фемінізованих назв, так чи інакше визначають фемінізацію як явище гетерогенне, таке, що має і свої стимули, і свої обмеження. Здійснений аналіз засвідчує також виразну неусталеність у вживанні в означений період маскулінізованих та фемінізованих найменувань особи жіночої статі. Наступним етапом вивчення питання про послідовність і обов'язковість в українській мові процесів словотвірної фемінізації стане дослідження кількісних та якісних параметрів активності творення фемінізованих позначень жінки з використанням даних лексикографічних джерел, дотичних у часі до періоду українізації (Словника української мови Д. Яворницького (1920), Російсько-українського словника ділової мови М. Дорошенка, М. Станиславського, В. Страшкевича (1930), Російсько-українського словника за ред. А. Кримського (1924—1933) та ін.) у проекції на сучасний стан лексикографічної фіксації фемінативів.

[Рівне]

A. M. ARKHANHELKA

ON THE PROBLEM OF DERIVATIONAL FEMINIZATION IN PRESENT DAY UKRAINIAN LANGUAGE: TRADITION AND MODERNITY. I

In this article there was made an attempt to define the linguistic status of derivational feminization process in Ukrainian grammar in the projection of the period of Ukrainization of 20-30-ies of the XX century. The author analyzes the reflection of feminine derivation in grammars of the end of XX — beginning of XXI century as well as in the linguistic studies of those scholars, who stood on the positions de-Russification of the Ukrainian language and its nationalization.

Keywords: feminine derivation, feminine, Ukrainization, masculinity, generalising function.

ВІДОБРАЖЕННЯ ГУЦУЛЬСЬКОГО ГОВОРУ В МОВІ ТВОРІВ ГНАТА ХОТКЕВИЧА

У статті розглядається відображення фонетичних, словотвірних, словозмінних, синтаксичних і лексичних рис гуцульського говору в мові творів Гната Хоткевича.

Ключові слова: голосний, приголосний, словотвірна і словозмінна форми, синтаксична конструкція, лексика.

Відомий письменник, мистецтвознавець і артист кінця XIX і першої половини XX ст. Гнат Хоткевич (1877-1939) народився в Харкові. Закінчив Харківський технологічний інститут, працював деякий час інженером, організував театр у селі Дергачах, а згодом робітничий театр у Харкові. Виступав з концертами як бандурист. Через революційні події 1905-1907 рр. він змушений був емігрувати до Галичини, але в 1912 р. повернувся на Наддніпрянщину. Працював педагогом, заснував капелу бандуристів у Полтаві, вів клас бандури в Харківському музично-драматичному інституті.

Г. Хоткевич, який виступав і під псевдонімом Гнат Галайда, написав чимало творів, серед них роман «Берестечко», драматичні твори «Богдан Хмельницький», «Лихоліття», «На залізниці», «Село в 1903 році», ряд оповідань про життя гуцулів (збірка «Гуцульські акварелі»), повість із життя гуцулів «Камінна душа», історичну повість «Довбуш». Письменник є автором розвідок про українських письменників — Г. Сковороду, Т. Шевченка, Ю. Федьковича, О. Кобилянську.

Як видно з наведених даних про письменника, Гуцульщина і гуцульський говір у його житті і творчості відіграли важливу роль. Г. Хоткевич ґрунтовно вивчив гуцульський говір і в мові творів активно використовував. Персонажі в його творах, по суті, говорять гуцульським говором, та й мова автора не позбавлена гуцулізмів.

Гуцульський говір належить до південно-західного наріччя й охоплює південно-західні райони Івано-Франківської, гірські райони (Вижницький і Путильський) Чернівецької і Рахівський район Закарпатської областей \ Протягом століть частини Гуцульщини входили до складу різних держав. Незважаючи на це, всіх гуцулів завжди єднала спільна матеріальна і духовна культура, побут, звичаї, традиції і говір, що відрізняють Гуцульщину від сусідніх етномовних регіонів, хоч вона з погляду мови не абсолютно однорідна, зокрема певною мірою східна її частина відрізняється від західної^{1 2}.

¹ Бевзенко С. П. Українська діалектологія. — К., 1980. — С. 222.

² Гуцульські говірки : Короткий словник. — Л., 1997. — С. 8.

До частовживаних фонетичних рис гуцульського говору в мові творів Г. Хоткевича належать:

- 1) голосні переднього ряду [е], [і] на місці давніх а, а після м'яких приголосних (*дек, зеть, місець, ред, чєс, жєба, шєпка, м'єсо, свєтий, п'єний, усєке, мінєти, зачєти, п'єть, поєс, боєтиси, сієти, стоєти, єк, єкий; тисіча, свіжий, двацїть, заждати, питатисі, положитисі, ік, їкось*);
- 2) ненормативний перехід давніх о, є в [і] (*воріг, Госпідь, грамїтний, мід*);
- 3) звукосполучення [єр], [ир] на місці давнього рь (*керниця 'криниця', керва 'кров', хирбет 'хребет'*);
- 4) перехід голосного [и] в [є] (*дитина, жєто, бикє, вузькей, ведіти*);
- 5) перехід голосного [є] в [и] (*тикєр, ними*);
- 6) уживання голосного [и] замість [і] (*бик, кип, рик, вин, мий, пишов, пизно, ривно, видки, тилько, из, вид, пид*);
- 7) уживання голосного [і] замість [и] після шиплячих приголосних (*мучіти, хочіш, чісто*);
- 8) уживання голосного [і] замість [и] в префіксі дієслів (*вібачити, вігадати, візнати, вікопати, віпити, вірости*);
- 9) уживання слів із приставним голосним [і], [и] (*їзлєкати, изробити, исказати*);
- 10) випадіння голосного звука у словах (*втаман 'отаман', вни 'вони', йго 'його', вба 'оба', йк 'як', йкий 'який', чкати 'чекати'*);
- 11) випадіння приголосного (*з'єзати 'зв'язати', справ'єти 'справляти', сєтити 'святити'*);
- 12) відсутність вставного [л] після губних приголосних у дієслівних формах (*лов 'ю, роб 'ю, вони лов 'є, роб 'є*);
- 13) перехід приголосного [л] у [в] у кінці складів (*орєв, стів*);
- 14) перехід приголосних [т], [д] у [к], [г] (*скіна, жикє, кіло, кєгнути, кікати, гівка, вийти, сугіти*);
- 15) твердий приголосний [с] замість м'якого в кінці слів (*хтєс, шєс, єкийєс, єкос, дєс, колєс*), у прикметниковому суфіксі (*руський, хлопський*);
- 16) твердий кінцевий приголосний [т] замість м'якого в дієслівних формах (*несут, чуют, скажїт, мовчїт*);
- 17) твердий приголосний [ц] у кінці слів та перед голосними [а], [у] (*конєц, стїлєц; вулиця, лавиця, вулицу, лавицу*);
- 18) приголосний [ц] замість [с] у прикметниковому і прислівниковому суфіксі (*люцкий, панцкий, сусїцкий, по-люцки, по-панцки*);
- 19) заміна приголосного [ш] на [ш] (*шо, шє, ішє, шєсливий, трїшшїна*);
- 20) збереження шиплячими приголосними давньої м'якості (*пашя, прошо, жєдєн, жєнити, чємний, чьорний, жєвчь, хочь, чюю, кличют*);
- 21) збереження давньої м'якості приголосним [р] (*коморя, тварь, рибарь, верьх*);
- 22) твердий приголосний [р] на місці нормативного м'якого (*бурак, зєра, ратувати, трома*);
- 23) перехід груп приголосних [дн] у [нн] (*бїнний, бїнно, порєнний, оннаково, сегонне*), [хв] у [ф] (*фала, фіст*), [бн] у [мн] (*срїмний*);
- 24) відсутність подовження приголосних (*зілє, знанє*);
- 25) ненормативне вживання окремих звуків: [є] замість [о] (*слєза*), замість [і] (*єншїий*); [о] замість [є] (*всьо*); [і] замість [о] (*чїму*), замість [и] (*мучіти*), замість [є] (*пєчіра*); [и] замість [о] (*лижка, рит*); [у] замість [о] (*куждий*), замість

[і] (*ружний, дустати*), замість [во] (уни); [м] замість [в] (*жомнір, цминтар*); [дз] замість [з] (*дзерно*); [ф] замість [х] (*футкий*); [дж] замість [ж] (*їджте*).

У мові творів Г. Хоткевича відображені риси гуцульського говору в словотворенні. Так, форми найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників виражені за допомогою частки май (*майвиций, майвище, майдавніший, майдавніше*). Серед лексикалізованих словотвірних діалектизмів можна відзначити такі: *ворих* ‘ворог’, *дзека́н* ‘декан’ (священик), *ЕГОМОСК* ‘егомость’ (священик), *муши́на* ‘мужчина’, *чегі́р* ‘чагарник’, *бри́ка* ‘бричка’, *лагі́дка* ‘лад’, *рапа́вка* ‘ропуха’ (*жаба*), *рота́* ‘рота’, *ску́са* ‘спокуса’, *стрі́банка* ‘стрільба’, *чко́да* ‘школа’, *вангелі́є* ‘євангеліє’, *во́сько* ‘військо’, *гі́тва* ‘діти’, *бра́ччіки* ‘братів/людонькове’ ‘людоньки’, *мрє́ч* ‘мряка’, *потечний* ‘потішний’, *то́т* ‘той’, *цес* ‘цей’, *чі́мунь* ‘чому’, *два́цік* ‘двадцять’, *три́цік* ‘тридцять’, *дві́ста* ‘двісті’, *и́тири* ‘чотири’, *вогори́ти* ‘говорити’, *вита́м* ‘відтам’, *вита́* ‘відти’, *ві́дків*, *ві́дків* ‘звідки’, *ві́ци* ‘відси’, *до́ків* ‘доки/зара’ ‘зараз’, *зими́* ‘зимою’, *кі́ко* ‘скільки’, *мо́же* ‘можна’, *су́да* ‘сюди’, *тимо́й* ‘тому’, *ті́ко* ‘тільки’, *тра́* ‘треба’, *най* ‘нехай’.

Натрапляємо у письменника і на риси гуцульського говору в словозміні:

- 1) наз. і знах. відм. одн. іменника *голова* у формі *голов’*;
- 2) дав. відм. одн. іменників чол. роду із закінченнями -ови, -єви замість -ові, -еві (*народови, панови, туркови; королеви, хлопцева*);
- 3) орудн. відм. одн. іменних частин мови із закінченням -ов, -ев замість -ою, -єю (*Олексов, старостов, горов, любасков, ногов, сокиров; довгов, сухое; мнов, тобов, собов, еков; нене,в, околицев, вее*);
- 4) іменникові форми колишньої двоїни (*дві нозі, слові, єблущі*);
- 5) род. відм. мн. іменників із закінченням -ий замість -ей (*люди́й, гроши́й*), -ів (*хлопці́й*);
- 6) місц. відм. мн. іменників із закінченням -ох замість -ах (*по монастирох, по сіножатях*);
- 7) скорочені форми кличн. відм. іменників (*Оле* ‘Олекс’, *хло* ‘хлопче’);
- 8) енклітичні та скорочені форми займенників (*ми, мні, ні* ‘мені’, *ти* ‘тобі’, *си* ‘собі’, *ї* ‘їй’, *му* ‘йому’, *го* ‘його’, *ю* ‘ї’);
- 9) скорочені форми дієслів І дієвідміни на зразок *знам, знаш, знат, гадам, гадаш, гадат, чита́м, чита́ш, чита́т*);
- 10) випадіння приголосного [ж] перед закінченням в особових формах дієслова *казати* (*кау, кае, каут*);
- 11) дієслівні форми минулого часу із залишками колишнього перфекта (*гадав-єм, ма-єм, був-єм, казав-єм, ночували-єм, зрізали-єм, робили-єм*);
- 12) дієслівні форми умовного способу з часткою бих (бех), що є залишком форми колишнього аориста (*ділив-бих, ходив-бих, бих їздили, любив-бех, мав-бех*);
- 13) форми дієслів 3-ї ос. одн. І дієвідміни з кінцевим -т (*берет, йдет, па́дет, рі́жєт, ростєт*);
- 14) закінчення -ут у 3-ій ос. мн. дієслів ІІ дієвідміни (*видють, говорут, кри́чут, про́сют, сварут, ходють*);
- 15) форми дієслів 3-ї ос. мн. ІІ дієвідміни без кінцевого -т (*вони́ горе, носє, острє, просє, сидє, хвале, ходе, хтє*);
- 16) вираження форм дієслів майбутнього часу сполученням інфінітива з формами допоміжного дієслова *му, меш, ме, мемо, мете, мут* (*му ходити, меш сидіти, ме видіти, мут стояти*);
- 17) форми атематичних дієслів 2-ї ос. одн. (*даш, їш*);

18) зворотні форми дієслів з часткою -си (*дивитиси, сваритиси, хвалюси, розглядаєси*).

До синтаксичних діалектних рис у мові творів Г. Хоткевича можна віднести словосполучення-конструкції: *що такого* 'що таке', *перед люди* 'перед людьми', *до полунне* 'до полудня', *зайти д (ид) хаті, ид ним* 'зайти до хати, до них', *вісім рік* 'вісім років'.

У мові творів Г. Хоткевича широко представлена лексика гуцульського говору:

ади 'диви', *бач*, *ая, ас*—частка для вираження підтвердження або заперечення, *бай* 'забава', *бесіда*, *бартка* 'топірець', *басаринок* 'трава, яку дають корові при доїнні', *башівка* 'капелюх', *бер* 'кладка', 'місток', *бербениця* 'бочівка', 'діжечка', *берфела* 'пристрій, на якому вішають котел', *бесаги* 'торба', *бикшобійно* 'страшно', 'небезпечно', *бирше* 'більше', *бовтиця* 'ланцюжок, який прикрашає пояс', *бовчар* 'пастух рогатої худоби', *бовчарка* 'приміщення, де доять корів', *боїти* 'кипіти', *бордюг* 'шкіра з кози або теляти', 'мішок', *борзо* 'швидко', *ботей* 'отара', *брай* 'буковий кіл, яким б'ють сир', *бринза* 'овецький сир', *буджаниці* 'шматочки м'яса', *будз* 'висушений сир', *бутина* 'лісосіка', *бутичнени* 'робітники на лісосіці', *вагаи* 'стежка для овець у горах', *вакарка* 'приміщення, де доять корів', *варе, вере* 'справді', *варувати* 'берегти', 'пилнувати', *ватаг* 'старший пастух на полонині', *вбера* 'одяг', *верклюг* 'пристрій для закривання дверей', *видав* 'мабуть', *віблек* 'колода', *вирда, вурда* 'сир, виварений із сироватки', *ворина* 'жердина для огорожі', *вориння* 'загорода', *вот* 'ось', *гачі* 'штани', *гачуга* 'молода смерека', *гирлига* 'палиця', *гляба* 'неможливо', 'даремно', 'важко', *головиця* 'джерело', *гостець* 'ревматизм', *гостинець* 'битий шлях', *грідушки* 'передня частина безрукавки', *грунь* 'хребет гори', *гулити* 'дурити', *гавра* 'яма', 'берлога', *газдувати* 'господарювати', *гедя* 'батько', *гілєвицина* 'розподіл', *дараба* 'пліт, на якому плавають', *дат* 'плата пастуха власникам овець за можливість їх випасати', *делінь* 'далі', *дільниця, дінниця, гінниця* 'загорода для худоби', *далегливість* 'тягар', *дуфати* 'дбати', *стомость* 'панотець', *срче* 'ягня', *жентиця* 'сироватка', *жерей* 'зарості кущів у горах', *жереп* 'порода гірської сосни', *зворітниця* 'жердка у воротах', *застайка* 'прибудова до приміщення, де сплять вівці', *збізувати* 'змогти', *ид, ид* 'до', *ізвір* 'ущелина', *каби* 'коли б', *кагла* 'отвір, через який виходить дим у печі', *квеста* 'збір пожертвувань', *керлиба* 'сироватка', *кечера, кичера* 'стрімка гора', *кінок* 'стайня для коней', *кіптар* 'хутряна безрукавка', *крисаня* 'капелюх', *кужєба* 'гак, на який вішають котел', *кумбук* 'смерека із зрізаним вершком', *курмей* 'мотузка', *кутюга* 'собака', *легінь* 'парубок', *нидіння* 'одяг', *маржина* 'худоба', *міртук* 'мірка', *мішенник* 'той, хто дає свої вівці на випас разом з іншими', *набіл* 'молочні продукти', *наголовник* 'верхня частина капелюха', *натерьоханий* 'нав'ючений', 'навантажений', *ніц* 'ніщо', *оків* 'приміщення, в якому доять корів', *омкно* 'ніяково', *осинявець* 'чорт', *остри-ва* 'кусок суковатого дерева', *оструб* 'дерев'яна стіна будинку', *охаблений* 'нікому не потрібний', *оцкнути* 'прокинутися', 'схаменутися', *паісер* 'молитва', *пенція* 'біда', 'нужда', *пивниця* 'льох', *питомець* 'вихованець', *плай* 'гірська стежка', *плова* 'злива', *полєна* 'галявина', *погірник* 'пасовисько для дійних корів', *подря* 'полиця', *покеток* 'птаха', *порекло* 'прізвище', *претанє* 'прибирання', *прибгати* 'взяти з собою', *призвойтий* 'порядний', 'чесний', *пугар* 'келих', *нудний* 'страшний', *путєра* 'сила', *путєря* 'дерев'яний посуд для овечого сиру', *путина* 'посудина на молоко або сир', *путня* 'відро', *реваи* 'рахунок удоїв, помічений на дереві', *риндза* 'рід сиру', *ріжєя* 'галявина, що врізується клином у *іс'ровта* 'гурт', 'натовп', *сардак, сердак* 'верхня суконна одежа', *серєн* 'замерзлий сніг', *сигла* 'смерека з гіллям тільки зверху', *сировиця* 'солоня вода', *сита* 'напій з розведеного меду', *сідєць* 'столець', *смоляки* 'військо в чорних мундирах', *сокотити* 'пилнувати', *спуза* 'попіл', 'зола', *стаднарка* 'стайня для коней', *стая* 'житло пастухів на полонині', *стойще* 'місце відпочинку худоби', *стропа* 'купа', 'безліч', *струнка* 'місце в хліві, де доять корів', *тарниця* 'дерев'яне сідло', *ташка* 'шкіряна торба', *теменно* 'дуже', 'страшно', *теркила, теркіла* 'домашні речі', *терх* 'вантаж', *тимунь* 'тому', *тобівка* 'ранець', *трийло* 'отрута', *турати* 'звертати увагу', *туришук* 'молоді дерева', *у бєра, у бє-ря, убира* 'вбрання', *фанте* 'одяг', *фєстунук* 'замок', 'фортеця', *фол* 'опалі шпильки хвойних дерев', *фудулитися* 'сердитися', 'бундючитися', *харчувати* 'кормити', *хитар* 'межа', 'границя', *хлюба* 'гордоші', *хосєн* 'користь', *царина* 'сіножать', 'пасовище', *чє-пель, чєпєлик* 'складаний ніж', *чєрес* 'широкий шкіряний пояс', *чуркало* 'джерело', *шка-берка* 'тріска'.

Регіональні фразеологічні звороти і прислів'я в мові творів Г. Хоткевича: *в першу голову* 'предусім', *в 'язати лико* 'тямити', *крутити голки* 'придумувати', *взяти ноги за плечі* 'піти', як *синє за нігтем* 'мало', 'непомітно', *топу луг, а той у плуг; по своєму ліжку простягай ніжку*.

Як видно з наведеного огляду, Г. Хоткевич, подібно до М. Коцюбинського, у мові своїх творів відобразив взаємодію східноукраїнського і західноукраїнського варіантів літературної мови, які існували у XIX і на початку XX ст.

I. H. MATVTYAS

THE REFLECTION OF HUTSUL DIALECT IN THE LANGUAGE OF WORKS BY HNAT CHOTKEVYCH

The article focuses on the reflection of phonetical, morphological, syntactical and lexical features of Hutsul dialect in the language of works by Hnat Chotkevich.

Key words: vowel, consonant, morphological form, syntactical construction, vocabulary.

**ЛЕКСИКОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЕРБАЛЬНИХ
РЕАЛІЗАЦІЙ НОМІНАТЕМ ТИПУ «СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ +
ЕЛІПТИЧНИЙ УНІВЕРБ» У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ _____.**

У статті висвітлено проблему лексикологічних особливостей універбів як вербальних дублетів номінатом на зразок «словосполучення + еліптичний універб», запропоновано схеми розвитку окремих лексикологічних категорій у досліджуваному контексті.

Ключові слова: номінатема, домінанта, словосполучення, універб.

Метою запропонованого дослідження є визначення лексикологічних особливостей (виникнення й функціонування синонімів, антонімів, омонімів) універбів російської мови, що постали як вербальні еквіваленти словосполучень і тому функціонально й семантично тотожні їм, наприклад: *молотилка* (= *молотильная машина*), *асфальтують* (= *укладають асфальт*), *горловчанин* (= *житель Горловки*) тощо.

Актуальність обраної теми зумовлена тим, що: а) номінатема як базова одиниця мови являє собою модельний об'єкт для аналізу в межах загальної теорії сучасної номінації, тому що з появою теорії номінатемами з'явилася можливість дати нове і, що найголовніше, несуперечливе тлумачення певних процесів і явищ мови, насамперед на дериваційному рівні; б) поява в мовленні значної кількості універбів вимагає їхнього різноаспектного вивчення (розгляд цих одиниць у зіставленні із словосполученнями, на базі яких вони виникли; побудова моделей їх відтворення й утвердження в мовленні й мові; створення типології універбів та опис особливостей її організації); в) визначення особливостей різних груп універбів сприятиме встановленню актуальних моделей і тактик універбальної номінації в російській мові. Нагальна потреба розв'язання зазначеної проблеми підтверджується також тим, що досліджувані одиниці на сьогодні є однією з найчисельніших груп інновацій.

У широкому розумінні універбація постає як вияв синтетизму в словотворенні, об'єднання ситуацій, коли комплекс значень, виражених в аналітичних конструкціях сполученнями слів, передається одним словом (простим або складним), пор.: *широкоплечий* і *широкий в плечах*, *барабанить* і *бить в барабан*, *столік* і *маленький стол*, *библиотекариша* і *женщина-библиотекарь* тощо. Крім цього, за широкого розуміння універбація визначається і як творення слова на основі словосполучення, до якого воно (слово-універб) стає абсолютним синонімом. За такого підходу до універбації належать аббревіація, субстантивація, суфіксація (зокрема й нульова). І. О. Устименко вважає, що універбація — це практично будь-який акт виникнення нового слова на основі

синтаксично об'єктивованого ідеального змісту незалежно від способу доопрацювання цього змісту й шляху конструювання матеріальної оболонки нового слова *. О. В. Ісаченко універбацію розуміє як втрату формальної й семантичної розчленованості найменування^{1 2}. До універбації вчений відносить словоскладання {прямолинейный}, зрощення {накануне}, еліптичний пропуск одного з елементів комплексного найменування — еліпсис означуваного члена, тобто субстантивацію {рабочий}, еліпсис означення {газовая плита — плита}, афіксальну деривацію {молотильная машина — молотилка}, нульову суфіксацію {противогазовая маска — противогаз}, різні типи аббревіації {медработник, ПАЗ, НИИ, мопед} тощо.

З часом значення терміна «універбація» було звужене до позначення такого типу перетворення словосполучення на слово, коли до складу похідної лексики входить основа лише одного з компонентів словосполучення, тому дериват (універб) за формою співвідноситься з одним словом, а за змістом — з усім мотивувальним полівербальним комплексом {многотиражная газета—многотиражка}. Таким чином, із класифікації О. В. Ісаченка до універбації в новому значенні можна віднести лише так звану афіксальну деривацію (на зразок прогрессивная зарплата — прогрессивка, кожаная куртка — кожанка) й нульову деривацію (типу противогазовая маска — противогаз).

У вузькому розумінні універбація — це творення слова на основі одного з компонентів найменування, що передається поєднанням слів: неотложка — неотложная помощь, короткометражка — короткометражный фильм, молодежка — молодежная газета тощо. У цьому значенні використовуються й інші терміни. Автори монографії «Русская разговорная речь»³ зараховують подібні утворення до явищ семантичного стягнення, чи семантичної конденсації, розуміючи під цим процеси, пов'язані з утратою семантичної розчленованості комплексних найменувань, що складаються з двох і більше лексем: вечёрка — вечерняя газета, подсобка — подсобное помещение тощо. В. М. Немченко⁴ творення похідних слів у результаті еліпсису твірного словосполучення водночас із суфіксацією називає стягненням: читалка — читальный зал тощо. За такого розуміння універбація являє собою компресію мотивувального словосполучення, у тому числі й фразеологізму, що супроводжується входженням його семантики у вихідний варіант, отриманий у результаті афіксальної деривації. Таке явище обов'язково має супроводжуватися наявністю в мові двох формально пов'язаних номінативних одиниць із тотожною семантикою: розчленованою (аналітичною) та нерозчленованою (синтектичною).

Термін «універбати» використовує у своїй праці Т. Д. Соколовська⁵. Під ним авторка розуміє однослівні найменування, що творяться від опорного атрибуту словосполучення за допомогою найуживанішого суфікса -к(а). Вони зберігають стильовий зв'язок із джерелом свого виникнення (з усно-розмовним мовленням) та синонімічний зв'язок з твірними складними найменуван-

¹ Устименко И. А. Ономаσιологический аспект семантической конденсации // Лексикология. Семасиология. — Белгород, 2001. — С. 19-25.

² Ісаченко А. В. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков // Slavica. — 1958. — Roč. 27. Seš. 3. — S. 349-350.

³ Русская разговорная речь / Отв. ред. Е. А. Земская. — М., 1973. — 232 с.

⁴ Немченко В. Н. Современный русский язык. Словообразование. — М., 1984. — 256 с.

⁵ Соколовская Т. Д. Нормативные сокращения в современном русском языке. — М., 1996. — 75 с.

нями. Словосполучення зазначеної структури можуть легко згорнутися до іменників на **-к(а)**, **-ушк(а)** тощо: *девятиэтажный дом* — *девятиэтажка*, *«Комсомольская правда»* — *«Комсомолка»*, *маришрутное такси* — *маришрутка*, *платёжная ведомость* — *платёжка*, *раскладная кровать* — *раскладушка*.

О. А. Земська⁶ розглядає назване вище явище як «згортання найменувань». Вона зазначає, що ці утворення виникають на основі словосполучень, які складаються з прикметника та іменника й при цьому яскраво ілюструють процес компресії: на місці двослівного найменування утворюється одне слово з тим самим значенням, для чого використовується продуктивний у таких випадках суфікс **-к(а)**.

Н. О. Янко-Триницька⁷ називає універби (універбати) словами з включенням, визначаючи включення як розширення значення слова, що відбувається за рахунок семантики іншого слова, яке не отримує в цьому слові окремого морфемного вираження. Цю ідею підтримує також С. Ю. Харченко⁸, вважаючи, що включеним може бути як значення означального слова у словосполученні, так і означуваного. Проте навряд чи мова тут може йти про будь-які зміни обсягу значення універба стосовно відповідного словосполучення, оскільки значення конкретного універба завжди є тотожним значенню еквівалентного поєднання слів, наприклад: *системник* = *системный блок*, *автономна* = *автономная система*, *посторониться* = *отойти в сторону*, *периодика* = *периодическое издание* тощо.

Отже, традиційно вчені відносять утворення на зразок *генералка* (*генеральная репетиция*), *прогрессивка* (*прогрессивная зарплата*), *зачетка* (*зачетная книжка*) до компресивного словотворення (О. А. Земська, О. С. Кубрякова, В. В. Лопатін, Н. О. Янко-Триницька), розглядають їх як вияв загального закону втрати формальної й семантичної розчленованості, називають суфіксальними універбами (Л. І. Осипова), визначають їх як один з випадків лексичної конденсації (І. О. Устименко) тощо⁹. Але всі дослідники сходяться на думці щодо дериваційного характеру досліджуваного явища, хоча тотожність семантики словосполучення й слова, яке йому відповідає, дозволяє зробити припущення про те, що між словосполученням і словом реалізуються відношення далеко не словотвірні, і саме тому ці відношення не приводять до виникнення нових номінативних одиниць.

Досить часто висловлюється думка про те, що між вихідним словосполученням і його конденсатом існують відношення похідності¹⁰, тобто зовнішньої вмотивованості. Але якщо виходити з того, що під зовнішньою вмотиво-

⁶ Земская Е. А., Китайгородская М. В., Ширяев Е. Н. Русская разговорная речь. — М., 1981. — 276 с.

⁷ Янко-Триницкая Н. А. Словообразование в современном русском языке. — М., 2001. — 504 с.

⁸ Харченко С. Ю. Реализация активных словообразовательных типов и моделей в лексических новообразованиях начала XXI века // Язык региона : Лексика. Грамматика. Функциональное пространство. — Волгоград, 2009. — С. 139-158.

⁹ Земская Е. А., Китайгородская М. В., Ширяев Е. Н. Знач, праця; Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. — М., 1981. — 200 с.; Лопатин В. В. Новое в русском языке советской эпохи // Рус. яз. в шк. — 1987. — № 5. — С. 74—77; Янко-Триницкая Н. А. Знач, праця; Осипова Л. И. Суффиксальная универбация как продуктивный способ образования новых слов в русской разговорной речи // Русский язык: исторические судьбы и современность: Сб. тез. II Междунар. конгресса исследователей рус. яз. — М., 2004. — С. 17; Устименко И. А. Знач, праця.

¹⁰ Снитко Е. С. Деривация и ее виды в русском языке // Рус. языкознание. — 1982. — Вып. 4. — С. 84-89.

ваністю розуміють відношення між двома номінатами, значення однієї з яких (похідної) формується значенням іншої (твірної), але не збігається з ним, можемо констатувати: у наведених вище прикладах між твірною й похідною одинацями не існує відношень зовнішньої словотвірної мотивації, і це можна підтвердити тим, що: 1) значення слова тут не визначається через значення словосполучення, а абсолютно збігається з ним (*мобильный телефон*—*мобильник*, *карта пополнения счета* — *пополняшка*); 2) за модифікації подібного типу не відбувається й граматичних змін (спостерігаємо граматичну — родову — тотожність головного слова вихідного словосполучення й відповідного універба: *мобильный телефон* — *мобильник*, *кожаная куртка* — *кожанка*; випадки типу *мобильный телефон* — *мобилка*, *моби́ла*, *кожаный плащ* — *кожанка*, *пальто из дубленой кожи* — *дубленка*, *капитальный ремонт* — *капиталка* розглядаємо як специфічні вияви універбальної аналогії).

Таким чином, можна стверджувати, що між словосполученням і його словесним еквівалентом реалізуються словотвірні, але не зовнішні, дериваційні, а внутрішні, міжглосо́би мотиваційні відношення¹¹.

У зв'язку з цим виникає природне бажання знайти єдиний термінологічний еквівалент наведеному процесу й тим одинацям, що в результаті цього процесу виникають. Услід за В. І. Теркуловим, нам видається доречним розглядати кожний «дериват» як універбалізований дублет словосполучення, тобто слово, що виникло в результаті вербальної інтерпретації словосполучення, має абсолютно тотожне словосполученню лексичне й граматичне значення та синтаксичну функцію. Таку універбалізаційну пару ми визначаємо як номінатему на зразок «словосполучення + еліптичний універб». Вона входить до розряду структурних різновидів номінатем з домінантою-словосполученням, тобто є одиницею, що семантично тотожна словосполученню.

Слово, що виникло внаслідок універбації, нарівні зі словосполученням є дублетом номінатем, до складу якої входять обидві ці одинаці. Саме ж перетворення словосполучення на слово має визначатися не як деривація і не як лексикалізація, що передбачає семантичний розвиток мовленнєвої реалізації вихідної номінатем і розпад її актуальної тотожності, а як універбалізація, яка характеризується не зміною, а збереженням семантики словосполучення в новоутвореному слові.

Запропонована В. І. Теркуловим концепція не визначає того, яка з реально вживаних у мовленні структурних одиниць є основною для мови. Вона знімає суперечність в атрибуції різних структурних одинаць шляхом виведення родової, мовної одинаці, системна значущість якої передбачає можливість будь-якої структурної мовленнєвої реалізації виразника модельованого тотожного значення. Така одинаця і є основою номінативності — номінатемою. Номінате́ма — це абстрактна мовна одиниця, що реалізується у вербальних формах (глосах, варіантах), причому в цьому конкретному випадку дублетами однієї номінатем постає словосполучення й семантично та граматично тотожне йому слово, наприклад: *коммунальная квартира* і *коммуналка*, *настойка валерианы* і *валерьянка* тощо.

Отже, як універб ми розглядаємо семантично й граматично тотожне певному словосполученню слово, що може стилістично відрізнятися від цього сло-¹¹

¹¹ Теркулов В. И. Слово и номинатема: Опыт комплексного описания основной номинативной единицы языка.— Горловка, 2007.— 240 с.

всполучення ознаками розмовності, сленговості або стилістично збігатися з ним.

Останнім часом з'являється велика кількість суфіксальних універбів, мотивованих словосполученням або ж, згідно з прийнятою нами термінологією, слів, тотожних вихідному словосполученню (вербальних еквівалентів словосполучень, вербальних реалізацій номінатом на кшталт «словосполучення + універб»). Існують дві основні причини появи універбів. По-перше, компресія у словотворенні пояснюється дією закону економії мовленнєвих засобів, що особливо виразно виявляється в розмовному мовленні. По-друге, виникає комунікативна (стильова) необхідність для зміни імені вже існуючого явища. Ідеться, наприклад, про номінації в сфері жаргонної стилістики: *зачетная книжка*—*зачетка* (студ.). Крім того, явище універбації свідчить не лише про економію мовленнєвих зусиль, а й про прагнення мови до «слівності», про тенденцію до синтетизму чи, принаймні, до урівноваження аналітизму й синтетизму¹². У контексті такого розуміння явища універбації цікавим видається аналіз лексикологічних особливостей досліджуваних одиниць.

1. **Полісемія.** На сьогодні актуальним постає питання про моносемію / полісемію універбів відповідних номінатом із домінантою-словосполученням.

Традиційно виділяють однозначні та багатозначні універби. Однозначними вважаються універби, що співвідносяться лише з одним твірним словосполученням, тобто називають один предмет чи одне явище як повні варіанти. До таких слів належать топонімі найменування, у тому числі й урбанонімі. Наприклад: *Бабаевка* — *кондитерская фабрика им. П. А. Бабаева*, *Варилавка* — *Варшавское шоссе*, *Ленинка* — *Российская Государственная библиотека им. В. И. Ленина*, *Каширка*—*Каширское шоссе*, «*Комсомолка*» — «*Комсомольская правда*», *Третьяковка* — *Третьяковская галерея*.

Також до однозначних універбів належать найменування, що позначають предмети, єдині у своєму роді (*лесопилка*—*лесопильный завод*, *неотложка* — *неотложная медицинская помощь на дому*) чи речовини (*аскорбинка* — *аскорбиновая кислота*, *газировка* — *газированная вода*, *марганцовка* — *марганцовая кислота*, *сгущёнка* — *консервированное сгущённое молоко с сахаром*).

Багатозначними прийнято вважати такі слова-універби, що мають декілька «близьких» лексичних значень: *персоналка* — *персональное дело*, *персональный компьютер*, *персональная машина*, *персональная охрана*, *персональная пенсия*; *овсянка* — *овсяная крупа*, *овсяная каша* тощо¹³.

Із цим доволі важко погодитися. Нагадаємо, що механізмами чи джерелами полісемії постають семантичні процеси формування (переносу) значення, що ґрунтуються на: 1) подібності ознак чи функцій (метафора); 2) суміжності (метонімія), а в межах метонімії на 3) переносі назви цілого на його частину чи навпаки (синекдоха). Жодна з наведених як приклад одиниць цій вимозі не відповідає.

Більше того, універб, як одна з форм реалізації відповідної номінативи з домінантою-словосполученням, не може співвідноситися з кількома словосполученнями одночасно (бути синонімом до них): він має значення лише того словосполучення, яке є рівнозначним дублетом цієї конкретної номінативи. У

¹² Гафарова Р. И. Суффиксальные универбы русского языка: семантика, деривационные отношения : Канд. дис. — Х., 2000. — 178 с.

¹³ Осипова Л. И. Зазнач, праця. — С. 17.

зв'язку з цим можна стверджувати, що багатозначність (полісемія), принаймні така, про яку йшлося вище, не властива універбам досліджуваного типу.

Про полісемію можна говорити лише тоді, коли багатозначність виникає в універбів, що набули статусу номінатем, тобто лексикалізованим універбам, які вже втратили зв'язок з базовим словосполученням і тому позбавились обмежень семантичного саморозвитку. Це можна подати у вигляді такої схеми:

$$\begin{array}{c} \text{WCom} \\ \text{Nom} \\ \text{U} \rightarrow \text{D} \rightarrow \text{D1}, \end{array}$$

де Nom — номінатема, WCom — її варіант-словосполучення, U — її дублет-універб, D — нове слово (дериват) — результат лексикалізації універба, D1 — дериват із новим значенням (факт полісемії). Наприклад:

варяжская рукавица
номінатема
(*варяжская рукавица*)
варежка -> *варежка* (рукавица) —> *варежка* (рот).

Слід зазначити, що іменник *варежка* є одним з результатів універбації ще давньоруського періоду¹⁴. Про відношення аналізованого слова до досліджуваного явища свідчать також результати етимологічних досліджень: «тверск., олонецк., *вбръга*, мезенск. *вбрезжа*, стар, *варега*—то же (XVI в.); <.. > Связано с *варяг*, первонач. “варяжская рукавица”»¹⁵. Подальше фонетичне перетворення (заміщення) кореня *варяж-* на *вареж-* зумовлене ненаголошеною позицією [a] у другому складі, а тому — його якісною редукацією. Те саме спостерігаємо у *валети* — *валяные сапоги*.

Лексикалізований універб *варежка* став джерелом появи нового (вторинного) лексичного значення, що виникло внаслідок метафоричного переносу. Наприклад: «Перед игрой папа с коллегами толковали о делах, я, *открыв “варежку”*, слушал — как вдруг подошел Яшин» (Комсомольская правда в Украине, 05.02.2012).

2. Омонімія. Вербальним реалізаціям номінатем — універбам — властиві відношення омонімії, найчастіше вони розглядалися лише в контексті певних лексичних чи дериваційних процесів.

Н. О. Янко-Триницька, розглядаючи процес включення традиційно як спосіб словотворення, зазначає: «Це настільки живий і продуктивний спосіб, що його не стримує навіть виникнення омонімів як зі словами інших моделей, так і зі словами, що утворилися за тим самим зразком, але містять значення іншого іменника»¹⁶. Наприклад: *комсомолка* — дівчина, член комсомольської організації і газета «Комсомольская правда»; *пионерка* — дівчинка-піонер і газета «Пионерская правда»; *стационарка* — стаціонарна школа, стаціонарна лікарня, стаціонарна кіноустановка; *районка*—районна поліклініка, районна лікарня, районна газета, тощо.

Наведені приклади демонструють два типи омонімії з погляду її походження. У першому випадку відношення омонімії виникають між універбом і дериватом.

¹⁴ Рогова В. Н. Словообразовательная система русского языка в XVI веке (по материалам публицистических произведений).— Красноярск, 1972.— С. 28.

¹⁵ ФасмерМ. Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1986.— Т. 1.— С. 274.

¹⁶ Янко-Триницькая Н. А. Процессы включения в лексику и словообразовании // Развитие грамматики и лексики современного русского языка.— М., 1964.— С. 28.

ватом. Точніше, цей випадок репрезентує омонімію вербальних форм реалізації різних за природою номінатем — номінатами з домінантою-словом та номінатами з домінантою-словосполученням (*санитар* -> *санитарка* і *санитарная машина* — *санитарка*). У другому випадку омонімії відношення виникають між універбами, що є вербальними реалізаціями абсолютно різних номінатем із домінантою-словосполученням (*районная больница* — *районка* і *районная газета* — *районка*).

В. М. Виноградова констатує, що омонімія активніше виявляється в розмовному мовленні, у зв'язку з чим простежуються найрізноманітніші омонімії універби з відповідними омонімічними суфіксами, що конкретизують значення особи чи предмета.

«Конкретизація значення, — на думку А. О. Ракової, — пов'язана з різноманітними предметами, реаліями, названими твірною основою у зв'язку з виконуваними ними діями»¹⁷. Заслужують на увагу, за словами дослідниці, випадки на зразок *лучник 1* — *спортсмен, занимающийся стрельбой из лука*; *лучник 2* (др.-рус.) — *стрелок, вооруженный луком*; *лучник 3* — *изготовитель луков*. А. С. Авакова вважає, що деякі такі омонімії слова «виникають шляхом семантичної деривації загальнолітературних слів: *лыжник, конник, лучник* (виділено нами. — Н. Д.)»¹⁸. А. О. Ракова має щодо цього іншу думку та кваліфікує слова *лучник 1* і *лучник 2* як різночасові омоніми.

Існують кардинально протилежні погляди стосовно синтагматичних (гіпотаксис) і парадигматичних (паратаксис) відношень у сфері слово- і формотворення. Г. О. Ніколаєв вважає, що «тип зв'язку, не ускладнений відношеннями мотивації, існує між словотворчими формами як рівноправними одинацями. Такий зв'язок, якщо використовувати синтаксичну термінологію, може бути умовно визначений як «паратактичний» (словотвірний паратаксис)»¹⁹.

Вартими уваги видаються положення, висунуті авторами «Исторического словообразования русского языка», які стосуються словотвірного паратаксису взагалі. Оскільки формування будь-якого універба являє собою імітацію словотворчого акту, ми можемо застосувати ці положення до кожного досліджуваного універба.

Так, одним із типів паратактичної співвіднесеності одноосновних утворень, оформлених за допомогою різних афіксальних морфем, є випадки так званої морфемної омонімії.

До універбальних омонімів належать утворення, що характеризуються формальною тотожністю твірних основ, формально ідентичними афіксами (омоморфемами) і диференційними (омонімічними) словотвірними значеннями.

Наприклад, омоморфеми **-ник 1** і **-ник 2** обслуговують два універбальні типи: зі спільним значенням особи і спільним значенням предмета. Взаємодія цих універбальних типів і знаходить свій вияв у явищі універбальної омонімії, коли при єдності універбальних зв'язків і універбальних засобів формуються універби, що входять до різних універбальних типів. Наприклад: *молочник* — *продавец молока* і *молочник* — *сосуд для молока*, *рыбник* — *торговец рыбой* і

¹⁷ Ракова А. А. Стилистические особенности производных на **-ник** в современном русском языке // Словообразование и стилистика современного русского языка. — Казань, 1991. — С. 76.

¹⁸ Авакова А. С. Наименования спортсменов в русском языке (словообразовательная и историко-лексикологическая характеристика) : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — М., 1971. — С. 12.

¹⁹ Николаев Г. А. Русское историческое словообразование. — Казань, 1987. — С. 3.

рыбник — *рыбный пирог*, *картошник* — *любитель картошки* і *картошник* — *участок под картошку* і т. ін.

Наведені морфеми -ник 1 і -ник 2 стали омонімічними у зв'язку з розпадом їхньої багатозначності. Омонімічність морфем повного мірою виявляється в універбах-омонімах, що є реалізаціями абсолютно різних номінатем. Підкреслює омонімічність морфем поєднання кожної з них із основою того самого залежного слова в словосполученні, тотожному конкретному універбу: *продавец молока* — *молоч-ник*, *сосуд для молока* — *молоч-ник*.

Більше того, поява й розпад полісемії морфем, виникнення омонімії починаються з цих морфем у словесних структурах, що містять корені певної семантики. Саме взаємозв'язок лексичного значення, що міститься у корені слова, і первинного словотвірного значення, зосередженого в афіксальній морфемі, стає причиною виникнення й розвитку явищ полісемії та омонімії службових (словотвірних) морфем.

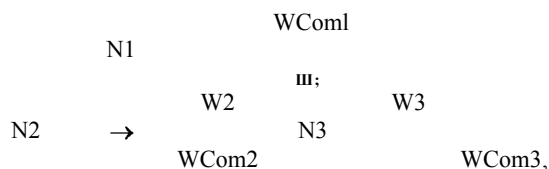
У лінгвістичній літературі спостерігається розмаїття поглядів на омонімію і її відмежування від полісемії. Наприклад, В. І. Абаєв критикує некоректне, на його думку, твердження про розрив семантичних зв'язків багатозначних слів: «Омонімія виникає не тоді, коли складається враження розриву семантичних зв'язків, а лише в тому випадку, якщо цих зв'язків ніколи в історії певної мови не існувало. Не можна хоча б один випадок чи різновид полісемії пояснити омонімією без того, щоб не створити передумови для плутанини <...> у виділенні омонімів»²⁰. Тут В. І. Абаєв відстоює діяхронний підхід до проблеми розмежування омонімії й полісемії.

І. П. Сусов, у свою чергу, виділяє декілька причин появи омонімів у мові: 1) збіг експонентів слів, різних у минулому за звучанням; 2) різні шляхи походження питомих слів; 3) творення омонімічних слів від однієї дериваційної основи в різні часи; 4) появу поряд з питомих словом запозиченого; 5) запозичення слів з різних джерел; 6) розпад полісемії слова²¹.

Оскільки, згідно з академічними твердженнями, омонімія — це «звуковий збіг різних мовних одиниць (ключове слово тут — «різних». — Н. Д.), значення яких не пов'язані між собою»²², можна говорити про те, що досліджуване явище з самого початку охоплює різні номінатем, а саме — їхні універбалізовані дублети.

Серед універбалізованих одиниць можна виділити два шляхи формування омонімів.

«Суфіксальні універби можуть вступати в омонімічні відношення зі словами інших словотвірних типів, але при цьому, як правило, виникає не лексична, а словотвірна омонімія»²³. Механізм формування словотвірної омонімії можна передати такими схемами:

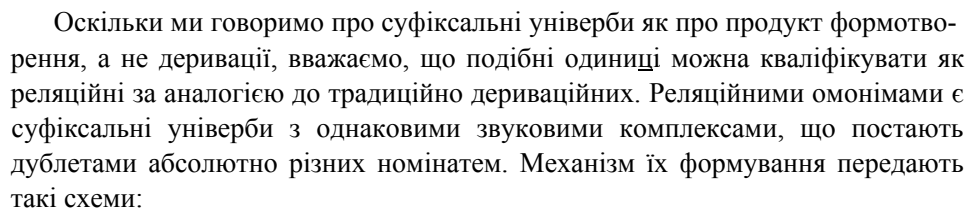
²⁰ Абаєв В. І. О подаче омонимов в словаре // Вопр. языкознания. — 1957. — №3. — С. 40.

²¹ Сусов И. П. Введение в языкознание. — М., 2007. — С. 121.

²² Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М., 1990. — С. 344.

²³ Осипова Л. И. Значч, праця. — С. 17.

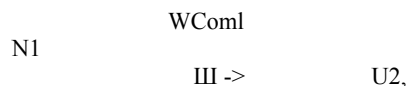
книга для раскрашивания

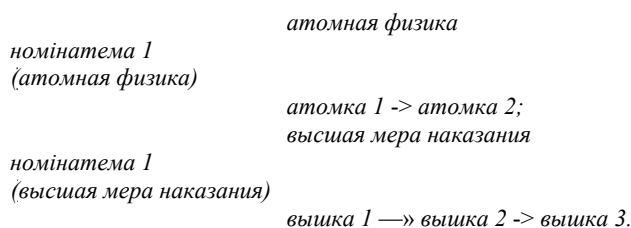
электрическая плита

Л. І. Осипова зазначає, що «стосовно деяких універбів можна говорити про відбиту полісемію, оскільки кожне значення похідного (тобто універба) спирається на своє значення твірного (пор. *вышка* — 1. Высшая мера наказания; 2. Высшая школа милиции; 3. Высшая школа экономики)»²⁴. Інакше кажучи, другий тип досліджуваних омонімів демонструє результат розпаду полісемії конкретного суфіксального універба у традиційному його розумінні і репрезентує схему:

де Ш — конкретна номінатема, WComl — її дублет-словосполучення, U1 — її дублет-універб, U2 — універб, омонімний до першого. Наприклад:

У цьому випадку варто звернутися до одного з принципів побудови системи, який дозволяє оцінювати реальні процеси, що відбуваються в мовленні й мові. Ідеться про принцип ахронії (панхронії)—позачасовий принцип. Він передбачає реконструкцію досліджуваного елемента мови відповідно до динаміки його історичного розвитку. Ахронічний підхід дозволяє простежити діалектику розвитку мови: «діалектичну взаємодію і взаємоперехід вільного й необхідного, співвідношення можливого, випадкового й закономірного»²⁵. У зв'язку з цим важливо враховувати, що підходи синхронії і діахронії — кардинально протилежні — зазвичай не дають можливості об'єктивно розглядати мовну реальність: будь-яка мовна система є достатньо гнучкою, щоб допускати безліч зв'язків, відношень, властивостей та їхніх комбінацій, але водночас та ж система наділена відносною стійкістю, щоб «на тлі загальних зв'язків елементів не допускати співвідношення і зв'язків кожного елемента з кожним чи з усіма іншими елементами й обмежити конкретний набір ознак і відношень, характеристик для певного класу *одиниць*»²⁶. Принцип ахронії — феномен, що враховує, з одного боку, гнучкість, рухливість системи, її здатність адаптуватися до різних умов існування мови, а з другого боку, — певну жорсткість, суворість цієї системи, яка контролює будь-який мовний рух і «відбирає» ті явища, що відповідають певному мовному статусу.

Таким чином, відповідно до принципу ахронії, який, крім усього іншого, демонструє ще й факти однопричинності, видається можливим припустити, що кожний омонім досліджуваного типу має своїм джерелом конкретну номінатему, не пов'язану з номінатами-джерелами омонімних йому суфіксальних універбів. У зв'язку з цим, ми вважаємо, що названий вище другий тип

²⁴ Там же.

²⁵ Маковский М. М. Системность и асистемность в языке : Опыт исслед. антиномий в лексике и семантике.— М., 1980.— С. 185.

²⁶ Там же.

процесу виникнення омонімів є явищем реомонімізації, а творення омонімів має відбуватися за схемою першого типу. Наприклад:

номінатема 1 (атомная физика)	атомная физика
номінатема 2 {атомная электростанция}	атомка 1; атомная электростанция
номінатема 1 {высшая мера наказания}	атомка 2; высшая мера наказания
номінатема 2 {высшая школа милиции}	вышка 1; высшая школа милиции
номінатема 3 {высшая школа экономики}	вышка 2; высшая школа экономики
	вышка 3.

3. **Синонімія й антонімія.** М. І. Фомина зазначає: «Якщо аналіз семантичної структури слова (номінативної одиниці, номінатемами. — Н. Д.) наочно демонструє ступінь самостійності його (її. — Н. Д.) значення і його (її. — Н. Д.) межі, тобто характеризує системні відношення на рівні одного слова (номінатемами. — Н. Д.), то синонімія <.. > є яскравим і переконливим доказом системних відношень у групі близьких за значенням слів (номінатем. — Н. Д.)»¹¹.

Розв'язання питання про синонімію номінатем на зразок «словосполучення + еліптичний універб» передбачає розгляд структури конкретних номінатем заявленого типу.

Тотожність чи близькість значень у нашому випадку може втілюватись у формі словосполучення як у полівербальній реалізації відповідної номінатемами або у формі універба як вербальної реалізації номінатемами з домінантою-словосполученням. Наприклад:

- 1) *пригородный район* — *пригородная зона*
і і
пригород = *пригород'*.
- 2) *мобильный телефон* = *мобильный телефон* = *мобильный телефон*
■ Г Г Г
моби́ла — *моби́лка* — *моби́льник*.

Традиційно прийнято вважати, що в першому випадку синонімами є словосполучення *пригородный район* і *пригородная зона*, а в другому випадку — універби *моби́ла*, *моби́лка* і *моби́льник*.

Але з позиції теорії номінатемами, синонімами слід вважати словосполучення на кшталт *пригородный район* і *пригородная зона*, оскільки ми розуміємо їх як вихідні одиниці (полівербальні дублети) відповідних номінатем із домінантою-словосполученням. Зазначимо, що синонімії номінатемами зустрічаються в межах одного й того самого ономазіологічного класу референтів, належать до різних підкласів відповідного класу з ідентичною характеризувальною ознакою. Що ж стосується універбів на зразок *моби́ла*, *моби́лка*, *моби́льник* {мо-²⁷

²⁷ Фомина М. И. Современный русский язык. Лексикология. — М., 1990. — С. 94.

бильный телефон)', отбивнуха, отбивнушка (отбивная котлета)', легковуха, легковушка (легковой автомобиль)', курсак, курсач {курсовая работа} тощо, то вони є варіантами відповідних номінатем з домінантою-словосполученням.

Щодо явища антонімії питання розв'язується значно простіше. Антонімія номінатем досліджуваного типу виявляється на рівні як словосполучень—домінант відповідних номінатем, так і на рівні їхніх вербальних реалізацій. В основу зіставлення антонімів-універбів, так само як і будь-яких інших, покладено «одну й ту саму спільну й суттєву для них ознаку»²⁸. Наприклад: *свежий хлеб (свежак) — черствый хлеб (черствяк)* і т. ін.

Отже, кожний конкретний суфіксальний універб доцільно розглядати як універбалізований (вербальний) еквівалент словосполучення, тобто слово, що виникло внаслідок словесної інтерпретації словосполучення, має абсолютно тотожні словосполученню лексичне й граматичне значення, ідентичну синтаксичну функцію, а виникла ця словесна інтерпретація завдяки процесу еліптичної універбації.

Номінатема—це абстрактна мовна одиниця, що реалізується у вербальних формах, причому в цьому конкретному випадку дублетами однієї номінатем постають окреме словосполучення й семантично та граматично тотожне йому слово, яке стилістично відрізняється від словосполучення ознаками розмовності.

Універби, які розглядаються як суфіксальні деривати, можуть мати як одне, так і декілька значень. Проте, на нашу думку, універби можуть бути лише моносемантичними одиницями, оскільки вони (як конкретні форми реалізації номінатем з домінантою-словосполученням) не можуть вважатись утвореними від різних (за структурою) словосполучень.

Реляційними омонімами є однакові за звучанням суфіксальні універби. Кожен омонім досліджуваного типу має своїм джерелом конкретну номінатему, не пов'язану з номінатемами-джерелами омонімічних йому суфіксальних універбів.

Наші спостереження дозволяють відзначити відмінність номінатемної синонімії від традиційного вияву цього явища, але однакову реалізацію антонімії в межах досліджуваних номінатем.

(Горлівка)

N. V. DYACHOK

LEXIKOLOGICAL PECULIARITIES OF «WORD-COMBINATION + ELLIPTICAL UNIVERB» NOMINATHEAM' VERBAL REALISATIONS

The article is devoted to the problem of lexicological peculiarities' definition in the nominattheams of «word combination + univerb» type field. The alternative decision of this problem is given.

Keywords: nominattheam, univerb, polysemy, monosemy, homonymy, synonymy, anthonymy.

²⁸ Фомина М. И. Зазнач, праця.— С. 139.

МОДЕЛЮВАННЯ МЕРОНІМІЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У ЛЕКСИЧНІЙ СИСТЕМІ МОВИ

У пропонованій статті досліджуються меронімічні відношення (відношення між частиною та цілим) у німецькій та англійській мовах. Значну увагу приділено кореляціям між структурною та семантичною організацією меронімів (позначень частин цілого), закономірностям їхнього семантичного розвитку. Висвітлено особливості категоризації відношень між частиною та цілим носіями досліджуваних мов, визначено основні принципи формування меронімії, її вирізнення з-поміж інших видів семантичних зв'язків у лексичній системі мови.

Ключові слова: меронім, меронімія, полісемія, метафора, метонімія, структурно-семантичний тип.

Відношення між частиною та цілим (меронімія) є одним з фундаментальних логічних відношень, на яких ґрунтується сприйняття людиною дійсності. Меронімічні відношення в мові інтерпретуються в цьому дослідженні як стрижневі та системоутворювальні, їхнє вивчення розглядається як можливість моделювання одного з найважливіших чинників існування парадигматичних відношень у мові та прогнозування динаміки лексичної системи загалом. Тестування адекватності пропонованої методологічної бази дослідження перекоонує в необхідності комплексного підходу до вивчення різних типів семантичних відношень у мові та виведення закономірностей їхнього функціонування.

Мета пропонованої розвідки полягає у визначенні структурно-семантичних особливостей меронімів (найменувань частин цілого) у німецькій та англійській мовах (нім. *Ast*, англ. *branch* «гілка (дерева)»; нім. *Ohr*, англ. *ear* «вухо»; нім. *Teil* «частина», *Stück* «шматок», *Element* «елемент», англ. *part* «частина», *piece* «шматок» і под.), розробленні моделі їхнього системного опису, виявленні закономірностей формування та семантичного розвитку.

Характеристика системи меронімів є важливою для виявлення регулярних семантичних зв'язків між лексичними одиницями в лексичному фонді мови, класифікації моделей розвитку їхньої полісемії, для визначення корелятивного характеру відношень між їхньою структурною та семантичною організацією.

Попри той факт, що відношення між частиною та цілим завжди перебували в центрі уваги філософії¹, викликали великий інтерес з боку формальної логіки та математики², лінгвістика тривалий час не вважала цей тип відношень релевантним для вирішення питань вивчення лексичної системи мови. Лише

¹ *Aristotle*. The Metaphysics.— London ; New York, 1912.— 473 p.; Platon Parmenides. Griechisch / Deutsch.— Stuttgart, 1987.— 207 S.

² *RidderL*. Mereologie. Ein Beitrag zur Ontologie und Erkenntnisstheorie.— Frankfurt am Main, 2002,— S. 3.

нещодавно меронімія привернула увагу лінгвістів з погляду вивчення семантичних відношень у мові³. Отже, мероніми не були предметом окремого лінгвістичного дослідження як лексична підсистема, що становить значний шар базової лексики; їхні структурно-семантичні особливості не розглядалися комплексно на матеріалі повного мовного корпусу.

Відношення між частиною та цілим має логіко-філософське обґрунтування, про що свідчать логічні аксіоми, які описують їхню природу та стверджують універсальний характер цих відношень у реальній дійсності, їхній визначальний характер для пізнавальної діяльності людини. Серед аксіоматичних характеристик відношень між частиною та цілим у формальній логіці наявні такі постулати⁴: (EXIST (аксіома існування): $a < b$ (якщо a є частиною b), тоді a та b існують; ASYM (аксіома асиметрії): коли $a < b$, тоді не може бути $b < a$; TRANS (аксіома транзитивності): якщо $a < b$, а також $b < c$, то $a < c$ (тобто якщо a є частиною b , а b у свою чергу є частиною c , тоді a є також частиною c); SUPPL (аксіома існування додаткових частин): якщо $a < b$, тоді $c < b$, тому не існує $x < a$, так само як і $x < c$ (тобто якщо a є частиною b , b має частину c , то не існує x , який би був частиною a та c , тоді b має частину c , не пов'язану з a); аксіома екстенсionalità: якщо для a та b та будь-якого x діє $x < a$, коли $x < b$, тоді $a = b$).

Важливим аспектом розгляду меронімічних відношень має бути вирізнення меронімії серед інших видів семантичних відношень у мові, відмежування її від гіпо-гіперонімії, посесивних відношень. Гіпо-гіперонімія є типом відношень підпорядкування одного поняття іншому на базі поняттєвого включення: видове позначення підпорядковується родовому. Вид може репрезентувати рід, бути його окремим схематичним прикладом⁵. Меронімічні відношення відрізняються від гіпо-гіперонімічних тим, що принцип транзитивності (включення поняття нижчого рангу до вищого) може порушуватися^{6 7}. У більшості вітчизняних розвідок зауважується, що категорії посесивності та меронімії перехрещуються. Так, семантика найменувань частин тіла встановлюється як через відношення між частиною та цілим, так і через посесивне відношення¹. Меронімія визначає тип відношення частини до цілого як необхідного, невідчужуваного складника, без якого ціле не може функціонувати, посесивні відношення характеризуються можливістю їхнього припинення⁸. Меронімія охоплює значно ширший обсяг відношень між конкретними та абстрактними сутностями в межах співвідношення між частиною та цілим. Відношення меронімії розглядається в цій статті як таке, що може в певних випад-

³ Iris M. A., Litovitz B. E., Evens M. Problems of the part-whole relation // Relational model of the lexicon. Representing knowledge in semantic networks.— Cambridge; New-York et al., 1988.— P. 261-287; Winston M. E., Chaffin R., Herrmann D. Taxonomy of part-whole relations // Cognitive Science: a multidisciplinary jourm.— 1987.— Vol. 11.— P. 417-444; Lutz C. Untersuchungen zu Teil-Ganzes Relationen. Modellierungsanforderungen und Realisierung in Beschreibungslogiken.—Hamburg, 1996.— Mitteilung 258.— 79 S.; Moltmann F. Parts and wholes in semantics.— New York ; Oxford, 1997.— 254 p.; Tversky B. Where partonomies and taxonomies meet // Meanings and Prototypes. Studies in linguistic categorisation, 1990.— London; New York.— P. 334—344.

⁴ Gerstl P., Pribbenow S. Midwinters, end games and body parts. A classification of part-whole relations // Parts and wholes. Integrity and Granularity.— Hamburg, 1995.— B. 49.— S. 31.

⁵ Blank A. Einführung in die lexikalische Semantik für Romanisten.—Tübingen, 2001.— S.31.

⁶ Материнська О. В. Меронімічні відношення в лексичній системі німецької та англійської мов // Типологічні, зіставні, діахронічні дослідження.— Донецьк, 2012.— Т. 8. — С. 30-31.

⁷ Головачева А. В. К вопросу о соотношении категорий неотчуждаемости и определенности // Славянское и балканское языкознание. Проблемы диалектологии, категория посесивности.— М., 1986.— С. 194.

⁸ Heine B. Possession. Cognitive sources, forces and grammaticalisation // Cambridge Studies in Linguistics.— Cambridge, 1997.— Vol. 83.— P. 20.

ках інтегрувати до переліку своїх типів відношення посесивності, але суттєво відрізняється від нього за своїми характеристиками.

Емпіричним матеріалом дослідження є лексеми на позначення частин цілого (мероніми) в німецькій та англійській мовах та їхні лексико-семантичні варіанти (ЛСВ), отримані шляхом суцільної вибірки з репрезентативних тлумачних та перекладних словників німецької та англійської мов. Було використано також тематичні, ідеографічні, етимологічні словники, електронні бази даних, енциклопедичні джерела. Загальний обсяг вибірки становить 4730 лексичних одиниць (6098 ЛСВ) у німецькій мові та 1888 лексичних одиниць (6091 ЛСВ) у англійській мові. Отже, у двох досліджуваних мовах проаналізовано 6618 лексичних одиниць, загальна кількість їхніх значень становить 12 189 ЛСВ.

До досліджуваного корпусу меронімів було включено лексичні одиниці, які наявні у словниках стандартної / літературної мови та не є вузькотермінологічними чи стилістично маркованими одиницями. Розмовна лексика не перебувала у фокусі дослідження, утім урахувалися випадки, коли відбувся перенос за моделлю метафори чи метонімії до одиниць розмовного стилю з меронімів, які за своїм основним значенням належать до загальноживаної літературної лексики. Дібрано лексичні одиниці, які містять базові семантичні ознаки меронімів поза визначеним контекстом, оскільки за допомогою контексту до меронімів можна віднести численні немеронімічні лексеми.

Розбіжності в кількості досліджуваних меронімів у німецькій та англійській мовах пояснюються тим фактом, що значна кількість композитів, зафіксованих у німецькій мові, в англійській передається описовими словосполученнями з прийменником *of* або ж поєднанням іменника з прикметником у функції атрибута: нім. *Lungenspitze*, англ. *apex of the lung* «верхівка легень», нім. *Hauptteil*, англ. *main, principal part* «головна, основна частина». Такі словосполучення належать до так званих *ad hoc* утворень, їх не було включено до матеріалу дослідження, оскільки їхня кількість є майже необмеженою.

Весь корпус досліджуваного матеріалу розподілено за десятьма тематичними групами. Тематична класифікація меронімів спирається на загальноприйняті синоптичні схеми лексичного складу мови⁹, тезаурусні словники лексики німецької та англійської мов^{10 11}. До тематичного складу меронімічної лексики належать такі тематичні групи (ТГ):

1) соматизми (найменування частин тіла людини та тварини¹²): нім. *Ohr*, англ. *ear* «вухо», нім. *Pfote*, англ. *paw* «лапа»; 2) найменування частин живої природи (рослин): нім. *Ast*, англ. *branch* «гілка»; 3) найменування частин неживої природи: нім. *Ufer* «берег», англ. *riverside* «берег річки»; 4) найменування частин артефактів (частин споруд): нім. *Hauswand*, англ. *wall* «стіна будинку»; частин предметів побуту, а саме частин посуду: нім. *Henkel* «руків'я (посудини)» і под., англ. *bottleneck* «шийка пляшки»; меблів: нім. *Tischbein* «ніжка стола», англ. *tabletop* «поверхня столу»; інструментів, зброї: нім. *Klinge*, англ. *blade* «клинець»; одягу, взуття: нім. *Ärme*, англ. *sleeve* «рукав»; різних предметів: нім. *Rahmen*, англ. *frame* «рамка»; транспорту (частини літака, корабля, потяга, авто): нім. *Radkappe*, англ. *hubcap* «ковпак колеса» та ін.; 5) найменування частин сукупностей: нім. *Gemeindeglied* «член громади», англ. *delegate* «делегат»; 6) позначення поняття «частина»: нім. *Stück* «шматок», англ. *part* «частина», *piece* «шматок»; 7) квантитативні мероніми: нім. *Drittel* «третина», англ. *quater* «чверть»; 8) локативні мероніми: нім. *Zipfel* «гострий або звужений кінчик», англ. *tip* «кінець, кінчик (пальця, язика, сигари)»; 9) темпоральні мероніми: нім. *Vormittag* «час до полудня», англ. *midday* «полудень»; 10) найменування частин процесів: нім. *Schlussphase* «заклучна стадія», англ. *closure* «завершення (як фаза)».

⁹ Domseiff F. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen.—Berlin; New-York, 2004.—933 S.

¹⁰ The Oxford-Duden Pictorial German and English Dictionary.—Oxford, 1994.—677 p.; Random House Roget's thesaurus.—New York, 1996.—691 p.; Fischer W. Englischer Wortschatz nach Sachgruppen.—Göttingen, 1972.—237 S.

¹¹ Materynska O. Typologie der Körperteilbenennungen / Danziger Beiträge zur Germanistik.—Frankfurt am Main u. a., 2012.—Bd 41.—246 S.

З погляду структурної організації у німецькій мові переважають моделі, за якими утворюються композити (3752 ЛО), наприклад, двокомпонентні композити (3488 ЛО, нім. *Bestandteil* «складова частина») порівняно із симплексами (322 ЛО, наприклад, нім. *Dach* «дах, стріха, покрівля») та моделями морфологічного словотворення (653 ЛО, наприклад, нім. *Hinterfront* «задній фронт, задній бік будинку» утворено за допомогою префіксоїда *Hinter-*). В англійській мові симплекси (506 ЛО, наприклад, англ. *roof* «дах, стріха, покрівля») та моделі морфологічного словотворення (686 ЛО) домінують над кількістю композитних утворень (696 ЛО), наприклад, англ. *segment* «сегмент, частина» (утворено за суфіксальною моделлю). Важливу роль у формуванні меронімів відіграють процеси імпліцитної деривації (безафіксного словотворення або конверсії). Ця модель найпродуктивніша в англійській мові. Особливістю структури меронімів, утворених за моделлю конверсії в англійській мові, є можливість субстантивації фразових дієслів, словосполучень з прийменником, напр.: англ. *Штур* «загорнута частина одягу» — від фразового дієслова *to turn up* «загинати», *offcut* «відрізаний шматок» — від дієслова *to cut off* «відрізати».

Більшість меронімів — двокомпонентних детермінативних композитів — виникла як комбінація іменникових основ (нім. *Dachboden* «горище», *riverbed* «річище»), що належать до різних тематичних груп меронімів та характеризуються високим семантичним і словотворчим потенціалом. Функціонально-семантичне навантаження словотворчих формантів під час утворення меронімів безпосередньо впливає на їхню вмотивованість. Комбінація семантичних ознак у їхньому значенні, зумовлена стереотипами сприйняття та сегментації поняття цілого та його частини, відбивається на продуктивності конкретних моделей їхнього формування.

Префіксоїди зі значенням розташування в просторі беруть участь у творенні найменувань частин артефактів, соматизмів, локативних, темпоральних меронімів, меронімів на позначення поняття «частина» тощо, напр.: нім. *Hintertür* «задні двері», англ. *foredeck* «передня частина головної палуби». Зменшувальні суфікси, як правило, використовуються при утворенні меронімів, що містять у своїй семантичній структурі ознаки малого розміру, низької вартості або ж деформованості, напр.: нім. *Schnipsel*, *Schnippel* «шматочок, клаптик», англ. *clodlet* «брилка (землі)», *globulet* «краплинка».

Комбінація семантичних ознак, що визначає семантичну структуру основного значення меронімів дозволяє виокремити корелятивні відношення між ними. Кваліфікативна ознака, що розкриває належність до цілого, є інтегральною та фіксується у значенні всіх досліджуваних меронімів; вона визначає також інші диференційні ознаки залежно від виду цілого. Семантична ознака належності до визначеного цілого реалізується за такими типами: а) меронім позначає частину, компонент складного конкретного цілого або ж частину певного поняття (нім. *Hemddrmel* «рукав сорочки»); б) меронім позначає частину, компонент певного виду конкретного цілого або ж виду певних понять (нім. *Griff* «руків'я (різних інструментів)»); в) меронім позначає частину будь-якого цілого (нім. *Teii*, англ. *part* «частина», нім. *Stiick*, англ. *piece* «шматок»).

Функціональна ознака зумовлена належністю позначуваної частини переважно до конкретного цілого і зазвичай поєднується з такими семантичними ознаками, як «форма», «розмір», «субстанція», «локативність» тощо. Ознака «кількість» має конкретну та узагальнену реалізацію. Так, для соматизмів характерна наявність парності / непарності певних частин тіла (нім. *Auge* «око» характеризується парністю), для квантитативних меронімів властива ознака

визначеної кількості в позначень, що належать до метричної системи (нім. *Viertel* «чверть»), та ознаки невизначеної (великої / малої) кількості, наприклад, англ. *share* «частка (майнова або ін.)».

Комбінація семантичних ознак у семантичній структурі мероніма «частина» + «форма» + «субстанція» є ідентифікувальною щодо цілого (нім. *Marmortreppe* «мармурові сходи»), натомість комбінація семантичних ознак у семантичній структурі мероніма «частина» + «локативна» ознака не є такою (нім. *Vorderteil*, англ. *forepart* «передня частина»).

Наявність ознаки відчужуваності зумовлює виникнення семи «тип виокремлення частини з цілого», наприклад, відрізна певним інструментом частина (нім. *Schnitz* «скіпка, остружок», *Scheibe* «скибка, шматок», англ. *offcut* «відрізаний шматок», *cutout* «вирізаний, відрізаний шматок»), відірвана частина (нім. *Abrift* «відривна частина (чогось)» тощо).

Семантична ознака деформованості часто комбінується із семантичною ознакою оцінності, а саме неважливості деформованої частини: нім. *Fetzen* «кляпот» тлумачиться як «нерівно обірваний кляпот матеріалу, тканини, паперу, частина, яка втратила зв'язок з іншими частинами».

Внутрішньосистемні корелятивні відношення меронімів характеризуються наявністю низки семантичних переходів з однієї тематичної групи меронімів до іншої, а також до немеронімічної лексики. Така трансформація здійснюється двома шляхами:

1) шляхом розвитку полісемії меронімів, коли у своєму переносному значенні вони позначають частину з іншої тематичної групи меронімів (нім. *Nase*, англ. *nose* «ніс» (соматизм) -> «ніс як частина певного артефакту (посуду, передня частина літака, авто та ін.)» або навіть переходять до класу немеронімічної лексики на позначення тварин або людини (нім. *Nase* «вид риби (подуст)», англ. *nose* «інформатор»);

2) шляхом використання базових кореневих мотиваційних основ з певних ТГ меронімів для формування композитів (із семантичним зсувом значення) у межах інших тематичних груп меронімічної — нім. *Bergriicken* «гірський кряж, верхня лінія, край гірського хребта», англ. *bayhead* «голова, віддалений район бухти» (соматизм -> ТГ найменувань частин неживої природи) та немеронімічної лексики — нім. *Kuhkopf* (букв. «голова корови», зневажливо «дурна людина») (соматизм -> ТГ позначень людини), англ. *hammerhead* (букв. «голова молотка») «молот-риба»; англ. *pigfoot* (букв. «нога свині») «риба, скорпена, морський йорж» (соматизм -> ТГ позначень видів тварин / риб). Комбінування таких основ можливе також у межах однієї ТГ, напр.: нім. *Türklinke* «ручка дверей», англ. *hubcap* «ковпак колеса» (сполучення двох позначень найменувань частин артефактів).

Найбільшим потенціалом для формування меронімічної та немеронімічної лексики, крім безпосередньо найменувань поняття «частина», які можуть брати участь у формуванні меронімів усіх виділених тематичних груп, відзначаються соматизми та найменування частин артефактів. Низьким потенціалом щодо утворення композитів характеризуються найменування частин процесів, сукупностей, темпоральні мероніми, найменування частин неживої природи. Цей факт виглядає цілком логічним, адже мероніми з абстрактним значенням упорядковують перш за все ментальний світ людини і менше мають відношення до матеріального світу, який є джерелом безлічі порівнянь під час формування меронімів на позначення частин конкретних об'єктів. Все це природно створює підґрунтя для розвитку численних метафор антропоморфного типу, а також можливостей для найменування цілого на підставі метонімічних переносів значення.

Соматизми мають великий словотворчий потенціал у системі меронімів, у якій вони виконують інтегративну функцію. Так, за допомогою основ-соматизмів утворюються найменування частин артефактів, частин рослин, частин неживої природи і под.: англ. *riverhead* (букв. «голова річки») «витік річки». Можна стверджувати, що людина персоніфікує частини неживої природи та рослин, за рахунок метафори створює їхні образи, подібні до людських; наприклад, у німецькій мові зафіксовано такі позначення частин скелі: нім. *Bergriicken* (букв. «спина скелі») «гірський кряж, верхня лінія, край гірського хребта», нім. *Bergnase* («букв. ніс скелі») «виступ скелі», нім. *Bergfuß* (букв. «нога скелі») «підніжжя скелі».

Семантична класифікація меронімів-комполітів за типом семантичного відношення між їхніми компонентами ґрунтується на виведенні формули тлумачення для кожного семантичного типу на підставі проаналізованого емпіричного матеріалу. Враховано досвід дослідження комполітів за схемою Х. Вельмана, Л. Ортнер у німецькій мові, Х. Шоу у німецькій та англійській мовах та багатьох інших лінгвістів¹². У найменуванні кожного типу міститься загальна назва та конкретний підтип семантичної організації комполіта (за семантичною роллю компонента *A*). У формулах тлумачення використано літеру *A* на позначення лівого й літеру *B* — правого (зазвичай основного) компонента комполіта та визначено їхні семантичні ролі у складі комполіта. Додатково використано символічні позначення суб'єкта певної дії (агенса) та *Y* — об'єкта певної дії або ж пацієнта (залежно від семантичної ролі). Зафіксовано десять основних семантичних типів детермінативних меронімів-комполітів: партитивні, атрибутивні, екзистенційні, локативні, темпоральні, орнативні, бенефактивні, агентивні, каузативні. Домінуючими семантичними типами в обох досліджуваних мовах є партитивний та акціональний типи, схему тлумачення яких подано нижче.

Партитивні мероніми-комполіти позначають певне поняття за його партитивним зв'язком з ієрархічно вищим поняттям, характеризуються відношенням включення, мають такі підтипи:

- а) «ціле — частина» («*B* належить до *A*», «*A* має *B*», «*B* є частиною *A*»): нім. *Schwalbenschwanz* «хвіст ластівки», англ. *potsherd* «глиняний черепок»;
- б) «частина — ціле» («*A* належить до *B*», «*B* має *A*», «*A* є частиною *B*»); у комполітах цього семантичного типу акцент пересувається на компонент *A*: нім. *Dreiviertelstunde* «чверть години, квартал», англ. *noonday* «середина дня»;
- в) «матеріал / субстанція, з якої складається частина — позначення частини» («*L*-матеріал, з якого складається *B*»): нім. *Glaswand* «скляна стіна», *Holzsplitter* «скіпка деревини».

Акціональні мероніми-комполіти позначають частину за об'єктом дії або за дією («Хвпливає на об'єкт / виконує певну дію над об'єктом^»; «*B* характеризується дією *A*, функціонує, виконуючи дію *A*»), Мероніми демонструють такі різновиди цього семантичного типу:

¹² Ortner L. Substantivkomposita // Deutsche Wortbildung : Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache.— Berlin ; New York, 1991.— Bd 79. T. 4.— 863 S.; Wellmann H. Deutsche Wortbildung in europäischer Beziigen — Auswertung einer Bibliographie zur historischen Wortbildung // Praxis- und Integrationsfelder der Wortbildungsforschung.— Heidelberg, 2000.— S. 280-298; Shaw H. J. Motivierte Komposita in der deutschen und englischen gegenwärtigen Sprache // Tübinger Beiträge zur Linguistik.— Tübingen, 1979.— Bd 118.— S. 51; Kürschner W. Zur syntaktischen Beschreibung deutscher Nominalkomposita. Auf der Grundlage generativer Transformationsgrammatiken // Linguistische Arbeiten.— Tübingen, 1974.— Bd 18.— 228 S.; Kastovsky D. Wortbildung und Semantik.— Diisseldorf; Bern ; Miinchen, 1982.— 334 S.

а) «афікований об'єкт — позначення частини», цей тип можна записати формулою «Хвпливає на об'єкт А / виконує певну дію над об'єктом А, використовуючи В», напр.: нім. *Bierabend* «вечір, у який п'ють пиво, вечірка», англ. *plateroom* «кімната, у якій зберігається посуд». Додатково мероніми-композиції цього типу можуть мати рестриктивне значення, коли «Хвпливає тільки на об'єкт А, виконує певну дію тільки над об'єктом А у час / місці В», наприклад, *Obsttag* «день, у який їдять тільки овочі»; пермісивне значення у випадку, коли «Х може впливати на об'єкт А / виконувати певну дію над об'єктом А у час В / місці В», наприклад, *Zigarettenpause* «пауза, під час якої можна палити» та ін.;

б) «ефікований об'єкт (продукт) — позначення частини» («Б є джерелом виникнення А», «Х виготовляє А з В», «В є сировиною для виготовлення А»), напр.: нім. *Hemdenstoff* «тканина, з якої виготовляють сорочки», англ. *broomwood* «деревина, з якої виготовляють мітли»;

в) «дія — частина» («В — частина, призначена для виконання дії А», «В характеризується дією А, функціонує, виконуючи дію А»), напр.: нім. *Bauelement, Bauteil* «будівельна деталь», *Bindeglied* «поєднувальна частина». Як компоненти виступають віддієслівні іменні основи або ж дієслівні основи. Такі композиції також можуть мати додаткові значення, наприклад, темпоральні мероніми-композиції цього типу характеризуються додатковим прескриптивним значенням (нім. *Zahlungstermin* «термін, у який Х має, сплатити 7», англ. *bedtime* «час лягати спати») або ж перфективним («Х виконав дію А в час / місці В / дія А відбулася у час / місці В»), напр.: *Geburtsjahr* «рік народження», англ. *birthday* «день народження» та ін.

Превалювання партитивних композицій спостерігається передусім у тематичних групах найменувань частин артефактів, частин тіла (соматизмів) та найменувань темпоральних понять.

Можна виділити такі способи вираження цілого в найменуванні частини:

а) ціле експліковане в найменуванні частини — здебільшого йдеться про мероніми, які є детермінативними композиціями, а саме партитивними композиціями (нім. *Bettkante* «край ліжка», англ. *needlepoint* «вістря голки», *barrelhead* «дно бочки», *Zugspitze* «голова потяга»), орнативними (нім. *Fltigel-fenster* «вікно зі стулками», англ. *pressroom* «друкарський цех, устаткований друкарськими пресами»), акціональними композиціями за типом «ефікований об'єкт (продукт) — матеріал» (нім. *Mantelstoff* «тканина, з якої виготовляють пальто», англ. *bowwood* «деревина, з якої виготовляли луки» — загальна кількість 1291 ЛО в німецькій мові (27,3 % від загальної кількості меронімів у німецькій мові) та 270 ЛО в англійській (14,3 % від загальної кількості меронімів у англійській мові відповідно), більша кількість експліцитного вираження цілого в найменуванні частини в німецькій мові пояснюється більшою кількістю композитних утворень-меронімів у ній;

б) прототипічне ціле наявне в найменуванні частини імпліцитно, напр.: нім. *Epilog* «епілог (певного твору, п'єси тощо)», *handle* «ручка, руків'я держак (інструмента)»; у таких позначеннях частин артефактів холонім формально відсутній у структурі номінації, але на семантичному рівні він є та легко відновлюється шляхом трансформації, коли для тлумачення певного мероніма необхідно додати позначення цілого 3217 ЛО (68 %) у німецькій та 1478 ЛО (78,3 %) в англійській мовах;

в) ціле не виражене в номінації частини ані експліцитно, ані імпліцитно, кількість таких одиниць серед меронімів є незначною: 222 ЛО (4,7 %) у німецькій та 140 ЛО (7,4 %) в англійській мовах; мероніми цього типу зафіксовано серед найменувань частин матеріалів, з яких щось виробляється (напр.:

нім. *Substanz* «субстанція, матерія», англ. *substance* «субстанція, матерія»), загальних позначень частини (нім. *Teil* «частина», *Stück* «шматок», англ. *part* «частина (будь-якого цілого)», *piece* «шматок, частина (будь-якого цілого)»).

Закономірності семантичного розвитку меронімічної лексики визначаються корелятивним типом відношення меронімії та полісемії, оскільки виокремлення ознаки «партитивність» передбачає постійну динаміку семантичної структури найменувань частин у напрямку позначення їхнього цілого на підставі метонімічних моделей за суміжністю (напр.: нім. *Kopf*, англ. *head* (букв. «голова») «керівник») та метафоричних переносів на позначення інших частин цілого або ж цілого за асоціативною подібністю (нім. *Flügel*, англ. *wing* (букв. «крило птаха») «крило будівлі, літака, авто», англ. *hunk* (букв. «великий кусок, шмат») «привабливий сильний чоловік»),

Меронімам, як у німецькій, так і в англійській мові властивий розвиток полісемії, але рівень полісемії меронімів (співвідношення кількості значень і кількості лексем, що їх передають) у німецькій мові (1,29) є значно нижчим, ніж рівень полісемії меронімів у англійській мові (3,2). Це пояснюється передусім більшою кількістю меронімів-комполітів у німецькій мові, що робить такі позначення цілого вузькоспецифічними за семантичним обсягом та перевагою морфологічних моделей словотворення в англійській мові. Високим рівнем полісемії в німецькій мові характеризуються мероніми, які належать до тематичних груп найменувань частин живої природи (рослин), соматизмів, загальних позначень поняття «частина», в англійській мові — це мероніми у складі тематичних груп соматизмів, найменувань поняття «частина», частин сукупностей, локативних меронімів. Тільки визначивши підстави формування нових значень меронімів, можна виявити основні тенденції їхнього семантичного розвитку.

Серед основних метафоричних моделей розвитку полісемії меронімів (688 ЛСВ у німецькій та 2193 в англійській мовах) домінують переноси з позначення частини конкретного цілого або ж певного поняття на позначення: 1) частини іншого об'єкта за асоціативною подібністю, аналогією (200 ЛСВ у німецькій та 727 в англійській мовах), напр.: нім. *Balkon*, англ. *balcony* («балкон будівлі») «балкон (театральний)»; 2) позначення абстрактного поняття (139 ЛСВ у німецькій та 555 в англійській мовах), напр.: нім. *Deckung* (букв. «покрівля, покриття») «захист, приховування протиправних дій», нім. *Fassade*, англ. *facade* (букв. «фасад будівлі») «зовнішня сторона, показовий бік справи, людини»; 3) позначення частини тіла (соматизм) (115 ЛСВ у німецькій та 295 в англійській мовах): нім. *Rad* (букв. «колесо (частина транспорту)») «віялоподібний хвіст птаха», *barb* (букв. «вістря; колючка; зубець (стріли, рибальського гачка)») «вусики (деяких риб)»; 4) позначення цілого (89 ЛСВ у німецькій та 184 в англійській мовах), наприклад, людини, тварини, рослини: нім. *Brocken* (букв. «уламок неправильної форми») «кремезна людина», англ. *clod* (букв. «грудка, брила») «телепень, йолоп, дурень» тощо.

Серед основних метонімічних моделей розвитку полісемії меронімів (680 ЛСВ у німецькій та 2010 в англійській мовах) виявлено переноси з найменування частини конкретного цілого або ж певного поняття на позначення: 1) іншої частини цього об'єкта / поняття за суміжністю — *Bauch* (букв. «живіт»), «шлунок», англ. *shank* (букв. «гомілка») «нога» (200 ЛСВ у німецькій та 499 в англійській мовах); 2) цілого (71 ЛСВ у німецькій та 154 в англійській мовах) — людини або ж тварини за моделлю синекдохи: англ. *hoof* (букв. «рапиця») «копитна тварина» тощо.

Категоризація відношень між частиною та цілим у німецькій та англійській мовах безпосередньо впливає на їхній семантичний потенціал. Вплив національно-культурної специфіки на формування моделей конкретних семантичних типів меронімів та на розвиток їхньої полісемії реалізується в деяких стереотипах щодо сприйняття та сегментації цілого носіями німецької та англійської мов, які зумовлені їхнім менталітетом, соціальним устроєм та історичним перебігом подій.

Спільним для обох досліджуваних мов є формування в межах уявлень людини про своє тіло системи «наївної», ненаукової анатомії, унаслідок чого соматизми стають потужним джерелом поповнення лексики шляхом семантичної деривації (антропоморфної метафори) та метонімії, наприклад, нім. *Herz*, англ. *heart* (букв. «серце») має переносне значення «вмістилище почуттів, душа».

Важливим стереотипом для носіїв англійської мови є асоціація з найменуваннями частин будівель, що втілює ідею «мій дім — моя фортеця»; згідно з таким стереотипом усі несучі елементи конструкції, фундамент розвивають переносні значення, пов'язані з відчуттям стабільності, захищеності: англ. *tower* (букв. «вежа, башта»), *pillar* (букв. «стовп») «опора суспільства, надійна людина», *keystone* (букв. «замковий (ключовий) камінь (склепіння, арки)») «наріжний камінь; основний принцип».

Квантитативні мероніми тісно пов'язані з матеріальним побутом людини, оскільки на початку формування метричної системи людина використовувала параметри власного тіла, різні предмети та ємності, контейнери для вимірювання, напр.: нім. *Barrel*, англ. *barrel* (букв. «бочка») «барель, англійська ємність», англ. *bushel* (від середньоірландського *boss, bass* «долоня») «міра ємності фруктів, овочів і под.». В англійській мові фіксується значна кількість квантитативних позначень виміру ділянок землі, що сформувалися протягом історичного розвитку системи землеволодіння, наприклад застар. *hide* «гайда, ділянка, оброблювана родиною» (від дангл. *howan* «члени родини») ¹³.

Локативні мероніми в англійській мові демонструють важливість та глибину закоріненість у мові значення землі для людини. Зафіксовано велику кількість локативних меронімів на позначення частини простору за правом володіння, наслідування, за власником: англ. *husbandland* «ділянка, яку обробляє та на якій безпосередньо мешкає її власник на відміну від загальної території у володінні» (лексема *husband* раніше мала значення не «чоловік», а «власник, господар дом»).

Темпоральні мероніми в німецькій мові засвідчують стереотип важливості порядку та чіткості в розподілі часу, найдрібніших його сегментів. Це характеризує також темпоральні мероніми в англійській мові, утім, ступінь структурованості часового простору в німецькій мові є вищим (нім. *Zahlungstermin* «термін, у який *X* має сплатити *7*», *Wartezeit* «час очікування, час протягом якого *X* має зачекати», *Posttag* «день доставки пошти»).

Здійснене дослідження дозволяє сформулювати конкретні узагальнення щодо особливостей формування та семантичного розвитку системи меронімів у німецькій та англійській мовах у зіставному аспекті. Попри універсальність семантичних відношень між частиною та цілим навіть близькоспоріднені мови (німецька та англійська) засвідчують розбіжності в продуктивності окремих структурних типів та моделей, зумовлені відмінностями у способах реалізації відношення меронімії словотворчими засобами та засобами розвитку полісемії. Важливим фактором є також вплив національно-культурної специ-

¹³ Швачко С. О. Слова міри і ваги: лінгвокогнітивні аспекти.— Суми, 2008.— С. 21.

фіки на формування моделей конкретних структурних та семантичних типів меронімів.

У німецькій мові переважають морфолого-синтаксичні засоби утворення меронімів, а в англійській — морфологічні. Експліцитна деривація, у межах якої найпродуктивнішими є суфіксальні моделі формування меронімів, відзначається продуктивністю в обох досліджуваних мовах. Мероніми, утворені за допомогою префіксоїдів, значно переважають у німецькій мові. Важливу роль у формуванні меронімів відіграють процеси імпліцитної деривації (безафіксного словотворення або конверсії). Найпродуктивнішою ця модель є в англійській мові. Вплив структурної організації меронімів на їхній словотворчий та семантичний потенціал підтверджує дію принципу природної морфології або теорії маркованості, згідно з якою немарковані одиниці належать до найпродуктивніших та найчастотніших мовних типів. Так, саме мероніми, неускладнені словотворчими формантами, тобто немарковані одиниці, розвивають найвищий рівень полісемії, а мероніми-композиції, як марковані, мають вузькоспецифічні значення.

Між семантичними типами меронімів-композицій та їхнім словотворчим потенціалом фіксуються корелятивні відношення. Найпродуктивнішими семантичними типами, за якими утворюються ендоцентричні та екзоцентричні композиції, що належать до меронімічної та немеронімічної лексики, є партитивний та акціональний семантичні типи. Серед мотиваційних основ найвищою продуктивністю характеризуються мероніми на позначення поняття «частина», соматизми та найменування частин артефактів.

Про базовість семантичного відношення між частиною та цілим у мові свідчить система регулярних моделей метафоричних та метонімічних переносів під час розвитку полісемії меронімів, їхнього утворення. Такі переноси мають антропоморфний характер і свідчать про категоризацію дійсності людиною через призму свого власного сприйняття. Отже, можна стверджувати, що вся система семантичних взаємовідношень меронімів є наслідком антропоцентричного характеру лінгвокогнітивної діяльності людини.

Перспектива запропонованого дослідження полягає у можливості подальшого вивчення семантичних зв'язків у лексиці із застосуванням розробленого концептуального апарату.

(Донецьк)

O. V. MATERYNSKA

MODELLING OF THE MERONYMIC RELATIONS IN THE LEXICAL SYSTEM OF A LANGUAGE

This paper dwells upon the meronymic relations (Part-Whole relations) in English and German. The research highlights the interdependences between the structural and semantic peculiarities of meronyms (nouns denoting parts), traces the regularities of their semantic development. The categorization of the Part-Whole relations by the native speakers of the languages under analysis has been researched. The ways of the meronymic relations formation and their separation from other types of semantic relations in the lexical system have been revealed. The combinations of the semantic markers, identifying the whole, the polysemy development of meronyms by means of the metaphoric and metonymic transference have been singled out.

Keywords: meronym, meronymy, polysemy, metaphor, metonymy, structural and semantic type.

**УНІВЕРСИТЕТСКА УКРАЇНІСТИКА В АКТУАЛЬНИХ
ЕПІСТЕМАХ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА / За ред.**

Л. І. Шевченко

К. : ВПЦ «Київський університет», 2013.— 343 с.

Минулого, 2012-ого, року один з відомих в українському мовознавстві наукових центрів — кафедра історії та стилістики української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка — відзначив своє 20-річчя. Сьогодні лінгвісти та ширша наукова громадськість мають можливість ознайомитися з оглядово-підсумковим виданням кафедри «Університетська україністика в актуальних епістемах сучасного мовознавства» (автори Л. І. Шевченко, Д. В. Дергач, Д. Ю. Сазонов), підготованим до цього ювілею. Ювілейний зміст книги проектується на дослідницьку університетську традицію, досвід і досягнення в галузі національної лінгвістики. Укладачі видання, цілком слушно використовуючи важливий у науці принцип історизму, звертаються до джерел формування мовознавчої україністики в Київському університеті, що, як відомо, пов'язана з постатями не одного покоління дослідників. Саме це дозволяє логічно вибудовувати матеріал у хронології, про що свідчить перший розділ книги «Історія і сучасність кафедри історії та стилістики української мови в контексті наукових і дидактичних проблем» (с. 16-38) з відповідними структурними частинами, присвяченими як минулому, зокрема історії єдиної до 90-х років в університеті кафедри української мови, так і сучасному кафедрі.

Особлива увага звертається на повоєнний час, другу половину XX століття, коли на кафедрі працювали такі авторитетні українські мовознавці, як І. К. Білодід, П. П. Плющ, П. Д. Тимошенко, А. П. Коваль, А. П. Могила, В. В. Моренець та ін., активно розвиваючи, зокрема, історико-лінгвіс-

тичний і стилістичний напрями вітчизняної україністики. (Слід відразу зауважити, що у фокусі уваги ювілейного видання перебувають передусім ті напрями наукової та методичної діяльності колишньої кафедри української мови, які після поділу її 1992 р. на два структурні підрозділи лягли в основу діяльності саме кафедри історії та стилістики української мови, тому в огляді докладно не говориться про внесок в україністику таких широко відомих дослідників, як І. К. Кучеренко, що у 1966-1987 рр. був завідувачем кафедри, В. В. Коптілов).

Так, докладно характеризується відомий і настільний уже не для одного покоління мовознавців — викладачів і науковців підручник П. П. Плюща з історії української літературної мови, де автор висвітлює складну історію розвитку різних стилів і рівнів літературної мови (у зв'язку із загальнонародною мовою, соціальними й територіальними діалектами), пропонує її періодизацію, аналізує еволюцію її соціальних функцій у контексті часу й української культури загалом. Оригінальну концепцію розвитку літературної мови реалізовано в науковому доробку П. Д. Тимошенка — «Хрестоматії матеріалів з історії української літературної мови», працях, присвячених особливостям мови Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Андрія Малишка, Михайла Стельмаха та ін. Як відзначено в огляді, П. Д. Тимошенко «розвивав лінгвістичне знання з історичної граматики, фонології, морфології, лексикології, нормування, мовних контактів, історії українського мовознавства» (с. 18).

Автори ювілейного видання з глибокою повагою та гордістю вказують на результа-

ти фахового зростання майбутнього академіка НАН України директора Інституту мовознавства НАН України В. М. Русанівського, який навчався в Київському університеті й саме там під керівництвом П. Д. Тимошенка захистив кандидатську дисертацію. У своїх численних різножанрових публікаціях В. М. Русанівський творчо продовжує наукову традицію, започатковану своїми вчителями, а потім уже, як відзначають автори видання, і сам створює авторитетну у слов'янському світі традицію глибокого дослідження історії та сучасності літературної мови, що спирається на тонкий інструментальний аналіз її фактів. Університетські колеги підкреслюють особливий статус у вищій школі підручника В. М. Русанівського «Історія української літературної мови», в якому автор пропонує новаторський погляд на періодизацію розвитку літературної мови українського народу та докладно аргументує мовними фактами культурну історію українського слова.

Підкреслюються вагомі здобутки в галузі стилістики та культури української мови А. П. Коваль — її праця «Практична стилістика сучасної української мови», «Науковий стиль сучасної української літературної мови», «Культура ділового мовлення» та ін. Належним чином відзначено фаховий доробок А. П. Могили, який працював у галузях діалектології української мови, історії українського мовознавства, лексикології, був, зокрема, одним з укладачів широко відомого «Атласу української мови». В. В. Моренець, як відзначають автори видання, плідно працювала як дослідник української лінгвостилістики та історії літературної мови, старослов'янської мови, розробник лінгводидактики та методики викладання української мови.

Новий етап у розвитку кафедри розпочався зі здобуттям Україною незалежності, коли новий статус держави став визначати й статус української мови як державної мови країни, нормування та наукове опрацювання якої виявилось на той час як ніколи актуальним. У результаті створення 1992 р. на базі кафедри української мови двох самостійних кафедр «суспільно-історична ситуація й культурне відродження перших років незалежної української держави вможливили створення першої в Україні випускової кафедри історії української мови в Київському університеті» (с. 7). Колектив філологів — викладачів нової кафедри (у 1992-1997 рр. кафедрою завідував проф. О. І. Білодід, з 1997 р. нею завідує проф. Л. І. Шевченко) згуртований навколо проблемного завдання — науково поглиблювати знання про літературну мову українського народу, її історію, структур-

но-функціональні можливості, соціальний статус та перспективи розвитку, досліджувати «актуальні для культурного, освітнього й наукового простору нашої держави питання походження, розвитку української мови, її суспільних функцій, інтелектуальної та комунікативної перспективи» (с. 321).

З кінця 90-х рр. наукова діяльність кафедри активізується. Регулярно відбуваються захисти кандидатських і докторських дисертацій (на сьогодні всі викладачі кафедри мають науковий ступінь; за цей час докторами наук стали Л. І. Шевченко, 2002 р., О. І. Ніка, 2010 р., Л. П. Гнатюк, 2011 р.). Виходять у світ індивідуальні та колективні монографії, навчальні посібники та методичні розробки, словники, про що промовисто свідчать переліки наукової літератури кафедри, розташовані в рецензованому виданні у відповідних рубриках (с. 27-34).

Загалом можна з упевненістю стверджувати, що наукова результативність діяльності кафедри за двадцять років засвідчує успішний розвиток в українському мовознавстві таких напрямів, як історія літературної мови, лінгвостилістика, перекладна лексикографія. Кафедра достатньо відома також серед зарубіжних славістів, співпрацюючи з університетськими центрами Македонії, Польщі, Росії, Франції, Південної Кореї, Білорусі, Чехії, Австрії (с. 37). В аспірантурі при кафедрі готуються кадри славістів-україністів із-за кордону (на початку 2000-х років уже успішно захистили кандидатські дисертації дослідники з Польщі, Південної Кореї). Додаток до однієї з цих дисертацій — «Українсько-корейський словник» — видано в Сеулі як самостійну лексикографічну працю, першу в історії українсько-корейських культурних зв'язків.

Активна діяльність кафедри спостерігається й у впровадженні до навчального процесу принципово нових і важливих для сучасного філолога курсів, про що неодноразово зазначається на сторінках праці. Зокрема, йдеться про перший в Україні набір студентів на спеціалізацію «Медіа-лінгвістика», яка відкривається на кафедрі з 2013 року. На сьогодні група викладачів кафедри — Л. І. Шевченко, Д. В. Дергач, Д. Ю. Сизонов — уже опублікувала праці з цього напрямку: лексикографічне видання «Медіалінгвістика. Словник термінів і понять» (2013 р.), а також методичний комплекс зі спеціалізації «Медіа-лінгвістика» для студентів-філологів (2013 р.), покликанний організовувати навчальний процес та оптимізувати ступінь і рівень засвоєння студентами нового матеріалу на всіх етапах становлення філолога—від бакалаврату до завершення магістратури.

У другому розділі праці «Персоналії кафедри історії та стилістики української мови» (с. 39-105) представлена докладна наукова біографія кожного з викладачів сьогоденної кафедри із зазначенням етапів професійної діяльності, наукового ступеня та вченого звання, посади, державних відзнак, почесних звань (заслужений діяч науки і техніки України, відмінник освіти України).

Видання містить структуровану за жанрами (монографії, підручники, посібники, словники, навчально-методичні праці, статті, тези) та роками наукову бібліографію викладачів, що, безумовно, дозволяє схарактеризувати науковий потенціал і професійний рівень кожного з них, свідчить про постійну ритмічну роботу кафедри, а отже, засвідчує вплив університетських лінгвістів на розвиток вітчизняного мовознавства.

Серед безперечних досягнень кафедри історії та стилістики української мови слід обов'язково назвати періодичне видання (виходить двічі на рік) уже відомого в мовознавчому середовищі збірника наукових праць «Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика», аналізу матеріалів якого присвячений третій розділ рецензованої праці (с. 120-202). Кафедральний збірник є сертифікованим фаховим виданням з лінгвістичної проблематики, що входить до списку ДАК Міністерства освіти і науки України та розрахований «на фахівців спеціальних філологічних, філософських, історичних дисциплін, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів України» (с. 120). Авторитетність і наукова продуктивність збірника підтверджується, зокрема, складом редакційної колегії, до якої входять і відомі в славистиці фахівці — такі, як академік НАН України Г. П. Півторак, чл.-кор. НАН України С. Я. Ермоленко та ін. Головним редактором збірника від часу його заснування є проф. Л. І. Шевченко. У рецензованому ювілейному виданні подано перелік відомих мовознавців та інших науковців, праці яких бачимо у збірнику, зокрема академіків Національної академії наук України О. С. Онищенко, В. А. Широкова, академіків Македонської академії наук і мистецтв П. Хр. Ілієвського, М. Гурчинова, Г. Тодоровського, професорів Київського університету О. С. Снитко, Л. І. Шевченко, А. К. Мойсеєнка, Н. В. Слухай, С. К. Росовецького та ін., інших наукових центрів та університетів України — Б. М. Ажнюка, Ф. С. Бацевича, Г. М. Вокальчук, М. І. Зубова, Л. А. Лисиченко та ін. Логічним у структурі видання видається також не тільки розміщення переліку статей за рубриками, а й їх змістове наповнення у формі анотацій і

ключових слів, що дозволяє читачам рецензованого ювілейного видання зорієнтуватися у процесі добору необхідного матеріалу при написанні наукових праць.

Усе це переконливо засвідчує фахову зрілість колективу кафедри, узгодженість принципів його роботи з традиціями та ідеями різних шкіл у мовознавчій україністиці та славистиці. На це вказує також увага укладачів видання до матеріалів Міжнародних з'їздів славистів, Днів науки України в Македонії, Днів науки Македонії в Україні, Міжнародних днів слов'янської писемності та ін.

У рецензованому ювілейному виданні є повний перелік книжкових публікацій кафедри, диференційованих за жанрами й типами, що супроводжується деталізованою анотацією до кожного видання. Запропонована модель презентації інформації видається нам досить вдалою, особливо коли йдеться про праці рецензованого типу, оскільки вони передбачають представлення основних досягнень наукової діяльності, з увагою до її результатів, пріоритетів і, що не менш важливо, перспектив.

Названі та узагальнено прокоментовані в перших трьох розділах напрями фахової діяльності кафедри історії та стилістики української мови логічно підтверджуються в достатньо репрезентативних щодо їх авторів наукових публікаціях викладачів, розміщених у четвертому розділі «Дискусійні наукові проблеми в текстах викладачів кафедри історії та стилістики української мови» (с. 202-320). Статті індивідуалізують наукові зацікавлення кожного, а також формують уявлення про відповідний фаховий портрет кафедри загалом.

На окрему увагу заслуговують цікаві як для наукового видання знахідки — висловлені з нагоди ювілею як досвідченими, так і молодими колегами з усієї України привітання та побажання, що розміщені по всій книзі. Вони стосуються як загальної характеристики діяльності кафедри за перші двадцять років, так і її окремих представників, а також окреслення перспектив, спрямованих на розвиток нашої науки. Цей прогностичний аспект є логічним завершенням ювілейного видання, яке ставить, без сумніву, лише три крапки в роботі колективу кафедри. Адже у процесі творення перебувають нові напрями наукової діяльності кафедри, готуються нові докторські та кандидатські дисертації, у планах на найближче майбутнє «чекають свого обговорення й публікації нові підручники та посібники із нормативних та спеціальних дисциплін кафедри, ще не опрацьовані перспективні наукові теми, авторські тексти наших викладачів і студентів» (с. 322), робота «над двомовними й багатомовними словни-

ками фахової термінології, що дозволило б різним галузям знання коректно послуговуватися вибудованим на наукових засадах українським термінорядом», розроблення «спеціалізацій з екології мови, бізнес-лінгвістики, юрислінгвістики, редагування наукових текстів та ін.» (с. 323).

У рецензованому виданні є, звичайно, й окремі моменти, з приводу яких висловимо його укладачам деякі побажання. Так, зокрема, хотілося б бачити більше інформації про праці тих науковців, чия творчість хоч і не була прямо пов'язана з кафедрою, але передувала її становленню як окремого структурного підрозділу Київського університету. Зрозуміло, це виходить за межі поставлених авторами завдань щодо представлення точно окресленої двадцятилітньої історії кафедри, але такий ракурс, на наш погляд, збагатив би наші уявлення про історію роз-

витку мовознавчої україністики в університеті. Не зайвою була б і наявність у кінці книжки покажчика імен.

Рецензоване наукове видання «Університетська україністика в актуальних епістемах сучасного мовознавства», присвячене 20-річчю кафедри історії та стилістики української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, є новим жанровим різновидом наукової літератури в Україні — інформаційно-аналітичним аналізом наукової діяльності університетської кафедри як достатньо репрезентативного науково-дослідного центру. Таке прагнення мовознавчої університетської науки окреслити своє місце в сучасній лінгвістиці викликає, безумовно, зацікавленість і повагу до діяльності цього творчого колективу.

О. ТАРАНЕНКО

RECIPROCAL CONSTRUCTIONS / Ed. by V. P. Nedjalkov; With the assistance of E. S. Geniušienė and Z. Guentchéva; Foreword by B. Comrie

Amsterdam; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2007.— xxiii, 2219 pp.— 5 vols. (Typological Studies in Language (TSL), 71)

Колективна п'ятитомна монографія «Реципрокальні конструкції» за редакцією В. Недялкова, кожен компонент якої витриманий за принципами Ленінградської / Санкт-Петербурзької типологічної школи, постає класичним зразком фундаментальної праці, задуманої та створеної у площині лінгвістичної типології. Вражає емпірична база рецензованого дослідження, що сформована на матеріалі понад 40 мов з різних мовних сімей з урахуванням принципів структурування репрезентативної вибірки для створення адекватних індуктивних узагальнень щодо форми вияву, синтаксису і значення реципрокальних конструкцій у досліджуваних мовах і проєкцією на загальномовну картину світу. Цей масштабний проєкт, розпочатий ще в 1991 р. і планований як відносно скромний, тривав до 2007 р. Протягом цього періоду до нього поступово долучилися 50 науковців, результатом чийх пошуків і стала рецензована праця*.

Аналізована праця цілком аргументовано може вважатися кульмінаційною в тому переліку етапів, які були пройдені В. Не-

дялковим разом з його колегами від 1961 р., коли в Ленінградському відділенні Інституту мовознавства АН СРСР О. Холодович створив групу структурно-типологічного вивчення мов^{2 3}*, що 1992р. перетворилася на Лабораторію типологічного вивчення мов, активізувала свої продуктивні напрацювання, особливо з виходом «Reciprocal constructions» у 2007 р. та долученням до монументальної науково-теоретичної серії, присвяченої типологічному дослідженню мов. За цей проміжок часу в площині типології мов за безпосередньої участі В. Недялкова було опубліковано низку статей і монографій (одноосібних і у співавторстві), присвячених різним аспектам лінгвістичних типологічних пошуків на матеріалі різноструктурних (індоєвропейських і неіндоєвропейських) мов^{2 3}.

² Див.: Недялков В. Об отце — лингвисте и учителе (Текст) // *Вопр. языкознания*.— 2011.— №2,— С. 111-131.

³ Повний перелік праць В. Недялкова див.: Tense-aspect, transitivity and causativity. Essays in honour of Vladimir Nedjalkov / Eds. W. Abraham, L. Kulikov // *Studies in Language Companion Series*.— Amsterdam, 1999.—Vol. 50.— P. 19-33.

* *Konig Ekkehard*. Reciprocal constructions (review) // *L. Language*, 2010,— Vol. 86. N 1,— P. 237-241.

Першим помітним досягненням створеної дослідницької групи було видання колективної монографії, присвяченої типології каузативних конструкцій на матеріалі понад 30-ти різноструктурних мов («Типология результативных конструкций. Морфологический каузатив», 1969), причому кількість проаналізованих мов досягла 60-ти у своєрідному продовженні цієї праці (див. статті В. Недялкова того самого року в збірнику «Языковые универсалии и лингвистическая типология»).

Черговим досягненням у типологічній сфері стали ще дві колективні монографії 1974 р. з типології результативних конструкцій з помітними наголосами на чукотській (чукотсько-коряцька сім'я мов) і нівхській мовах («Типология пассивных конструкций») і типології результативів («Типология результативных конструкций»). Слід зауважити, що остання монографія була доопрацьована і перевидана 1988 р. з тією самою назвою. Порівняно з попередньою версією, що охоплювала 20 мов, видання 1988 р. містило нові матеріали з результатами лінгвістичних спостережень щодо таких мов, як алеутська (ескімосько-алеутська сім'я), тонганська (австронезійська сім'я), догон та еве (нігеро-конголезька макросім'я), а також цілком переосмислені, розширені та перероблені нариси з індонезійської, російської, узбецької, ескімоської, монгольської, норвезької, литовської та вірменської мов. За словами Я. Тестельца, це навіть не нове видання, а цілком нова книга, що збільшилася майже на третину порівняно зі своїм прототипом⁴. Наступним кроком була стаття самого В. Недялкова 1975 р. у збірнику «Диатезы и залого. Тезисы конференции «Структурно-типологические методы в синтаксисе разносистемных языков» (21-23 октября 1975г.)», що репрезентувала результати типологічного аналізу даних 57 індоєвропейських і неіндоєвропейських мов.

Подальші пошуки дослідника в типологічному аспекті до початку розробки проблеми реципрокальних конструкцій стосувалися аналізу залежного таксису, про що свідчить досить резонансна стаття 1987 р., написана В. Недялковим у співавторстві, — «On the typological characteristics of converbs» (у «Symposium on language universal. Summaries»). Водночас з-поміж інших напрямів, характерних для досліджень В. Недялкова та його учнів у цей період, магiстральними є:

1) типологія діатез, що знайшла своє відбиття в монографії В. Н. Недялкова «Кауза-

тивные конструкции в немецком языке. Аналитический каузатив» (Л., 1971) і низці статей, наприклад у колективній праці 1979 р.⁵;

2) типологія двопрдикатних конструкцій, показовими щодо цього стали дві колективні монографії: «Категории глагола и структура предложения. Конструкции с предикатными актантами» (1983) і «Типология конструкций с предикатными актантами» (1985);

3) типологія ініціальних (рос. «начинательных») конструкцій, зразком чого стала стаття «Начинательность и средства ее выражения в языках различных типов» у виданні за редакцією О. Бондарка «Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис» (1987);

4) семантика видо-часових форм на матеріалі евенкійської, карачаєво-балкарської та чукотської мов, проаналізована в кількох статтях, частина з яких — у співавторстві із сином, зокрема у виданні «Теория грамматического значения и аспектологические исследования» (1984, за ред. О. Бондарка) і двох колективних монографіях: «Лингвистические исследования» і «Функционально-семантические аспекты грамматики» (1987 р., за ред. А. Мухіна).

Особливо слід наголосити, що працюю, якій В. Недялков присвятив останні 20 років свого життя, стало фундаментальне п'ятитомне дослідження типології взаємних конструкцій, зокрема вивчення семантико-синтаксичних характеристик реципрокальних конструкцій. Рецензована монографія складається з 8-ї частин, 50-ти розділів, крім 9-ти вступних (непронумерованих) розділів, і написана на матеріалі понад 40 мов різних мовних груп і сімей з їх детальним аналізом, і понад 500 мов, які згадувалися або частково розглядалися авторами.

Монографія супроводжується передмовою Б. Комрі, представника Інституту еволюційної антропології М. Планка (Лейпциг) і Каліфорнійського університету в Санта-Барбарі (США). У ній лінгвіст згадує про своє знайомство з Ленінградською школою та її здобутками, починаючи від 1970 р., коли він сам почав працювати над типологією каузативних конструкцій. Як зізнається Б. Комрі, цей лінгвістичний напрям на той момент був, по суті, маргінальним в англomовному науковому світі, і єдиним джерелом, з якого лінгвіст міг отримати дані про аналіз каузативних конструкцій різних мовах світу, стала колективна монографія! за редакцією О. Холодовича і за

⁴ Тестелец Я. Г. Typology of resultative constructions // Вопр. языкознания. — 1991. — № 4. — С. 146-151.

⁵ Nedjalkov V. Degrees of ergativity in Chukchi // Ergativity : Towards a theory of grammatical relations / F. Plank (ed.). — London, 1979.

безпосередньою участю В. Недялкова 1969 р. За словами вченого, ця колективна монографія продемонструвала всю потужність і перспективу досліджень Ленінградської типологічної школи, зокрема В. Недялкова, з яким Б. Комрі згодом співпрацював щодо типології каузативів і аналізу чукотської мови: від кількості залучених для одночасного аналізу мов з різних мовних сімей, створеної потужної емпіричної бази дослідження, що передусім відчутна під час розгляду окремо взятої мови, до домінуючого прагнення систематизації й узагальнення отриманих результатів словоформ, синтаксису і семантики досліджуваних конструкцій. Аналізуючи п'ятитомник, до якого він і писав передмову, британський лінгвіст особливо наголошує на двох головних площинах, у яких здійснювалося дослідження реципрокальних конструкцій: семантичне конкурування конструкцій з реципроками і синтаксичні відношення між учасниками реципрокальних конструкцій.

Крім передмови, монографія містить пролог, написаний самим В. Недялковим, у якому лінгвіст висловлює подяку всім, хто долучився до цього проекту і надав необхідну підтримку. Цей пролог виступає своєрідним узагальненням багаторічної праці всієї Ленінградської / Санкт-Петербурзької типологічної групи та логічним наслідком низки публікацій 1969-1989 рр. як самого В. Недялкова чи за його редакцією, так і під його керівництвом («Типология итеративных конструкций» (Л., 1989) у російській та англійській версіях; *Geniusiène E. Typology of Reflexives*, Berlin, 1987). Монографія розпочата після запрошення В. Недялкова до Лабораторії формальної лінгвістики (Париж). Як зауважує сам автор, робота над нею тривала значно довше, ніж планувалося. Монографія починалася з 15-20-ти сторінок, присвячених реципрокам в окремих мовах, а фінальна версія видання (2002-2005 рр.) містила вже поділ на глави з внутрішнім структуруванням, і в ній був перелік з 300 мов.

Основними концептуальними віхами монографії є: 1) дієслівні (морфологічні) і займенникові (синтаксичні) реципроки, 2) лексичні реципроки, 3) суб'єктні / об'єктні (прямооб'єктні і непрямооб'єктні) реципрокальні конструкції, 4) одночасні / послідовні реципроки, 5) полісемія реципрокальних показників, зокрема соціатив, комітатив, асистив, компетитив, ітератив, множинність суб'єктів, 6) продуктивність реципрокальної деривації і лексичні обмеження, що накладаються на деривацію цього типу (всі дієслівні валентнісні і семантичні групи), 7) канонічні, дативні, бенефактивні, аблативні, посесивні, локативні

реципроки, 8) способи реалізації реципрокальних актантів, 9) можливості створення форм акузатива від реципроків і реципрокальних форм від каузативних форм дієслів, 10) типи валентнісних змін, що відбуваються в реципрокальній деривації (зменшення, збереження, збільшення кількості валентностей вихідного дієслова).

Перший том рецензованого видання, крім переліку авторів, передмови і прологу, складається з 9 розділів (5 з них написані В. Недялковим), де міститься загальна постановка проблеми з окресленням основних термінів і меж дослідження, характеристикою лексичних реципроків, полісемії реципрокальних маркерів та їхніх типологічних властивостей, особливостей вияву в окремих мовах, наприклад банту, тощо.

У другому томі розглядається рефлексивно-реципрокальна полісемія, представлена певними реципрокальними маркерами: 1) дієслівними та займенниковими в німецькій, польській, французькій, болгарській, литовській (у співвідношенні з латвійською), російській, ескімоській, адигейській, кабардинській і ведійській мовах, 2) дієслівним у північноаравакських мовах, 3) займенниковим у мові джара.

Третій том монографії складається з трьох частин, присвячених: 1) реципрокально-асоціативній полісемії реципрокальних маркерів дієслівного і займенникового типу в якутській, японській, тагальській, удегейській, карачаєво-балкарській, тувінській, киргизькій, бурятській і халха-монгольській мовах, а також займенникового в мові таріана і болівійській мові (кечуанський діалект), 2) рефлексивно-реципрокально-асоціативній полісемії реципрокальних маркерів дієслівного типу в мові варрунгу; 3) асоціативно-реципрокально-ітеративній полісемії реципрокальних маркерів дієслівного і займенникового типу в індонезійській мові і дієслівного типу в мові нелемва (Нова Каледонія) і східнофутунській мові.

У четвертому томі рецензованої праці розглядаються: 1) непрототипова полісемія реципрокальних маркерів дієслівного і займенникового типів у мові тоабаїта (Соломонові острови), а також дієслівного в мові мундірі (Індія), 2) моносемні реципрокальні маркери дієслівного і займенникового типів у евенкійській, чукотській, нівхській та евенській мовах, дієслівного типу в айнійській, ітельменській, юкагірській мовах і мові кашинава, а також основним займенниковим маркерам у мові бамана, в'єтнамській, старокитайській і сучасній китайській мовах, 3) інші перспективи і трактування реципроків.

П'ятий том «Реципрокальних конструкцій», укладений С. Кризовим, включає імен-

ний показчик, показчик мов (укладені Е. Генюшене), предметний показчик (укладач — С. Крилов) у 3-х частинах (термінологічний, тематичний, зокрема поняттєвий та онтологічний; глосарій) і список скорочень та умовних позначень.

Слід наголосити, що аналіз значного за обсягом майже (або взагалі) не досліджуваного «живого» матеріалу з цілого масиву мов світу засвідчує творчий підхід до висвітлення нових для сучасної типологічної лінгвістики проблем і нетрадиційне трактування питань, що їх було порушено у пра-

цях фундаторів і сучасних представників лінгвістичної типології й антропологічно зорієнтованої лінгвістики. Рецензована праця є одним з тих фундаментальних досліджень, які розширюють уявлення не лише про лінгвістику в цілому, а й про типологічні студіювання зокрема. Поведений у ній аналіз може бути застосований і в суто теоретичних працях, і в різних прикладних лінгвістичних технологіях.

А. ЗАГНІТКО, О. ПУТИЛІНА
(Донецьк)

**LANGUES BALTIQUES, LANGUES SLAVES / Sous la direction
de D. Petit, C. Le Feuvre et H. Menantaud**

Paris : CNRS Éditions, 2011,— 290 p.

Рецензований збірник «Балтійські мови, слов'янські мови» присвячено важливим аспектам генетичної спорідненості названих мов, що розглядаються з позицій порівняльно-історичного мовознавства, їхнім взаємовпливом і місцю серед інших європейських мов. Ідеться про матеріали балто-слов'янського симпозиуму, організованого Даніелем Петі (Париж, Вища нормальна школа) й Анрі Менанто (Париж, ШАЛКО — Національний інститут східних мов і культур), який відбувся у квітні 2006 р.

У передньому слові Д. Петі зазначає, що балто-слов'янські мовні зв'язки протягом двохсот років були предметом складних дискусій, і лише у XX ст. генетичний підхід до проблеми, що передбачає існування проміжного балто-слов'янського історичного періоду, було доповнено географічним, а згодом і типологічним підходами. Спільна мета авторів видання полягала у відображенні різноманіття сучасних підходів до балто-слов'янських зв'язків. Працю присвячено пам'яті двох видатних учених, які брали участь у симпозиумі, але, на жаль, пішли з життя поки збірник готувався до ДРУКУ — проф. А. П. Непокупного і проф. С. Амбразаса.

Відомий німецький лінгвіст Р. Екерт у вступній статті «Балто-слов'янська комісія в структурі Міжнародного комітету славістів: її історія й актуальні завдання» (с. 5-13), присвяченій пам'яті визначного балтиста й славіста В. Топорова, висвітлює історію виникнення, важливість та основні

напрями діяльності Балто-слов'янської комісії при Міжнародному комітеті славістів, створеної 1963 р. Її головним завданням було координування та підтримання досліджень у галузі балто-слов'янських зв'язків лінгвістичного, літературознавчого й фольклористичного спрямування, а також обмін інформацією про найновіші досягнення, включення балто-слов'янської проблематики до тематики з'їздів славістів, проведення засідань Комісії в межах з'їздів, розвиток цієї галузі не тільки в балто-слов'янських країнах, а й поза їхніми межами. Ідеться також про негативний вплив тоталітарних режимів на стан науки в другій половині XX ст. Попри несприятливі умови, балто-слов'янська тематика була добре представлена на міжнародних з'їздах у період з 1968 по 2003 роки. Під керівництвом К. Корсакаса, а пізніше В. Мажюліса (з 1983 р.) відбулися численні засідання комісії. З 1988 по 2003 рр. автор публікації виконував обов'язки голови комісії, а в 2004 р. офіційно її очолив. Тим часом виходили друком усі виступи з балто-слов'янської проблематики. Щоб посилити взаємодію фахівців у цій галузі, між з'їздами було організовано Міжнародні читання з балтославістики, де, крім філологічних, були представлені також археологічні та етнологічні дослідження (1973, 1982 рр.). Р. Екерт зауважує, що останнім часом порівняльно-історичні студії витісняються типологічно-ареальними. Так, у Люблянці (2003 р.) тільки три доповіді — В. Дибо, А. Непокуп-

© Л. АНІЩЕНКО, Н. БИХОВЕЦЬ, Л. КАЛИНОВИЧ, В. ПОНОМАРЕНКО,
А. ТАРАНЕНКО, 2013

ного й самого автора стосувалися історичної проблематики. Далі він розглядає особливості ареально-контрастивного, типологічного і так званого генетичного (порівняльно-історичного) підходів, які доповнюють один одного.

Стаття відомого литовського дослідника історичного словотвору балтійських мов С. Амбразаса «Деякі давньоіндоєвропейські риси словотворення балтійських прикметників» (с. 15-48) присвячена пошукам індоєвропейських рис у названому процесі. Вона складається з трьох частин, кожна з яких становить важливий аспект розглядуваної проблеми: 1) від дієслівні прикметники дії та результату; 2) зв'язки з демінутивами; 3) зв'язки субстантивованих атрибутивних прикметників з віддієслівними прикметниками дії та результату.

У першій частині розглядаються віддієслівні прикметники із суфіксами *-по-, *-го-, *-ло-, *-то-, *-цо- та словотвірними закінченнями *-и-, *-о- на позначення особливостей, як результату певної дії. Наводяться приклади прикметників з балтійських (литовської, латиської, пруської) мов та їхні відповідники в інших індоєвропейських мовах. Подання матеріалу супроводжується вичерпними історичними коментарями (напр.: деякі слова перейшли з прикметників у займенники, деякі взагалі зникли тощо). Розкриваються тенденції мовного розвитку, за яких одні суфікси витісняються з мовного вжитку іншими, наприклад: прикметники з віддієслівними суфіксами *-ло-, *-по-, *-го- витісняються відповідними утвореннями із закінченням -us, пор. aug-lūs, aug-nūs і aug-uš «пишний, високо-рослий» тощо. Узагалі литовські суфікси -lus(i), -nus(i), -gas(i), що походять від суфіксів *-ло-, *-по-, *-го-, деякі дослідники іноді розглядають як своєрідні розширені варіанти словотворчого суфікса -us(i). На думку С. Амбразаса, це пояснюється особливою живучістю и-основи. На підставі того, що в пруській мові прикметників з и-основу дуже мало, а в латиській вони майже зникли, дослідник вважає, що така висока продуктивність суфікса -us(i) в литовській мові є недавнім явищем. На думку автора, сам словотвірний тип з *-и-, безперечно, успадкований з індоєвропейської прамови. Крім того, давнім може бути також зв'язок утворення цього зразка з деякими суфіксальними прикметниками (особливо з дериватами з *-го-) (с. 18).

У другій частині розглядаються зв'язки давніх ад'єктивних суфіксів з демінутивами. Наприклад, архаїчні деривати з *-nt- утворювалися як від дієслів, так і від іменних частин мови, мали значення і дії, і ознаки, а також близькі до демінутивних. До

насправді архаїчних належить також суфікс

•-l-, деривати з яким трапляються в багатьох індоєвропейських мовах. С. Амбразас допускає, що демінутиви з *-l- можуть утворюватися від одиниць аугментативного походження або взагалі бути реліктами гетероклітичного відмінювання (як і взагалі чергування суфіксів *-lo-, *-по-, *-го-). Проте, на думку дослідника, у пізній індоєвропейській прамові могли існувати окремі словотвірні типи віддієслівних прикметників з *-ло-, *-по-, *-го- (с. 20). Субстантивовані прикметники пов'язує з демінутивами, безсумнівно, суфікс *-ко-, оскільки йому притаманна не лише демінутивна, а й атрибутивна функція. У литовській мові від початку її писемності фіксуються прикметникові демінутиви з похідним суфіксом *-а-ко-. З таких утворень у латиській мові розвинулися форми вищого ступеня порівняння, пор.: лит. *mažókas* «малуватий», лтс. *mažāks* «менший». Існує думка, що таке саме походження мають форми вищого ступеня порівняння і в деяких кельтських мовах (на Британських островах), напр.: кімр. *guobriach* «розумніший». За допомогою цього суфікса утворювалися також відчислівникові прикметники, що мають точні відповідники у слов'янських мовах, пор.: лит. *dvejokás* «двоякий»: цел. *дѣвакъ*, *дѣвоаякъ* «двоякий», лит. *ketver(i)ókas*: цел. *четверакъ* «чотириятий» тощо (с. 21). На думку С. Амбразаса, суфікс *-isko- походить від *-к-ко-, з його допомогою в балтійських, слов'янських і германських мовах часто утворюються атрибутивні прикметники, пор.: цел. *божъскъ*, гот. *gudisks* «божественний», лит. *dieviškas*, лтс. *dievīks* «т. с.» У грецькій мові суфікс *-isko- зберіг демінутивну словотвірну функцію, напр.: *ἄνθρωπος* «людина» та ін. Слід зазначити також, що із суфіксом *-i-ко- в балтійських (особливо в пруській), слов'янських, можливо, в тохарських мовах часто утворювалися відіменникові демінутиви, а в багатьох інших індоєвропейських мовах — найчастіше прикметники з подібною семантикою, як і в прикметників з *-isko-, пор.: гр. *ἰντικός* «кінський», *ἑθνικός* «народний», лат. *genticus* «родовий», дінд. *parayāyikd-* «строфовий», гот. *gabigs* «багатий», днім. *wintarig* «зимовий». Поширення прикметників цього типу (з *-i-ко-), на думку вченого, не є таким давнім явищем, як уважалося раніше, — у текстах Гомера знайдено лише два утворення, обидва близькі до демінутивів.

Третя частина присвячена зв'язкам прикметників, що походять від іменних частин мови, з віддієслівними прикметниками. Автор розглядає афікс *-i-jo-/-eijo-, утворення з яким були поширені в багатьох

давніх індоєвропейських; були продуктивними також і в балтійських мовах, однак дуже рано почали зникати і субстантивуватися. Детально аналізуються деривати з суфіксом *-то- (у литовській мові — *-i-to-). Як вважає С. Амбразас, давні й поширені в різних індоєвропейських мовах від дієслівні утворення з *-то- свідчать про те, що в пізній індоєвропейській прамові цей суфікс, скоріше за все, уже функціонував як самостійний словотворчий формант (с. 28). У литовській мові збереглися деякі віддієслівні прикметники з -mas(-a), -mus(i). Утворення з *-то- віддавна були не тільки прикметниками, а й абстрактними іменниками на позначення дії або якості — *nomina actionis* та *potiōla qualitatīs*. Чимало уваги автор приділяє суфіксам *-по-, *-то-, за допомогою яких від дієслів та іменних частин мови колись утворювалися прикметники. Говорячи про близькість творення віддієслівних і відіменних прикметників, С. Амбразас звертає увагу на дві важливі, на його думку, речі: по-перше, раніше самі морфологічні класи дієслів та іменних частин мови були набагато ближчими між собою, ніж у сучасних мовах. Через це іменні частини мови тоді могли легко залучатися до системи словозміни дієслова, по-друге, і іменні частини мови, і дієслова зазнали впливу вічного кола словотворення: дієслово → іменна частина мови → дієслово. Під час його обертання субстантивні утворення можуть бути реінтерпретовані як віддієслівні і, навпаки, віддієслівні утворення згодом починають по-в'язуватися з іменними частинами мови.

Підсумовуючи, слід відзначити глибоку лінгвістичну ерудицію вченого, залучення ним широкого матеріалу давніх текстів і діалектних даних, що робить дослідження безумовно цікавим і цінним для мовознавців, які займаються вивченням не лише доісторичних явищ балтійських мов, а й історичного словотвору слов'янських мов узагалі та української зокрема.

Стаття російського дослідника О. Анікіна (Новосибірськ) «Про стратифікацію балтійських лексичних елементів у російській мові» присвячена пам'яті А. П. Непокупного (с. 49-55) і є своєрідною репрезентацією книги «Досвід словника лексичних балтизмів у російській мові», виданої 2005 р. У ній представлені запозичення (у тому числі етроніми) з балтійських мов у російській, що потрапляли до неї з давніх часів і до сучасності. Балтійські гідронімічні та антропонімічні елементи розглядаються у вступі, проте до словника вони не ввійшли. Оскільки появи словника О. Анікіна передували «Словник балтизмів у слов'янських мовах» Ю. Лаучюте 1982 р., автор статті наголошує на відмінностях свого словника і зупиняється на принципах його побудови. У зв'язку з труднощами визначення балтійських запозичень у російській мові праслов'янського періоду (до VI ст.) та часів слов'янізації балтів східнослов'янськими племенами (від VI ст. до початку другого тисячоліття) О. Анікін, як і Ю. Лаучюте, зосереджує увагу на балтизмах періоду існування Великого князівства Литовського та Речі Посполитої (XIII-XV ст.), а також періоду перебування Латвії та Литви під владою Росії та у складі Радянського Союзу. Давніші запозичення розглядаються у вступі, в той час як у самому корпусі словника вони відсутні. Автор статті зазначає, що в більшості випадків балтійські лексичні елементи російської мови відомі також і в інших слов'янських мовах, і допускає, що вони могли проникнути до російської мови через білоруську, а іноді й українську мови. Балтійський субстрат на теренах Росії простежується головню в гідронімах. О. Анікін не виключає, що в майбутньому його словник може поповнитися новими балтійськими елементами.

Важливі питання порушуються в статті П. М. Аркадьєва «Вид і акціональність у литовській мові на типологічному тлі» (с. 57-86). Прийняте дотепер тлумачення категорії виду в литовській мові викладено, зокрема, у виданні «Балтийские языки» з серії «Языки мира»: «Вид як граматична категорія слов'янського типу відсутній. Виразення різних аспектуальних значень пов'язане: 1) із семантико-словотвірним значенням (родом дії) дієслівної лексики; 2) з конкретно часовою формою, у якій виступає дієслівна лексема; 3) з іншими явищами контексту (наявністю прямого додатка, денотативним статусом іменних груп, темпоральними прислівниками). Основна аспектуальна класифікація дієслівних лексем поділяє їх на два класи: процесуальні і “подієві” дієслова (що називаються відповідно дієсловами “процесуального виду” (лит. *eigos veiksls veiksmazodziai*) та дієсловами “подієвого виду” (лит. *vyukio veiksls veiksmazodziai*); переклад цих литовських термінів відповідно як “недоконаного” і “доконаного виду” слід уважати таким, що вводить в оману)» *. На думку П. М. Аркадьєва, литовська мова, яка добре досліджена з порівняльно-історичного погляду, тривалий час залишалася поза увагою типологів та лінгвістів-теоретиків. Зокрема, недостатньо повно описані аспектуальні категорії. Автор намагається довести, що вид у литовській мові не є граматичною категорією *sensu stricto*, він утілюється радше в лексичних і словотвірних засобах, про-

* Див.: Булыгина Т. В. Литовский язык // Языки мира: Балтийские языки. — М., 2006. — С. 115.

те робить ще один крок уперед, доводячи, що в литовській мові взагалі відсутня опозиція доконаного / недоконаного виду. На думку дослідника, те, що служить у литовській мові основою аспектуальної системи, є не видовим ракурсом, а акціональністю, тобто лексико-семантичними характеристиками дієслів, такими як стативність / динамічність, «точковість» / продовжуваність, граничність / неграничність і под., і ці очевидні співвідношення між акціональними характеристиками певних дієслів і дієслівних класів та їхнє вживання в доконаних і недоконаних контекстах, представлених у литовській мові, зумовлені універсальними композиційними правилами співвідношення між лексикою, семантикою і морфосинтаксисом.

Стаття складається з трьох частин, у першій з яких коротко представлена теорія виду й акціональності; у другій досліджується проблема наявності «граматичного» або «лексичного» виду в литовській мові та обґрунтовується їх відсутність; у третій описується система акціональних класів литовської мови та розглядаються їхні типологічні особливості. Дослідження ґрунтується на двокомпонентній теорії виду, згідно з якою аспектуальна семантика речення складається з двох компонентів: внутрішньої аспектуальності, тобто семантичних характеристик ситуації, таких як стативність / динамічність, «точковість» / продовжуваність, граничність / неграничність і под., та зовнішньої аспектуальності, тобто значень, пов'язаних з поглядом мовця на ситуацію, зокрема видового ракурсу (*aspectual viewpoint*). Як вважає дослідник, найважливішу роль тут відіграє поняття часу відліку (*topic time*) — того відрізка часу, який перебуває в полі уваги мовця в момент мовлення. При імперфектному ракурсі час відліку міститься всередині часу ситуації, яка спостерігається «зсередини»; при перфектному ракурсі час відліку, навпаки, вбирає в себе час ситуації, що сприймається в усій цілісності. На думку П. М. Аркадьева, можна припустити, що видові ракурси є універсальними: по-перше, вони існують в усіх мовах світу, незалежно від того, чи наявні в них граматичні засоби для їх вираження; по-друге, лише один із видових ракурсів представлений у будь-якому незалежному реченні.

У частині, присвяченій проблемам виду в литовській мові, характеризується її видо-часова система. Також зазначається, що в працях, опублікованих останнім часом переважно поза межами Литви, виокремлення категорії виду піддається сумніву. По-перше, у литовській мові ця «категорія» не має власне морфосинтаксичних корелятив: дієс-

лова обох «видів» мають повну парадигму часових, дієприкметникових і аналітичних форм, не протиставлених у багатьох граматичних контекстах. По-друге, вона не дозволяє нейтралізації в жодному типі контексту, на відміну від категорії виду в російській мові (пор. відомий «критерій Маслова»). По-третє, «видове» протиставлення не має в литовській мові того ступеня продуктивності, який характерний для слов'янських мов. Автор робить висновок про те, що в литовській мові видові ракурси не граматикизовані, тобто засоби для протиставлення перфектного й імперфектного ракурсів мають не граматичний, а лексичний характер. Через це граматична система литовської мови не потребує морфосинтаксичної ознаки «вид», до значень якої апелюють ті чи ті морфологічні або синтаксичні правила, — всі явища, пов'язані в литовській мові з «видом», можуть бути описані в термінах акціональної семантики дієслівних лексем та її взаємодії з граматичними формами і контекстом. Лексико-семантичні і словотвірні групи дієслів вступають у семантичні опозиції різних типів; при цьому звичайною є ситуація, за якої просте дієслово співвідноситься з цілою групою префіксальних дериватів, у яких префікс не тільки змінює аспектуальне значення дієслова, а й певною мірою звужує, конкретизує його лексичне значення. При цьому просте дієслово може виступати в актуально-тривалому значенні як процесуальний корелят для всіх префіксальних дериватів, на відміну від російської мови, де звичайно таку функцію виконують вторинні імперфективи, що зберігають префікс і його семантичний внесок.

П. М. Аркадєв робить висновок про те, що литовська мова має своєрідну систему акціональних класів дієслів, якій властиві такі особливості: 1) переважання «однофазових» (стативних, процесуальних і моментальних) предикатів, що визначають в усіх формах лише одну ситуацію над «двофазовими» (граничними, інцептивно-стативними), здатними визначати дві ситуації — тривалий стан або процес і миттєвий перехід-входження; 2) наявність великої кількості співвідносних дієслів моментального і процесуального або стативного класів, що означають різні фази однієї складної ситуації; 3) наявність лімітативних дієслів на позначення обмежених у часі тривалих ситуацій. Основною типологічною особливістю акціональної системи литовської мови є наявність у ній великої кількості дієслів, які певною мірою доповнюють акціональні значення одне одного, утворюючи своєрідне «ціле», яке в інших мовах виражається в межах однієї лексики.

Загальний висновок полягає в тому, що застосування до литовської мови аспектологічних теорій і методик, які зарекомендували себе на іншому мовному матеріалі, може бути корисним і продуктивним як для вивчення литовської мови самої по собі і в зіставленні зі слов'янськими та іншими мовами, так і для теорії і типології виду та акціональності. Типологічна своєрідність литовської аспектуальної системи полягає в тому, що, по-перше, в литовській мові немає жодного з варіантів — «європейського» або «слов'янського» — граматичної категорії виду, що морфологічно реалізує основні видові ракурси (останні в литовській мові, однак, як правило, не нейтралізуються, а протиставляються за допомогою лексичних засобів, а саме співвідносних дієслів різних акціональних класів); по-друге, система акціональних класів дієслів у литовській мові досить гетерогенна, а розподіл предикатів за класами є вельми своєрідним.

Стаття О. Азана (Париж) «Вживання енклітичних, наголошених і акцентованих форм особових і зворотних займенників-додатків у російській літературній та давньоруській (російсько-церковнослов'янській) мовах — контрастивне дослідження в ідентичному контексті (переклади Євангелія)» (с. 87-145), є свідченням того, що питання історії та граматики слов'янських мов не втрачають своєї важливості поза межами слов'янського ареалу. Йдеться про реалізацію названих займенників, більш факультативну порівняно з іншими мовами, зокрема французькою, німецькою або англійською (с. 88), а також про їхню позицію в реченні з огляду на порядок слів, який у російській мові, за визначенням автора, «є «вільним», але в жодному разі не довольним» (с. 87). Тема видається складною й неоднозначною, а її дослідження потребує справді належної обізнаності у слов'янських мовах, насамперед російській, ретельного вивчення й зіставлення історичного й сучасного матеріалу, а також ознайомленості з працями інших дослідників-синтаксистів, які займаються подібними питаннями, зокрема Х. Влодарчик і Ж.-П. Семона, що досить переконливо демонструється у статті.

Детально аналізуючи численні біблійні приклади, автор доходить цікавих висновків, зокрема про визначальну роль ритмічного, а не морфосинтаксичного чинника в розташуванні додатків у реченні (с. 101), про несумісність топікалізації з постпозицією й виключну препозицію наголошеного займенника в ролі додатка (с. 131). Тема розглядається також у контексті певних фігур мовлення, зокрема хіазмів (с. 121-123), живаних у біблійних текстах,

а синтаксичний аналіз поєднується з семантико-стилістичним. Матеріал сучасної мови як такий у статті не розглядається, але авторські висновки стосуються загалом і синхронного плану.

Порзчпені у статті А. Даниленка (Нью-Йорк) «Лінгвістичні й культурні перетини у Великому князівстві Литовському, або Чи може Велике князівство Литовське визначатися як мовний ареал?» (с. 147-177) питання мовних контактів і білінгвізму та мультілінгвізму, що існували у Великому князівстві Литовському (далі — ВКЛ) та Речі Посполитій (далі — РП) до часів шведської навали та війни під проводом Богдана Хмельницького, є надзвичайно актуальними з огляду на інтеграційні процеси, які відбуваються останнім часом у Європі. Як зазначає В'яч. Вс. Иванов, «одним з особливо цікавих прикладів взаємодії багатьох мов, систем письма, віросповідань, етнічних груп на території однієї країни, які залишаються моделлю не лише для теорії контактів мов, а й для обговорення проблем спілкування всередині Європи, що інтегрується, була протягом кількох століть (від ХTV до XVII ст. н. е.) мовна ситуація Великого князівства Литовського і відповідних територій у пізніші часи»². Саме з середини 1990-х років, коли в Європі відбувалися радикальні зміни і готувалася її інтеграція, історія мов і культурних традицій ВКЛ і РП почала дедалі більше привертати увагу вчених. Не випадає з цієї проблематики і рецензована стаття. Мета дослідження, за словами автора, полягає в тому, щоб з'ясувати статус зазначеного мовного простору, а також дослідити інтенсивність ареальних взаємовідносин у цьому регіоні та встановити спільні структурні риси, набуті внаслідок контактування литовської, рутенської (білоруської та української) і польської мов (с. 150) із перспективою визначення подальших напрямків досліджень.

Щодо культурно-етномовних угруповань у ВКЛ автор послуговується поняттям «етномовний або просто мовний ареал, який охоплює культурні та етномовні взаємини між основними та меншоритарними мовними спільнотами, що жили поряд». Автор пояснює, що це новий термін, змодельований Гайне, Кутевою за зразком поняття «мовний ареал» у визначенні М. Емено. Етномовний ареал, зазначає автор, навряд чи можна порівнювати з мовним союзом, особливо з таким його різновидом, як балканський, тому що останній розвивався по-

² Иванов Вяч. Вс. Славянские диалекты в соотношении с другими языками Великого княжества Литовского // Славянское языкознание : XIII Междунар. съезд славистов. Любляна, 2003 г. [Докл. рос. делегации]. — М., 2003. — С. 258.

над 1500 років, що перевершує час розвитку польсько-литовсько-руського етномовного ареалу. Розділ «Пошуки спільних структурних рис, набутих в умовах мовних контактів» і наступні висновки свідчать, однак, про те, що уникнути використання напрацьованих засад теорії мовного союзу авторів не вдалося.

А. Даниленко подає детальний огляд наукових праць попередників, які розробляли цю проблематику, зокрема досліджень польських мовознавців, починаючи з Х. Улашина і Ю. Речека. Працю останнього «Мови в давній Речі Посполитій» (1989 р.) А. Даниленко розцінює як відправну точку для більшості дискусій сучасних мовознавців на тему багатомовності у ВКЛ та РП. Найважливіші здобутки в цій царині, на думку автора, містяться в трьох статтях Л. Беднарчука. На критиці цих праць побудовано розділ «Пошук спільних структурних рис».

У теоретичному відношенні рецензована стаття ґрунтується на загальних положеннях теорії мовних контактів, мовного союзу, ареальної лінгвістики. Як відомо, основним критерієм установа мовного союзу є «комплексність різнорівневих мовних характеристик контактних мов»³; до того ж мовні союзи можуть виникати на географічно обмеженій території з активною взаємодією на ній певної кількості (достатньо обмеженої), але не менше трьох мов, що веде до білінгвізму та полілінгвізму⁴.

У двох наступних розділах, присвячених аналізу мовної ситуації у ВКЛ до і після 1569 р., автор подає своє бачення цієї ситуації. Перш ніж перейти до цього, відзначимо, що автор недостатньо уважно поставився до питання адекватного позначення засобами англійської мови того східнослов'янського етносу (етносів), що перебував у складі ВКЛ та його мови. Безперечно, цілком усвідомлюючи відмінність між «руським» і «російським» і використовуючи на позначення першого назви *Ruthenian*, *Rusian* (з одним і), *Rus'*, автор, однак, допускає й найменування *Russian tribes*, явно маючи на увазі руські (і аж ніяк не російські) племена. Щодо вживання терміна *Ruthenian* на позначення руської мови, то він може сприйматися також неоднозначно, оскільки його вживають тепер деякі мовознавці на позначення української мови, яка побутує у Словаччині, Воєводині та Закарпатській області України.

³ *Нерознак В. П. Языковой союз 11 Лингвистический энциклопедический словарь.* — М., 1990, — С. 617.

⁴ Див.: *Нерознак В. П. Языковые союзы. Предпосылки создания общей теории // Лингвистическая типология.* — М., 1985. — С. 197.

ВКЛ до Люблінської унії було литовсько-руською або навіть русько-литовською державою, а після неї (1569 р.) перетворилося на польсько-литовсько-руську федерацію. А. Даниленко розглядає проблему слов'янських, зокрема руських і польських, запозичень у литовській мові і литовських у руській, яких, як відомо, було значно менше. Окремий параграф другого розділу присвячений поліському наріччю. Виклад матеріалу супроводжується численними посиланнями на мовознавчі студії. На жаль, авторів залишилися невідомою праця українського мовознавця В. М. Мойсієнка «Про національний статус “руської мови” в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої» (див.: *Мовознавство*, — 2005. — № 5, — С. 67-82).

У розділі «Соціолінгвістична ситуація у ВКЛ після 1569 року: зіткнення головних гравців?» аналізується процес витіснення у ВКЛ руської канцелярської мови польською, досліджується мова релігійних полемічних текстів, написаних руською та «простими мовами». При цьому автор не оминає увагою і процеси акультурації руської та литовської еліт, наголошує на тому, що цей процес був менш болючим для литовців, які після 1386-1387 рр. не були конфесійно відокремленими від культури, що домінувала в польсько-литовській державі, тоді як для «руських», ідентичність яких була вирішальною мірою пов'язана зі східним православ'ям, цей процес був складнішим. Дослідник підкреслює, що литовська ідентичність поступово підкорялася польській національній ідентичності, тоді як руська ідентичність (*Rus' identity*) була достатньо сильною, щоб перетинати етнічні, мовні і культурні кордони. Втрата литовської ідентичності литовським дворянством, спричинена польським культурним тиском, зумовила масову зміну мови в середовищі литовської еліти, а також у релігійних книгах, призначених для міського і сільського населення (с. 169). Змалювавши складну картину мовних взаємовідносин у ВКЛ, автор зауважує: «Загалом, з огляду на історично і функціонально складні взаємовідносини між основними мовами, цікаво, чи можливо встановити спільні структурні риси, що, як стверджують, були набуті ними протягом трьохсотлітнього періоду» (с. 160). Пошук цих спільних структурних рис починається з переліку восьми фонологічних та морфосинтаксичних рис, що їх Ю. Речек, а слідом за ним і Л. Беднарчук розглядали як такі, що засвідчують існування окремої етномовної спільноти (*ethno-linguistic community*) у ВКЛ, оскільки вони, на їхню думку, були спільними для центральних і периферійних етнолексів, включаючи

так звані язичницькі говірки Нарева. Це такі риси:

1) поширення під польським впливом палаталізації в білоруській (пор. дзекання та цекання) і литовській мовах, особливо у дзукських діалектах; ця риса okazіонально спостерігається в татарській і караїмській мовах та північно-західному різновиді їдишу;

2) уніфікація системи голосних, що відбулася завдяки поширенню *a* за рахунок *o*, наприклад, перехід *o* в *a* і передня вокалізація *e* в балтійських мовах, білоруське *акання* і подібні явища в північно-східних районах Польщі і, спорадично, в інших етнолектах;

3) перехід *V* в *u* перед голосною або наприкінці морфеми / слова, особливо в литовській і руській (а також у білоруській, і в українській) мовах;

4) втрата середнього роду, частково реалізована у східних балтійських діалектах, а також у білоруській мові і північно-східних діалектах польської мови та їдишу;

5) використання деривативних формантів, у тому числі багатьох демінутивних, особових та агентивних суфіксів, як-от *-sk*, *-(C)uk*, *-ko*, *-š-ko* і под. у балтійських, слов'янських і периферійних мовах;

6) вплив слов'янської аспектуальної системи на литовську (наприклад, префіксальних перфектних форм на зразок *pa-daryti* «зробити»), а також на їдиш та мову литовських татар;

7) *и +* присвійна конструкція в родовому відмінку, звична для східнобалтійських діалектів, північно-східних слов'янських діалектів та північно-східних польських діалектів;

8) вживання активного дієприкметника минулого часу, особливо у функції предиката.

Використовуючи як аргументи відомих балтистів і славистів, так і свої, А. Даниленко піддає критиці кожний з наведених вище восьми пунктів і в підсумку зазначає: «В цілому рівень нашого розуміння багатомовності, у тому числі з явищами конвергенції та інтерференції у ВКЛ, не дозволяє нам бути прихильником теорії появи на цих землях мовного ареалу» (с. 172). Натомість він пропонує визначити межі кількох концентричних мікроареалів, основним «гравцям» яких не вдалося генерувати спільні структурні риси, притаманні мовним союзам. Серед відомих мікроареалів А. Даниленко називає литовсько-руський, литовсько-польський, литовсько-білорусько-український та литовсько-польсько-білоруський, які одночасно можуть накладатися один на одного. Можна, однак, згадати думку О. М. Трубачова про те, що «в інтересах науки не треба також залишати поза увагою ті випадки, коли наявні лише деякі елементи мовного союзу або залишки таких елементів, але сам

союз через історичні умови не склався»⁵. Видається також необхідним зазначити, що навіть якщо за допомогою справді нового теоретичного інструментарію, адекватного сучасним історичним викликам, установленно, що в певному мовному ареалі не відбулося остаточної мовної конвергенції (зокрема й у геополітичному розумінні), то це не спонукає до припущення, що в цьому випадку взагалі не можна говорити про мовний ареал, який є певним наближенням до ідеального мовного ареалу з конвергентно-дивергентними процесами і в якому зберігається мовне розмаїття.

Статтю під назвою «Реконструкція балто-слов'янських етимонів» (с. 179-186) підготував нідерландський дослідник Р. Дерксен, один з укладачів «Нового індоєвропейського етимологічного словника», що опікується його балто-слов'янською частиною. Це огляд того, що зроблено і має бути зробленим для належного представлення у словнику, який готується в Лейдені, балто-слов'янського матеріалу. Автор декларує, що він є прихильником концепції, згідно з якою балтійські і слов'янські мови пройшли період спільних інновацій, який можна назвати прабалто-слов'янським. До етимологічної бази даних успадкованого балто-слов'янського лексикону він долучив відповідно балто-слов'янський ареал, подаючи реконструйовані прабалто-слов'янські етимони розглядуваних балто-слов'янських слів.

У статті наводиться розроблена давньо-балто-слов'янська фонологічна система. Далі подаються балто-слов'янські етимони, які 1) походять з праіндоєвропейської мови, 2) є балто-слов'янськими інноваціями, 3) є балто-слов'янськими запозиченнями з індоєвропейських або неіндоєвропейських мов, 4) є запозиченнями з балтійських мов у слов'янських і навпаки.

Р. Дерксен наводить випадки, в яких балтійські та слов'янські форми виявляють ознаки фонетичних або морфологічних розходжень, коли не завжди зрозуміло, як можна визначити прабалто-слов'янську форму.

На завершення автор наголошує на труднощах розрізнення слів, які виникли на балто-слов'янській стадії розвитку, та слів, що були запозичені з балтійських мов слов'янськими і навпаки. Звісно, що в цьому контексті дослідження ранніх контактів між індоєвропейськими мовами є особливо цінними. У зв'язку з цим він згадує численні публікації А. П. Непокупного. «Його внеску в цю ділянку досліджень дуже бракуватиме», — констатує нідерландський мовознавець (с. 186).

⁵ Трубацев О. Н. Лингвистическая география и этимологические исследования // Вопр. языкознания. — 1959. — № 1. — С. 19.

К. Гаршва (Вільнюс) у статті «Східний ареал балтійських мов і його розвиток» (с. 187-198) зазначає, що поширенню балтійських мов за межі сучасного етнічного ареалу і географічній локалізації балтійського населення в різні історичні періоди присвячено чимало наукових, зокрема лінгвістичних, розробок. Це відомі праці В. М. Топорова, О. М. Трубачова, Ю. В. Откупщикова та інших авторів. Дослідник, який є визнаним фахівцем у галузі балтослов'янських контактів, розглядає питання про межі розселення байтів на схід протягом двох останніх тисячоліть.

Автор підкреслює, що наука оперує досить обмеженим колом фактів щодо територій, які займали бати і слов'яни до XIV-XIX ст. Якою була територія розселення балтів у попередні тисячоліття? Пролити світло на ці проблеми, як уважає дослідник, може лише лінгвістика (топонімія, антропонімія, діалектологія) разом з археологією, антропологією, етнографією, історією, фольклором, релігієзнавством. Він слушно зауважує, що проблема зв'язків балтійських і слов'янських мов є однією з найважливіших і водночас найскладніших в індоевропейських студіях. Брак фактичного матеріалу, різні методологічні підходи, розбіжності у тлумаченні мовних фактів спричинювали різне визначення вченими східних кордонів балтів і слов'ян.

К. Гаршва має свій погляд на цю проблему і робить висновки на основі нових мовних фактів, що досі не обговорювалися і не були введені до наукового обігу, залучаючи також мовні свідчення, представлені іншими дослідниками. Так, надзвичайно цінним і показовим матеріалом для вивчення мовних контактів, особливо давніх, як відомо, є топоніми. Тож для розв'язання проблеми він ставить за мету зібрати гідроніми, ойконіми, а також антропоніми балтійського походження, визначити їхню етимологію, встановити приблизну кількість їх на різних територіях на сході й на півночі від сучасних литовських етнічних земель. При цьому балтизмом вважається ойконім, що має корінь, балтійське походження якого не викликає сумнівів. Такий підхід має застосовуватися при вивченні гідронімів."

Автор розглядає два великі масиви поширення балтійських мов і культур: центральний і північний та східний і південний. На території сучасних Білорусі і Росії, де колись розселялися балти (центральный і північний ареали), він виокремлює три кордони: західний (Браслав, Жодишки, Сморгонь, Ліда, Гродно), центральний (Вітебськ, Орша, Могильов, Гомель) і східний (Твер, Москва, Тула, Курськ), визнаючи разом з тим, що такий поділ є умовним, оскільки

сьогодні неможливо точно встановити територіальну межу між балтійським населенням і слов'янами.

Перший кордон окреслює литовські етнічні землі. У межах другого кордону простежуються численні мовні островки і литовські колонії. Найменше інформації маємо про литуанізм третього ареалу, проте він може надати матеріал щодо однієї з давніх балтійських мов, яка випала з групи східних балтійських діалектів ще до VII ст.

Топоніми з території сучасної Білорусі і суміжних районів Росії збиралися, як повідомляє автор, за письмовими джерелами (карти, списки, наукова література, у тому числі іноземні видання, литовські енциклопедії). Уже майже 40 років східна Литва комплексно вивчається Інститутом литовських студій (СІІА) і Асоціацією литовських емігрантів — вихідців з Вільнюського регіону, з якою співпрацює автор. Інститут литовських студій, спираючись також на дослідження К. Бути, перевірів гідронімічні назви литовського походження. У дослідженні використовувалися литовські гідроніми Білорусі, зафіксовані на картах, які публікував у США Ю. Андрюс 1956-1979 рр., а також список топонімів литовського походження в Білорусі, що їх видала Державна комісія з литовської мови 1999 р. за участю автора рецензованої статті.

К. Гаршва наводить важливі мовні факти, що свідчать про поширення балтів на різних білоруських територіях. Так, зокрема, матеріал Інституту литовських студій свідчить про те, що, наприклад, із 102 приток річки *Няріс* (бр. *Вілія*) 92 мають балтійське походження. Що ж до найменувань населених пунктів на півночі Білорусі, то дослідник визначає кілька зон, де присутність литовських ойконімів варіює в межах від 5 до 90 % залежно від віддаленості від литовського кордону. На різних територіях литовські або долитовські (балтійські) топоніми зустрічаються в різній кількості і розподілені нерівномірно.

На східних і південних білоруських землях знайдено значно менше литуанізмів, проте вони поширені на території, що приблизно в двадцять разів більша, ніж західні райони, і принаймні у п'ять разів більша від центральних. Заслугує на увагу те, що половина гідронімів і ойконімів, які розглядає автор, наводиться вперше. Їх інтерпретації! викликає певні труднощі з огляду на понад тисячолітню хронологічну віддаленість від сучасних балтійських мов, глибину змін, інтеграцію в сусідні східнослов'янські мови.

Так, автор повідомляє, що можна нарахувати до 35 гідронімів і 30 ойконімів балтійського походження між Полоцьком і

Смоленськом. На території між Псковом, Новгородом, Москвою, Тулою, Воронежем і Курськом присутні щонайменше 35 важливих гідронімів і велика кількість назв дрібніших водних об'єктів. К. Гаршва наводить інформацію й інших дослідників. Так, тільки в басейні Оки Ю. Откупщиков зареєстрував до 150 гідронімічних найменувань дослов'янського періоду. В. Топоров відзначив також численні балтизми в назвах Московської області. Значну кількість балтизмів було віднайдено ним у Новгороді. В околицях міста автором статті зареєстровано до 84 гідронімів; це дає йому підстави вважати, що на півдні Новгородської області проживало етнічне балтійське населення, попри те що ця територія ніколи не належала Литві й не була нею колонізована.

Залучення широкого топонімічного матеріалу, зареєстрованого на досліджуваних територіях, спонукає автора до важливих висновків.

1. Аналіз топонімів дозволив ученому виділити 5 зон на території сучасної Білорусі: (1) від сучасних кордонів Литовської Республіки до лінії Плюси — Зарачча — Дальокіє — Козяни можна знайти від 60 до 90 % ойконімів литовського походження; (2) від Друї, Міор, Н. Погосту, включаючи Жодино, зустрічається від 20 до 60 % литовських ойконімів; (3) до Верхньодвінська, Германовичів, Глибокого маємо від 1 до 5 % таких назв; (4) до кордонів із населеними пунктами Оболь, Ула, Обольці, Толочин зареєстровано найменшу кількість балтійських гідронімів, ойконімів і антропонімів; (5) остання зона простягається аж до Росії (Смоленськ, Санкт-Петербург).

2. На вказаних територіях, іноді навіть у межах одного регіону, кількість литовських і долитовських топонімів, як зазначає автор, різниться, і їх локалізація не є рівномірною. Більша концентрація литовських топонімів свідчить про більшу чисельність і довшу присутність литовців у відповідних місцевостях (це стосується, зокрема, населених пунктів Іскань, Жодино, Переброди, Друя та ін.).

3. Наявність у районі населеного пункту Іскань топоніма *Kumša* дозволяє досліднику зробити припущення про те, що в цій місцевості користувалися говіркою, близькою до вільнюської, поширення якої раніше обмежували відстанню у 10-20 км на захід і на північний захід від литовської столиці. На цій території можна віднайти показові приклади ствердіння приголосних, властивого вільнюській говірці. Африкація спостерігається не лише перед голосними на зразок *a* (*Gaucy, Gedze, Giraucy*), а й у деяких випадках перед *i* (*Bardzilava, Grodziški*). Таке явище може бути зумовлене також

білоруським або польським впливом, а на збереження *č* і *dž* могла вплинути російська мова.

4. В околицях Радосковичів (лит. Aina) назви з кінцевим *-is* збереглися не лише в XVI ст., а й навіть у XIX і XX ст., це наводить автора на думку про те, що литовська мова побутувала на цій території щонайменше до XIX ст. Тут розмовляли говіркою, подібною до вільнюської, явище ствердіння приголосних не мало регулярного характеру.

5. Територія, розташована між Москвою і Курськом, не є периферійною. Вона має розглядатися як східний кордон щодо основного балтійського ареалу. Підтвердженням цього є хоча б 25 балтійських гідронімів на цій території, які свідчать, що на півночі балтійські землі не обмежувалися Псковом і Торопцем, а простягалися до сучасного Новгорода і навіть до Санкт-Петербурга.

6. На схід від лінії Псков — Дісна — Мінськ — Слуцьк проживали східні балти. Археологічні свідчення дозволяють дійти висновку про те, що їхня культура відрізнялася від культури прадавніх литовців і латишів. Чимало гідронімів були сформовані в дуже давні часи, про це свідчить той факт, що вони мають риси найбільш архаїчних форм литовської мови.

Багато мовних фактів (гідронімів і ойконімів) литовський учений уводить до наукового обігу й розглядає вперше.

У статті одного з укладачів збірника (К. Ле Февр, еллініста й фахівця з порівняльної граматики індоєвропейських мов — Париж), «Розширення приємників у композитах (префікси)алтійських і слов'янських мовах» (с. 199-222) предметом розгляду є складні слова, перший елемент яких (на зразок слів, *so*) має прийменникове походження. Це дослідження з граматичної семантики, що має виразне порівняльно-історичне спрямування.

Аналіз лексичного матеріалу слов'янських (у тому числі української) і балтійських мов дозволив автору зробити важливі типологічні узагальнення, зокрема щодо найбільшої близькості до слов'янських литовської мови, індоєвропейського походження розглядуваного явища, підтвердженням чого є наведені паралелі з відповідними фактами іранських та індоарійських мов.

У заключній частині авторка торкається також просодичних аспектів проблеми, відзначаючи інтонаційне виділення подовжених історичних префіксів і пов'язуючи його з дією актуального саме для балтійських і слов'янських мов закону Вінтера. Наголошуючи на «продуктивності» явища, що стало предметом розвідки, в балто-слов'янському мовному ареалі, дослідниця відно-

сити його до аргументів на користь існування спільного балто-слов'янського періоду в історії досліджуваних мов.

Сербський лінгвіст А. Лома (Белград) у статті «Назва проса і проблема неповної сатемізації в балто-слов'янських мовах» (с. 223-234) порушує актуальне питання походження найменування цього виду зернових рослин у балто-слов'янському мовному континуумі, яке в багатьох етимологічних джерелах і досі визначається як «неясне».

Автор слушно зауважує, що відкриття в першій половині XX ст. нових індоєвропейських мов — тохарської і анатолійської — зумовило значний прогрес в етимологічних дослідженнях завдяки появі нових мовних фактів. Це дозволило переглянути етимології, які вважалися загальноприйнятими, а також з'ясувати деякі неясні етимології завдяки залученню нових лексичних паралелей із цих мов. Останнє, зокрема, стосується і назви проса в балтійських і слов'янських мовах — загальнослов'янського *proso* і прусського *prassan*.

Дослідник нагадує, що на тохарську словоформу *proksa* (жін. р., мн.) як на відповідник загальнослов'янського *proso* і прусського *prassan* уперше в 1999 р. вказав К. Т. Шмідт, не торкаючись при цьому питання про те, чи зберегли слов'янські або тохарська мови первинне значення слова і не розглядаючи фонетичних і морфологічних перетворень. Семантика слова визначалася ним як «зернові, зерно взагалі». Пізніше В'яч. Вс. Іванов зробив уточнення щодо фонетичних відповідностей між тохарською лексемою і слов'янським *proso*, вважаючи, що з огляду на *-ks-* у тохарській формі слов'янське *-s-* може відповідати лише групі **h* із палатальним **k* в індоєвропейській мові. Такий висновок російського вченого зробив непереконливими попередні спроби пояснити походження балто-слов'янського слова без урахування тохарської форми.

Свого часу А. Лома намагався тлумачити слов'янське *proso*, не звертаючись до тохарських паралелей, і представляв його як складне превербальне утворення (**pro-s(h)-om*), друга частина якого є нульовим ступенем кореня **seh*, «сіяти». Слово зіставлялося, зокрема, з лат. *prosatio* «сів, посів», *prosatus* «породжений», гот. *frosts* «дитина», рос. *просев* «посіви», звідки й виводилося його первинне значення. Таке трактування не було сприйняте позитивно й заперечувалося в окремих працях і етимологічних словниках. У зв'язку з відкриттям тохарського слова дослідник повертається до проблеми з переконанням у тому, що саме форма **proho-* має відтепер слугувати відправною точкою в подальших спробах етимологізації сло-

в'янської лексики, оскільки є спільною для трьох північних індоєвропейських мов, стосується ізоглоси кентум / сатем, презентує палатовелярний звук, а також позначає реалію, відому індоєвропейцям від прадавніх часів. А. Лома розглядає **pro- ho-* як складне утворення з переддієслівним компонентом, тобто знову застосовує свою попередню схему етимологізації слова, але змінює свої погляди щодо дієслівного елемента. Останній він порівнює з індоєвропейським коренем **kes-* «різати» з ініціальним палатальним, що представлений такими формами, як дінд. *'sas-* «різати, рубити, ламати, руйнувати», *śastrām* «ніж», лат. *castrare* «каструвати, обрізати дерева, збирати зернові, ампутувати», слов'янське *kosa* «коса», звідки *kositi* «косити, збирати врожай, руйнувати». Тому автор пропонує таке тлумачення тохарської лексики: <<**pro-ks-om*, дінд. **jfeitom* «зерно, зернові, _____ що дозрівають, підходять до жнив (іє. **kes-* «різати, зрізати») перед (**pro*) іншими сортами», оскільки звичайне просо (*Panicum miliaceum*) зростає дуже швидко» (с. 223).

На присутності серед континуантів іє. **kes-* слов'янських лексем *kosa*, *kositi* наполягає, як зауважує автор, А. Мейє, виходячи із семантичних міркувань і пояснюючи ініціальний велярний в слові *kosa* відповідним законом дисиміляції. Отже, постає питання про рефлексі кентум-ізоглоси в слов'янських мовах, до яких, крім інших мовних фактів, належать наведені слов'янські форми.

Окрему увагу А. Лома приділяє сербському слову *proha*, частіше з випадінням *h*, тобто *pebja*, для якого первинним є значення «різновид проса», що й донині існує в діалектах. У загальноприйнятому вжитку слово означає «кукурудзяний хліб; кукурудза». Така семантична еволюція пояснюється тим, що в народній культурі просо було заміщене переважно кукурудзою, пшениця ж була розкішшю. Автор звертає увагу на консонантизм сербського слова. Так, на його думку, якщо форми *proso* і *prassan* репрезентують очікуваний результат іє. **prohom* (сифлант *-s-* слов. *proso* зводиться до дінд. **h*), то природно вбачати в *-x-* серб. *proha* кентум-рефлекс того самого явища. Завдяки своєму непалатальному *k* сербська словоформа наближається також до дієслова (*pro-*)*kositi*. «Малоймовірно, — зазначає А. Лома, — що сербська форма *proha* може бути запозичена з однієї з мов кентум, скажімо, прототохарської, тим більше не можна цього сказати про *kosa* і *kositi*. Якщо мій аналіз тохарсько-балто-слов'янської назви проса є правильним, я схильний скоріше припустити, разом з Мейє, в *kositi* дистанційовану дисиміляцію. Ця

форма з депалаталізованим початковим приголосним могла свого часу вплинути, за аналогією, на складне слово з нульовим ступенем того самого кореня, що закономірно розвивався в **pɣokʔo*, й привести до депалаталізованого варіанта **prokso > prōkso*, і далі *доргоха*» (с. 232).

У зв'язку з аналізом тохарсько-балто-слов'янської лексики дослідник торкається й інших важливих питань, серед яких такі:

1) чи є прус, *prassan* питомим балтійським словом чи запозиченням із слов'янських мов; 2) про первинне значення тохарської форми (автор робить висновок, що первинне значення «зернові, зерно» не характерне для *proksa*, з урахуванням того, що тохарська В мова мала для вираження цього поняття слово *šātre*; 3) про форми кентум у балтійських і слов'янських мовах (можуть бути пояснені як запозичення з мов групи кентум, як випадки дисиміляторної або позиційної депалаталізації, як діалектні відмінності у балто-слов'янських мовах); 4) про важливість реалії, назва якої досліджується, для матеріальної культури індоєвропейців різних часів і територій, що дозволяє автору локалізувати досліджувану тохарсько-балто-слов'янську ізоглоту в просторі і часі й віднести її до періоду першого розселення індоєвропейських народів.

Стаття становить безперечний інтерес для широкого кола етимологів і компаративістів як з погляду походження *слов, proso* і прус, *prassan* у зв'язку з відкриттям нових мовних фактів і можливістю використання у відповідних компаративних дослідженнях лексичних паралелей з трьох груп індоєвропейських мов — балтійської, слов'янської і тохарської, так і в плані обговорення проблематики неповної сатемізації в балтійських і слов'янських мовах.

Метою розвідки Д. Петі (Париж) «Превербация і префіксація в балтійських мовах» (с. 235-271), яку сам автор називає балтійським доповненням до статті К. Ле Февр (див. вище), є встановлення причин морфологічних відмінностей між дієслівними (фр. *préverbes*), іменними префіксами й прийменниками в балтійських мовах, що певною мірою спостерігаються також у мовах слов'янських, на відміну від інших індоєвропейських, зокрема грецької. Це питання розглядається переважно на фонетичному рівні — на матеріалі сучасної литовської мови та на основі давніх литовських текстів і діалектів. За такою ж схемою аналізуються відповідні факти латиської мови, а також матеріал історичних пам'яток пруської мови, взятий з Ельбінзького словника й катехізисів XVI ст. Наступну частину присвячено зіставленню аналізованих явищ із слов'янськими мовами, в (загально)бал-

тійському плані та в компаративному, тобто власне балто-слов'янському.

Окремий розділ становить експлікація констатованих фактів, а саме визначення походження формальних відмінностей між балтійськими та слов'янськими мовами, що дозволить дати відповідь на запитання про спільний балто-слов'янський прототип. Як гіпотези тут розглядаються скорочення й «легка» метатонія, а також подовження й «різка» метатонія, яким автор віддає перевагу, проводячи також паралель із германськими мовами. Відповідь на поставлені питання дослідник пов'язує з дією фонетичного закону, властивого литовській мові, а саме з подовженням коротких голосних у відкритому некінцевому складі.

Об'єктом дослідження в статті «То і тай як розділові маркери» (с. 273-279) Л. Савіцкі (Срусалим) обрала функціонування двох лексем — п. *to* і лит. *tai* «це». Для чистоти експерименту було обрано тексти польською і литовською мовами, які, відповідно, перекладені литовською і польською, а також англійською мовою: оповідання польського письменника В. Домбровського і литовського письменника В. Креве-Міцкявічюса. Проаналізовано 27 випадків зживання названих лексем, які можна віднести до займенників і часток. Поданий матеріал свідчить про те, що їх використання набагато ширше. Авторка доводить, що там, де *to* і *tai* з погляду граматики не можуть бути віднесені до займенників, вони дуже часто використовуються як сигнали поділу і водночас як сигнали зв'язку для синтаксичних і текстових одиниць різних рівнів: зв'язку між темою і ремою, між позатекстуальною цілісністю і ремою або між реченнями, друге з яких становить вищий ступінь виділення.

В останній статті «Збірна форма й неозначеність у латиській і польській мовах» (с. 281-288) А. Менанто (Париж) розглядає спільні та відмінні способи вираження збірності і неозначеної кількості на матеріалі констрзгкцій з числівниками в латиській і польській мовах. Питання досліджується в динаміці, з охопленням часу від кінця XIX ст. до 60-х рр. XX ст. Автор намагається визначити тенденції щодо вираження названих категорій в обох мовах протягом окресленого періоду. Як фактичний матеріал зичений використовує фрагменти текстів з відомого літературного твору латиських письменників — братів Рейніса та Матіса Каудзітів «Часи землемірів» (1879). Стаття викличе інтерес у фахівців із зіставних досліджень латиської і польської мов, а також у широкого кола лінгвістів, які цікавляться способами вираження граматичних категорій в інших мовах.

Отже, рецензований збірник є свідченням незмінної актуальності питань балтослов'янської мовної єдності, він, без сумніву, стане в пригоді мовознавцям — балтистам і славістам, усім тим, хто цікавиться

питаннями порівняльно-історичного й типологічного мовознавства.

*Л. АШЦЕНКО, Н. БИХОВЕЦЬ,
Л. КАЛИНОВИЧ, В. ПОНОМАРЕНКО,
А. ТАРАНЕНКО*

Савченко Л. В.

**ФЕНОМЕН ЕТНОКОДІВ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ У
ФРАЗЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ : ЕТИМОЛОГІЧНИЙ ТА
ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТИ**

Сімферополь : Доля, 2013.— 600 с.

Повернення сучасної лінгвістики до глибинних вимірів формування етномовної картини світу в межах конкретної культури зумовлене прагненням віднайти те духовно й ментально специфічне, що в умовах активної глобалізації дає можливість зберегти унікальність кожної етноспільноти. Апетуючи до постулату Гумбольдта «Мова — це духовна енергія народу», сучасні науковці все частіше звертаються до того мовного матеріалу, у якому заковано парадигму світоглядних доміант етносу. Рецензована монографія здійснена саме в такому дослідницько-пошуковому локусі, що робить його синхронним і науково актуальним з огляду на проблематику й застосовану методологію вивчення й опису фразеологічних одиниць (далі — ФО).

Фразеологічна система будь-якої мови акумулює колективні уявлення етносу про явища й реалії дійсності, фіксуючи при цьому нюанси їх стереотипного сприймання — з оцінками, емоціями, асоціаціями. Ця інформація, репрезентована ФО на рівні їхньої лексико-семантичної структури й загального значення, є важливою для розуміння етноментальних особливостей рецепції буття представниками кожної з культур. Освітлення культурного самоусвідомлення через мовні засоби є важливим для етимологічного, етнолінгвістичного та лінгвокультурологічного аналізу ФО. З огляду на це тему монографії Л. В. Савченко слід ви-

знати цілком актуальною для сучасної фразеології. Новизну монографії визначає увага до проблем співвідношення мови й духовної культури, потреба пошуків нових підходів до вивчення ФО як етнічно та культурно маркованих одиниць.

Запропоноване видання є, на наш погляд, безумовно потрібним і своєчасним, оскільки це перша праця з української фразеології, де автор розкриває сутність основоположних принципів формування фразеологічного фонду мови через духовну культуру етносу. У фразеосистемі особливо чітко простежується явище етномовної специфіки. Знаки етнічного коду в мові, зорієнтовані на менталітет етносу, обряди, звичаї, вірування, побут тощо, визначають особливості національної мови й культури, дають можливість простежити зв'язки етнічних картин світу, провести паралелі між кількома національними мовами. Прикметним є те, що в монографічному дослідженні виділено і схарактеризовано актуальні та перспективні проблеми в галузі вивчення фразеології народної культури. На думку Л. В. Савченко, реалізацією завдань, які стоять перед сучасною фразеологією, є дослідження ФО у діяхронно-етимологічному аспекті, виявлення знаків культури у фразеології через обряди, ритуали, міфи, клятви, замовляння, ворожіння тощо, з'ясування етнолінгвістичних і лінгвокультурологічних чинників формування ФО та ін.

Рецензована праця складається з шести розділів. У перших двох розглянуто теоретичні засади та методологічні питання, а три наступні містять характеристику фразеологічного матеріалу з експлікацією образів фразеологічних одиниць в етнокодах на ментальному, акціональному та вербально-акціональному зрізах. В останньому, аналітичному розділі подано опис етнолінгвістичної генези субстанціональної та концептуальної груп культурних кодів.

У монографії Л. В. Савченко зроблено докладний різноаспектний аналіз усе ще недостатньо вивченої, але надзвичайно цікавої як із власне лінгвістичного, так і з лінгвокультурологічного та лінгвокраїнознавчого поглядів тематичної сфери української мови. Етнофразеологію схарактеризовано в аспекті кодів культури українського народу на широкому слов'янському тлі. Досить вільно орієнтуючись у мовознавчій, етнологічній та культурологічній проблематиці, а також у слов'янській літературі з обраної теми, дослідниця пропонує новий, свіжий погляд на те коло проблем, які дають можливість найповніше і найяскравіше виявити глибину суть закодованої в ідіоматиці мови системи соціальних, духовних, морально-етичних цінностей і пріоритетів українського народу за багато століть його історії.

Монографія має безперечну наукову новизну, ґрунтується на концепціях сучасної лінгвокультурології та етнолінгвістики, спирається на достатньо широкий фактологічний матеріал української та інших слов'янських мов, насамперед східнослов'янських. У науковий обіг уперше (або з істотним уточненням і поглибленням) уведено низку мовних фактів і мовознавчих положень. На особливе схвалення заслуговують, зокрема, такі пункти монографії Л. В. Савченко, як класифікація кодів культури за мовними даними, система етнокодів духовної культури українців. Значний інтерес викликають авторські міркування щодо взаємозв'язку історії та культури українського народу з фразеологією і пареміологією української мови, гіпотези щодо походження багатьох етнофразеологізмів тощо. Показово, що дослідження належить до категорії праць, які відповідають класичним науковим вимогам і відзначаються оригінальним баченням наукових проблем.

Досить змістовним є лінгвоісторіографічний огляд українських праць з фразеології — фольклорних збірок та лексикографічних праць XIX — поч. XX ст., у яких уміщено етимологічні довідки й коментарі щодо походження окремих ФО, характеристику наукового доробку провідних українських та інших слов'янських фразеологів і фразеографів у вивченні етнолінгві-

стичного й лінгвокультурологічного підґрунтя формування ФО, аналіз відомих етимологічних студій з фразеології. Справедливо акцентовано увагу на тому, що досі на відміну від інших слов'янських мов не видано етимологічного словника фразеології української мови.

Рецензована праця привертає увагу передусім багатством і різноманітністю мовного матеріалу, залученого до аналізу, про що свідчить ґрунтовний перелік використаної літератури, етнографічних розвідок, фразеологічних джерел. Авторка проаналізувала мовні (текстові та словникові), культурологічні, фольклорні й етнографічні джерела, оскільки робота на таку тематику потребує як мовного, так і лінгвокультурологічного та етнографічного аналізу фразеологічного матеріалу. Позитивно оцінюємо, зокрема, широке використання історичних надбань української пареміології, лексикографії та фразеографії (збірок М. В. Закревського, М. Номиса, П. П. Чубинського, І. Я. Франка, словників П. П. Білецького-Носенка, Б. Д. Грінченка, В. В. Дубровського та ін.), східнослов'янської фольклористики та етнографії (праць О. М. Афанасьєва, В. І. Даля, О. О. Потебні та ін.), а також сучасних фразеологічних словників. У з'ясуванні деяких етнолінгвістичних та етимологічних характеристик ФО з метою порівняльно-зіставного аналізу залучено ФО як слов'янських, так і неслов'янських мов, зафіксовані в сучасних фразеографічних розвідках. Сприйняття термінологічно й інформативно ускладненого тексту полегшують таблиці, що стосуються головним чином різних класифікацій. Досить повно в монографії подано напрацювати фразеологів і культурологів другої половини XX — початку XXI ст. Їхні ідеї щодо відображення у фразеології всього спектру життя й діяльності як окремої особистості, так і етносу з набором властивих йому поглядів, можливостей та уподобань і визначили концепцію дослідження авторки.

Заслуговують на схвалення теоретичні положення монографії «Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти», сформульовані на основі аналізу принципів систематизації кодів та етнокодів культури, визначення базових характеристик кодосистеми мови, опису моделей поєднання кодів у структурі ФО. Загалом теоретичний розділ роботи становить глибокий науковий аналіз. Важливим аспектом є система виокремлення етномакрокоду духовної культури та запропонована система етнокодів / етносубкодів / етномікрокодів культури. Л. В. Савченко визначила поняття етномакрокоду духовної культу-

ри й описала систему етнокодів як модельну базу для етнолінгвістичного та лінгвокультурологічного дослідження етнофразеологізмів. Це дало змогу встановити головний механізм інтерпретації фразеологічних одиниць через мовні й позамовні етнокультурні чинники. Докладно проаналізовано семантику ФО з компонентами-символами, співвіднесеними з певним кодом культури, визначено роль символізації в системі формування етнофразеології.

Не можна оминути увагою ще одну важливу характеристику концепції Л. В. Савченко — систематизацію субстанціональних і концептуальних кодів культури, розроблену й оприлюднену систему кодів, субкодів та мікрокодів. Набір кодів культури є універсальним для всіх носіїв будь-якої мови, однак виявлено, що репрезентація кожного коду національно та культурно детермінована. Найпродуктивнішими в субстанціональній групі культурних кодів дослідниці називає такі етнокомпоненти фразеологічних одиниць, як *молода, коса, голова, вінок, вовк, собака* тощо, у концептуальній групі — *день, час, коло, три, сім, старий* та ін. Як способи організації простору культури, коди дають можливість визначити динаміку розвитку культури. У зв'язку з цим схарактеризовано компонентний склад і культурно-національну семантику фразеологічних одиниць, образи яких мотивовані духовною культурою, проаналізовано їх як джерельну базу етнолінгвістичних та лінгвокультурних даних. Результатом дослідження є виокремлення найуживаніших базових етнокомпонентів культурного простору у фразеології, трансформованих через коди. Доведено, що найпродуктивнішим є символічний етнокомпонент, який у структурі ФО співвідноситься із соматичним, зооморфним, фітоморфним, предметним і природним кодами культури (символи — *коса, вінок, осика, собака, каша, рушник, шапка, земля, вода*). Визначено, що характерним для етнофразеології є закріплення в структурі ФО здебільшого ядерних елементів, оскільки саме базові етнокомпоненти виступають символами чи атрибутами в системі духовної культури, фразеологія якої ґрунтується на конкретних діях, на сформованому світогляді.

Авторка зазначає, що великий культурно-національний потенціал мають етнофразеологізми з історичними, соціолінгвістичними, культурологічними, етнографічними й країнознавчими характеристиками. Особливо вирізняються образи ФО, мотивовані максимальним заглибленням в етнокультуру через ментальний зріз і співвідносні, зокрема, з такими етнокодами, як міфологічний (*щоб на тебе Див прийшов*), етіологіч-

ний (*хай тебе хиндя попотрясе*), повір'я (*народитися в щасливу (нещасливу) годину*), прикмет (*долоні (руки) чухаються (сверблять)*), релігійний (*товчеться як Марко по пеклу*), демонологічно-антропоморфний: (*завести в блуд (на бездоріжжя)*). Акціональний план вираження трансформується через такі етнокоди: традиційно-обрядовий (*справляти колодія*), звичаєвий (*Спасова борода*), ритуальний (*посипати голову попелом*), ворожіння (*виводити / вивести на чисту воду*). Через вербальний (частково акціональний) зріз інтерпретуються ФО, співвіднесені з етнокодами замовляння (*у семи водах не обмиєш* — акціональний вияв; *закрити рот на замок* — вербальний вияв), клятви (*землю їсти (гризти)* — акціональний вияв; *давати чесне слово* — вербальний вияв), божби (*хай мене Господь покарає*), прокляття (*щоб твою кість викидало з того світу*); етикетний (*вибачки кувати* — вербальний вияв; *бити лобом об землю* — невербальний вияв).

Спираючись на мовні, культурні й етнографічні факти, Л. В. Савченко описала етимологічне підґрунтя низки ФО і фразеологізованих етносполучень української мови на зразок як *бабак на горі свисне, калину ламати, дати відкоша, наче каша закопана, полоскати в роті (зуби, горло), глечики полоскати, почувати в барвінку, маком сісти, пришити квітку, у семи водах не обмиєш* тощо. У фрагментах етнокультури змальовано ті життєві дії чи переконання, які лежать в основі образів цих ФО. Екстралінгвістичний і лінгвістичний підходи до вивчення мовних одиниць дав можливість авторці виявити етимон культурно й етнічно маркованих ФО. Подано етнолінгвістичний аналіз низки ФО як активного, так і пасивного словникового запасу, образи яких у системі етномакрокоду культури мотивовані традиційно-обрядовим, звичаєвим, ритуальним, міфологічним етнокодами культури, проаналізовано ФО, що є ілюстраціями анімічних вірувань, звичаїв, обрядів українського народу і в площині етномакрокоду духовної культури корелюють на рівні відповідних етнокодів. Видається, що під час опису генези деяких ФО через обмеженість лінгвістичного матеріалу домінував культурологічний та етнографічний аналіз етимону ФО, однак, мабуть, цього вимагали певні факти, доповнені фольклорним і мовним матеріалом. Монографічна праця Л. В. Савченко є підтвердженням того, що тільки комплексний аналіз мовних і культурних явищ дає можливість розкрити історико-етимологічний аспект походження етнічно та культурно маркованих ФО, визначити вплив на форму-

вання фразеології світогляду народу, його менталітету, побуту, поведінки.

Знаки етнічного коду в мові здатні змінюватися під впливом певних суспільно-політичних подій. Основні властивості ФО — відгворюваність, поняттєва заміненість семантики, здатність до образної акумуляції культурних та етнічних елементів — значно повільніше реагують на зміни в суспільстві та свідомості етносу, а тому зберігають своє значення і функціонують у мовленні. У монографії виділено фразеологічні одиниці з компонентами, які з часом зазнали трансформації через зміни в менталітеті етносу. Проведений Л. В. Савченко аналіз багатого фразеологічного матеріалу свідчить про те, що, пройшовши протягом століть певний відбір, низка ФО занепала, у мовленні закріпилися тільки ті ФО, семантика яких є актуальною для сучасного суспільства. Опис корпусу фразеологічних одиниць, зафіксованих у XIX — на поч. XX ст., підтвердив утрату низки одиниць у зв'язку з еволюцією суспільства та свідомості його народу. Дослідниця простежила таку закономірність на прикладі конкретних ФО, а саме: *у чоботах її чоловік помер, голити лоби, вінок загубити / втратити, дати куницю, проганяти кутю, у кропиві шлюб брати, ходити в биндах, миркати по-підвіконню* тощо.

Монографія присвячена аналізу широкого кола актуальних аспектів, пов'язаних з вивченням фразеології духовної культури українців через коди культури й активізує інтерес учених до теми кодів культури у фразеології, ставить низку важливих питань для подальшого вивчення. У монографії виокремлено перспективні проблеми в галузі дослідження фразеології, зокрема такі: нагромадження корпусу фразеологічних фактів у різних сферах духовної культури, комплексне вивчення залишків міфологічного мислення у фразеології, пошук нових

мовних і позамовних фактів у історико-етимологічному дослідженні ФО української мови, порівняльно-зіставне вивчення традиційної духовної культури фразеології.

Дослідження феномену етнокоду у фразеології української мови дало можливість виявити максимально повний корпус ФО, що зберігають відбитки духовної культури українського народу. Дослідниця схарактеризувала понад тисячу одиниць і визначила місце етнічно та культурно маркованих ФО в етнічній і, відповідно, фразеологічній картинах світу. Лінгвістика збагатилася глибокою за змістом оригінальною науковою працею, що відображає сучасний стан розвитку фразеології на перетині таких наук, як етнолінгвістика, лішвокультурологія, етнопсихологія тощо.

Однак деякі положення рецензованого монографічного дослідження є, на нашу думку, недостатньо опрацьованими або й дискусійними. По-перше, слід було б чіткіше структурувати ієрархічну систему кодів, субкодів, мікрокодів культури та етнокодів, етносубкодів, етномікрокодів, оскільки деякі групи розмежовані неточно або ж частково дублюють інші групи. По-друге, застосовуючи метод контрастивного аналізу у своїй праці, авторка проводить паралелі між елементами етимологічних етюдів ряду слов'янських мов — російської, білоруської, польської, чеської, болгарської. Для повнішого, докладнішого з'ясування генези ФО української мови варто було б залучати, безперечно, ширший фразеологічний матеріал слов'янських мов.

Утім, висловлені зауваження не применшують значення дослідження Л. В. Савченко для сучасної фразеологічної науки. Є всі підстави стверджувати, що рецензована монографія написана на актуальну наукову тему і є вагомим внеском у розроблення проблем сучасної фразеології.

К. МІЗІН
(Кременчук)

Гапоненка І. А.

ЛЕКСИКА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ XIX — ПАЧАТКУ XX СТ.: АСАБЛІВАСЦІ СТАНАЎЛЕННЯ І РАЗВІЦЦЯ

Мінск : БДУ, 2012. — 307 с.

Вивченім будь-якого явища культури важливе не лише саме по собі, а передусім з погляду залучення цього процесу до загальної концепції буття народу в цивілізаційному просторі. Наведені слова цілком застосовні й до студій фактів мовного розвитку. Можна впевнено твердити, що сучасні мовознавчі дослідження демонструють як поступ у конкретній галузі людської діяльності, так і впливають на рівень самоусвідомлення національного колективу, на його бачення себе або в ролі носія культури в дзеркалі минулого — теперішнього — майбутнього, або в ролі спостерігача за розвитком іншого народу. Певна річ, не можна абсолютизувати цього підходу, адже побудова історичних візій залежить не тільки від методів дослідження, не лише від об'єкта, а й від поставлених завдань. Не всі лінгвістичні праці можуть істотно впливати на силове поле гуманітаристики, багато з них зорієнтовані на розв'язання часткових питань, проте існують дослідження, що здатні не лише змінити думки фахівців у деяких конкретних галузях науки, а й привернути увагу ширшої аудиторії. Найбільша похвала стосується тих творів, що спонукають до дискусії, будять думку, огортають полемікою. До таких студій належать ретельні й виважені праці з історії літературних мов, зокрема рецензована монографія І. О. Гапоненко «Лексика білоруської літературної мови XIX — початку XX ст.: особливості становлення та розвитку».

Наприкінці 80-х рр. XX ст. стало очевидно, що в багатьох галузях українська й білоруська гуманітарні науки потребують докорінного оновлення як у методології досліджень, так і в трактуванні наукової спадщини різних періодів. Подальше десятиліття стало добою відмови від багатьох усталених підходів до мовних, історичних і літературознавчих проблем, хоч і не все тут відбувалося рівномірно, без напруження й тертя. Проте тривалий час не порушено височіла концепція історії нової білоруської літературної мови, згідно з якою цей ідіом утворився й розвивався в цілковитому відриві від свого попередника — старобілоруської літературної мови. І тільки в останніх працях науковців Білорусі нагромаджено достатньо матеріалу, щоб можна було пору-

шити питання про доцільність обґрунтування ідеї безперервності мовного розвитку між старобілоруським і новобілоруським періодами. Розглядана монографія — одне з таких досліджень, яке дає змогу розширити видноколо й піднести історію нової білоруської літературної мови на вищий щабель. Видання важливе не тільки для білорусистики, а й для україністики, адже дає змогу по-новому поглянути на багато процесів, що відбувалися в історії сучасної української літературної мови, особливо в площинах взаємодії цього ідіому з іншими слов'янськими мовами, взаємовпливів і боротьби в просторах народнорозмовних і книжних практик Слов'янщини.

У «Вступі» монографічного дослідження чітким пунктиром окреслено проблеми вивчення білоруської мови періоду XIX — початку XX ст. в лінгвістиці Білорусі, а також становлення білоруської мови в згаданий період на загальнослов'янському тлі. Перший розділ монографії присвячений зовнішнім чинникам формування білоруської літературної мови в XIX — на початку XX ст., другий — мовній спадкоємності між старобілоруською та новою білоруською літературними мовами (від стародавнього періоду до XIX — початку XX ст.). Дослідниця досить детально зупиняється на питаннях мовної спадкоємності в працях білоруських та українських лінгвістів, лексичних традиціях у білоруській мові тієї доби. У третьому розділі І. О. Гапоненко розглядає лексичні запозичення в білоруській мові XIX — початку XX ст., зокрема зосереджує свою увагу на запозиченнях у найбільшому в XIX ст. «Словнику білоруської мови» І. Носовича (1870); на перейнятих лексичних елементах, що закріпилися в художніх і публіцистичних білоруськомовних творах XIX ст. — початку XX ст.; на запозиченнях з різних європейських мов (слов'янських, балтійських, германських, романських). Окремий підрозділ монографії присвячено розгляду запозичень у білоруських перекладних виданнях початку XX ст. (перекладам з польської, російської та української мов), а також неномінативним функціям запозичених одиниць. У виданні здійснено аналіз семантичних процесів у білоруській мові XIX — початку

XX ст., зокрема зосереджено увагу на термінологізації й детермінологізації, розвиткові переносних значень у білоруській загальноживаній лексиці, ролі письменників у формуванні системи образно-переносних значень білоруської літературної мови початку XX ст., семантичних трансформаціях запозичень у білоруському тексті, на семантичних змінах білоруської лексики під впливом запозичених одиниць (четвертий розділ). Складним питанням вивчення діалектної лексики в білоруських виданнях XIX — початку XX ст. присвячено п'ятий розділ, шостий — особливостям авторського лексикону в білоруській літературній мові досліджуваного періоду. Надзвичайно цікавий і багатий на фактичний матеріал сьомий розділ «Ономастична лексика в білоруській літературній мові XIX — початку XX ст.», у якому І. О. Гапоненко вивчає ономастичну варіантність (на прикладі хоронімів, етронімів), ономастичне будівництво в ідіомі (псевдоніми, ергоніми), становлення національних онімних форм (топонімів, антропонімів), особливості словозміни антропонімів у розглядану добу.

І. О. Гапоненко, характеризуючи найновіші праці з історії нової білоруської літературної мови, пише: «Тішить, що такий підхід (твердження про брак спадкоємності між старобілоруським і новобілоруським ідіомами. — О. С.) до питання наступності поступово стає набутком історії. Публікації останніх років свідчать про закорінення об'єктивнішої й переконливішої мовознавчої позиції, близької до української. Унаслідок цього білоруська мова втрачає вигляд штучно «омолодженої» й займає своє законне місце серед мов з давньою літературно-писемною традицією» (с. 48). (Ідеться про розуміння нової української літературної мови як ідіому, що хоч і виник на народно-розмовній основі, але не був цілком відірваний від попередніх етапів мовного розвитку народу. (Українська «народнорозмовна мова розглядається як місток, як з'єднувальний ланцюжок двох різних етапів мовної історії»: староукраїнського та новоукраїнського). Натомість у білоруському мовознавстві здобутки XVIII ст. трактували «як своєрідну лінгвальну дірку», після якої «починається новий звій розвитку, фактично з нульової позначки» — с. 48). Дослідниця зазначає, що «співвідносний абстрактний шар (лексика. — О. С.) у мові старобілоруського та нового періодів становить приблизно 70-75%», а це дозволяє обстоювати думку про реанімацію на новому етапі мовного розвитку вживання абстрактних лексем старої доби в писемності нової білоруської мови (с. 51). Авторка переконана, що встановлений лексико-семантичний

зв'язок «на різних мовно-історичних етапах, як у мові в цілому, так і в окремих лексичних підрозділах, може бути аргументом проти голосливих тверджень щодо суцільного розірвання мовних традицій на межі старого й нового періодів білоруської мовної історії й слугує доказовою базою під час висвітлення питання про спадкоємність між старобілоруською та новою білоруською літературною мовою» (с. 52). На нашу думку, у цьому місці монографії варто було б подати розширений коментар з приводу того, що така реанімація, цілком вірогідно, відбувалася не тільки під безпосереднім впливом старобілоруського ідіому, вона взяла силу й від практик потужніших сусідніх ідіомів — польської та російської літературних мов. Крім того, можливо, у цьому контексті варто врахувати й свідчення граматики. Хоч граматичний рівень і не можна вважати провідним у формуванні арсеналу лексики, але він також створює «образ» лексичної системи, часто визначає деякі параметри її можливого розвитку, задає певні обмеження на вживання (творення) одиниць. Граматичний лад старобілоруського ідіому навряд чи міг прямо вплинути на писемну традицію нової білоруської літературної мови. Було б ідеально, якби для розв'язання цієї проблеми вдалося залучити дані про стан мовної свідомості носіїв у перехідну добу. Власне чинник мовомислення й можна вважати найголовнішим, бо саме сприйняття старого й нового, усвідомлення носіями зв'язку між теперішнім і попереднім станом, незалежно від фактичних мовних процесів (хоч це й звучить до певної міри парадоксально), дає змогу дослідникам відчувати твердий ґрунт під ногами під час пошуку механізмів наступності¹. Оскільки такі студії надзвичайно складні, у багатьох випадках навряд чи можливі, питання про спадкоємність між згаданими ідіомами завжди викликати пильну увагу й спонукатиме до контрверсійних позицій.

І. О. Гапоненко, розглядаючи лінгвальні процеси в XIX ст., зауважує, що в цю добу білоруська мова «поступово починала виходити зі стану глибокого занепаду, після того, як була витіснена з усіх сфер офіцій-¹»

¹ Показовий приклад знаходимо в класика білоруської літератури Ф. Богушевича, що в передмові до збірки «Дудка білоруська» (1891) виразно окреслив своє розуміння порушеної проблематики. Ф. Богушевич, хоч і жив не в добу безпосереднього переходу від старобілоруського до нового білоруського періоду, а в другій половині XIX ст., відчував це так: «Читав я чимало старих паперів, двісті, триста років тому писаних у нашій землі й написаних від великих панів, а нашою мовою чистісінькою, начебто ось тепер писалось». Тут важить не так фактичний стан справ, як усвідомлення мовця, що між традиціями немає прірви.

ного вжитку польською мовою наприкінці XVII ст., вона понад сто років функціонувала винятково в усно-діалектній формі». Через це мова (далі на підтвердження своєї позиції дослідниця наводить цитату з праці Л. М. Шакуна) «була роздроблена на велику кількість діалектів, <...> не вирізнялася стрункістю й упорядкованістю, бо не мала усталених, загальнообов'язкових норм» (с. 60). Не заперечуючи стосовно провідної думки наведених цитат про стан досліджуваного ідіому, рецензент хотів би зазначити, що між низьким соціолінгвістичним статусом мови та діалектною диференціацією будь-якого етнонаціонального простору немає прямої залежності. Діалектна різноманітність набагато давніша, ніж «загальнообов'язкові норми». У багатьох випадках діалектний ландшафт сучасної Білорусі своїм корінням сягає говорів протобілоруських племен, а стан білоруської мови XIX ст. і поготів. По-друге, не завжди наявність «віддалених» діалектних систем може бути головною перешкодою в процесі формування літературної мови. Скажімо, з погляду загальної історичної ситуації білоруський етнонаціональний простір диференційований не так кардинально, як український. Окремі частини українського діалектного простору настільки різняться (наприклад, системи карпатських говорів та решти діалектного континууму), що це було в XIX ст. додатковою підставою, крім ідеологічно-політичної, для паралельного творення української літературної мови на різних діалектних базах. Деякі дослідники через це навіть висувають ідею про існування в XIX ст. кількох українських літературних мов². Якщо ж урахувати, що сучасна українська літературна мова постала в умовах двох державних утворень (Російської та Австро-Угорської імперій), за ускладнених внутрішньонаціональних комунікаційних процесів, то стає зрозуміло: діалектне різноманіття не може бути ні причиною сповільнення нормалізації й кодифікації, ні наслідком неіснування національної літературної мови на народнорозмовній основі. Доречно також навести приклад словенської мови, діалектна диференціація якої така потужна, що носії її окремих говірок навіть не можуть між собою порозумітися, якщо не вдаються до літературного стандарту. Ситуація в німецькому, хорватському, сербському етномовних ареалах також свідчить, що діалектна диференціація хоч і ускладнює процеси нормалізації й кодифікації, не може бути головною причиною

їхнього завмирання. Гадаємо, не буде крамольною думка про головну роль у нормалізаційних і кодифікаційних процесах позамовних чинників, адже наявність власної держави стимулює як стихійну селекцію мовних елементів (нормалізацію), так і цілеспрямовані заходи з мовного будівництва (кодифікацію). І навіть у ніч бездержавності потужний рух за національне відродження може перебороти численні перешкоди, породивши запотребованість у літературній мові, тобто виконати функцію впливу держави на мовну стихію (чеський мовний розвиток).

Для вітчизняного мовознавства надзвичайно важливі ті підрозділи монографії, у яких дослідниця розглядає українські запозичення в білоруській мові або білоруські елементи, що постали як кальки до українських лексем. І. О. Гапоненко зараховує одиниці *наймыт, пракльнае, блыскаць, блыскавіца, абиыр, скікалі* (так!), *адначэ, гастрыць, гостра, гвінт, гвінтоўка* до фонетичних запозичень з української мови, словоформи *наплачемо, знаємо, заночуємо, пабачымо, казаці, караці, паўстаці, змагаці, агледаці, ажыўляці, брадзіці, будзіці* кваліфікує як елементи з виразними українськими морфологічними рисами, а власне лексичні українізми вбачає в словах *акульбачываць, ашустаць, вошуст, бранка, вилон, галда, гамаваць, гарні, донька, ратай, розовы, знуичацца, зориць* (с. 85-86). Трактуючи деяких наведених одиниць потребує додаткових коментарів. Певна річ, коли згадані елементи містяться в українському оригіналі та білоруському перекладі цього твору (про це ми не маємо докладних відомостей), то майже всі аналізовані одиниці так чи інакше пов'язані з українською мовною стихією, проте якщо брати кожний елемент окремо, то висновки будуть не такими вже й однозначними. Скажімо, словоформи *гастрыць, гостра, наплачемо, знаємо, заночуємо, пабачымо, казаці, караці, паўстаці* й под. можуть бути пов'язані тільки з білоруським етномовним масивом. Наприклад, у південно-західному наріччі білоруської мови дієслова в першій особі множини мають словоформи з голосним [о] у фіналі: *с'н'імо, крич'імо, ста-й'імо, с'адз'імо, 'р'об'імо, б'тав'імо, поро-сімо, ідз'імо, Ошійамо, 'кажамо* тощо. У діалектних системах білоруської мови також засвідчені словоформи з протетичним [г] (*гостри, гўраць, гсірапнік*), що, за словами О. І. Підлужного, «проходять до літературної мови»³. (Щоправда, словоформи *гбстра, гбстрани, гбстри* в сучасній біло-

² Див., наприклад: *Гриценко П. Е.* Некоторые замечания о диалектной основе украинского литературного языка // *Philologia slavica: K 70-летию академика Н. И. Толстого.* — М., 1993. — С. 285.

³ *Підлужны А. І.* Прыстаўныя гукі // *Беларуская мова: Энцыклапедыя.* — Мінск, 1994. — С. 438.

руській лексикографії супроводжувати ремаркою *діал. (обл.)*, а тому про ступінь їхнього вживання в літературну мову можна дискутувати, натомість варіанти *вб́стра*, *вб́стры* належать до нормативного арсеналу). Деякі з наведених прикладів українізмами можна вважати тільки умовно (якщо прийняти, що одиниці запозичені з якогось українськомовного писемного джерела), адже, наприклад, одиниці *ошустать*, *воисуст* (напевно, відповідники до українських *ошустати*, *ошуст*) — це полонізми, наявні як в українських діалектах, так і в білоруських говірках⁴.

Отже, навіть на підставі такого побіжного аналізу виникає запитання, чи варто згадані вище приклади з білоруської літературної мови початку ХХ ст. зараховувати до українізмів? Відповідь не така однозначна, як може здатися на перший погляд. Загалом дослідниця робить висновок, що українізми цього періоду «слабо репрезентовані в кількісних вимірах, не втягнуті в конкретну функціональну нішу й здебільшого мають білоруські дублети», а поверховість «контактів білоруської та української мов на початку ХХ ст.» варто пояснювати «тим, що українська мова через свою невнормованість, брак офіційного статусу не входила до пріоритетних джерел запозичень» (с. 87).

Можливо, у тій частині монографії, де авторка розглядає ідіолект В. Дуніна-Марцинкевича, не було б зайвим більше уваги присвятити мові «Пинської шляхти»

(1866), адже в авторському варіанті твір написано західнополіським діалектом, а ввійшла ця п'єса до канону білоруської літератури майже через півстоліття в перекладі Я. Льюсика.

На нашу думку, в білоруській традиції варто було б остаточно закріпити в стилістично нейтральних контекстах написання *Галіччына*, *галіцкі* тощо замість *Галіцыя*, *галіцыйскі*, що виразно пов'язані з неслов'янськими мовними практиками. Прізвисько українського письменника, лексикографа й громадського діяча Б. Грінченка доцільніше по-білоруському передавати формою *Грынчэнка*, а не *Грынчанка*, оскільки в мові-джерелі цей антропонім має наголошений суфікс, а не корінь.

Усі висловлені зауваження у своїй основі містять зерно для дискусії, жодною мірою не впливаючи на високу оцінку рецензованої монографії, оскільки ця праця вводить до наукового обігу дуже багато нового матеріалу, дібраного з білоруського друку початку ХХ ст., і подає широкий зріз мовного розвитку Білорусі позаминулого й початку минулого століття. Понад те, І. О. Гапоненко пропонує по-новому розглядати важливі проблеми історії нової білоруської літературної мови, а це впливає як на стан лінгвістичної білорусистики, так і загалом на мовознавчі пошуки в інших слов'янських мовознавчих школах.

О. СКОПНЕНКО

⁴ Див.: Етимологічний словник уїфайнської мови: В 7 т. — К., 2003. — Т. 4. — С. 245-246. У «Російсько-українському словнику» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова лексему *ошуст* супроводжує ремарка *гал. (галицьке)*, що свідчить про досить локальне її вживання в українській мові.